

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

FÖRSTER AURÉL ÉS KOSZÓ JÁNOS

XLIX. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1925.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Főigazgató: Dr. Czákó Elemér.

A Budapesti Philologiai Társaság 1925-ben.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Némethy Géza.*

Alelnökök: *Bleyer Jakab és Császár Elemér.*

Első titkár: *Lajti István.* (Helyettese: *Kerényi Károly*).

Második titkár: *Pukánszky Béla.*

Pénztáros: *Császár Ernő.*

Szerkesztők: *Förster Aurél és Koszó János.*

Választmányi tagok:

Budapestiek:

Alszeghy Zsolt	Hóman Bálint	Pröhle Vilmos
Binder Jenő	Incze József	Schwartz Elemér
Cserép József	Kerényi Károly	Székely István
Eckhardt Sándor	Kornis Gyula	Szigetvári Iván
Finály Gábor	Kuzsinszky Bálint	Szinnyei Ferenc
Friml Aladár	Melich János	Thienemann Tivadar
Gombocz Zoltán	Moravcsik Gyula	Tolnai Vilmos
Gyulai Ágost	Papp Ferenc	Vayer Lajos
Heinlein István	Pauler Ákos	Zlinszky Aladár
Hittrich Ödön	Petz Gedeon	Zolnai Béla
	Pintér Jenő	

Vidékiek:

Birkás Géza	Gragger Róbert	Pap Károly
Burián János	Gyomlay Gyula	Prácsér Albert
Csengery János	Helle F. Hugó	Prikkel Marián
Darkó Jenő	Hornyánszky Gyula	Rácz Lajos
Décsi Lajos	Husztai József	Schmidt Henrik
Dombi Márk	Kacsovich Kálmán	Vári Rezső
Dóczy Imre	Kmoskó Mihály	Vietorisz József
Erdélyi Pál	Kristóf György	Werner Adolf
Gálos Rezső	Láng Nándor	Zoltvány Irén
Gedeon Alajos	Marót Károly	Zsigmond Ferenc

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1925-ben:

Binder Jenő	Husztai József	Patrubány Lukács
Darkó Jenő	Jirka Alajos	Pukánszky Béla
Dörpfeld, Wilhelm	Kerényi Károly	Rácz Lajos
Farkas Gyula	Koszó János	Schwartz Elemér
Förster Aurél	Lajti István	Székely István
Gréb Gyula	Marót Károly	Szidarovszky János
Harsányi István	Málly Ferenc	Szigetvári Iván
Hartmann János	Medveczky Károly	Travnik Jenő
Hornyánszky Gyula	Moravcsik Gyula	Zolnai Béla
	Orlt W.	

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Binder Jenő</i> : Csokonai „Dorottya”-jának tárgya.....	18
<i>Dörpfeld, Wilhelm</i> : Die ursprüngliche Gestalt der Odyssee	87
<i>Hornyánszky Gyula</i> : Romantika a történetkutatásban	1
<i>Kerényi Károly</i> : A római Porta Maggiore mellett fölfedezett antik Bazilika jelentőségéhez	114
<i>Lajti István</i> : Ötven év	81
<i>Málly Ferenc</i> : Dante eschatológiája (I.)	94
<i>Schwartz Elemér</i> : A templomi védőszentek és a helységnevek (II.)	31

II. HAZAI IRODALOM.

<i>Császár Elemér</i> : A magyar irod. kritika története a szabadság- harcig. <i>Hartmann János</i>	127
<i>Dr. Kristóf György</i> : Az erdélyi magyar irod. multja és jövője. <i>Farkas Gyula</i>	44
<i>Lám, Friedrich</i> : Popperwasser. <i>Gréb Gyula</i>	133
Magyarország Törökkori Történetének Forrásai. <i>Auer János Fer-</i> <i>dinánd</i> naplója 1664. <i>Pukánszky Béla</i>	134
<i>Motz Atanáz</i> : A német irodalom története. <i>Koszó János</i>	51
<i>Némethy, Geyza</i> : Symbolae Exegeticae ad Persii Latiras. <i>Huszt</i> <i>József</i>	40
<i>Némethy Géza</i> : Az ész tragédiája és egyéb versek. <i>Huszt</i> <i>József</i>	125
<i>Repp, Friedrich</i> : Zipser Liederblatt. <i>Gréb Gyula</i>	133
<i>Szabó Miklós</i> : Aristoteles Politika. <i>Förster Aurél</i>	54
<i>Sziklai Ilona</i> : Aischylos és Sophokles kardalainak összehasonlító mértatása. <i>Mihályfi Jenő</i>	131
<i>Vayer Lajos</i> : Latin statisztika. <i>Székely István</i>	42
<i>Weber, Rudolf</i> , ein Zipser Volksdichter, von Joh. Loisch <i>Gréb</i> <i>Gyula</i>	131
<i>Zlinszky Aladár</i> : Klasszicizmus és romanticizmus. (Vita) <i>Zlinszky</i> <i>Aladár—Koszó János</i>	47
<i>Zsigmond Ferenc</i> : Jókai. <i>Medveczky Károly</i>	37

IV

III. KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bartoli, Matteo: Di una legge affine alla Legge Verner. <i>Szida-</i> <i>rovsky János</i>	Lap 143
Dörpfeld-Rüter: Homers Odyssee. <i>Marót Károly</i> . (Választ l. fönt I. alatt!)	64
Fimmen, Dietrich: Die kretisch-mykenische Kultur. <i>Lajti Istvan</i> ..	141
Hevesy, A. de: La bibliothèque du Roy Mathias Corvin. <i>Huszt József</i>	57
Immisch, Otto: Zur Frage der Plautinischen Cantica. <i>Jirka Alajos</i>	138
Schreiber, Albert: Neue Bausteine zu einer Lebensgeschichte Wolf- rams von Eschenbach. <i>Travnik Jenő</i>	135
Sievers, Eduard: Ziele und Wege der Schallanalyse <i>Orlt W</i>	139
Weinreich, Otto: Senecas Apocolocyntosis. <i>Kerényi Károly</i>	62
IV. A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG L. KÖZGYŰLÉSE.	145

V. VEGYESEK.

A Pantokrator-monostor alapítóleveléhez. <i>Moravcsik Gyula</i>	160
Apáczai és a francia nyelv. <i>Rácz Lajos</i>]	161
A rejtett quantitás jelzése az újabb latin szótárakban. <i>Szidarovsky</i> <i>János</i>	70, 148
Az indogermán mellékmondatok kötőszavai. <i>Szidarovsky János</i> ..	153
Alarcos versek. <i>Szigetvári Iván</i>	157
Egy legenda vége. <i>Rácz Lajos</i>	162
Erasmus és Komjáthy. <i>Harsányi István</i>	154
Francia bírálat Darkó Jenő Laonikos-kiadásáról	157
Indogermán szófejtések. <i>Patrubányi Luká cs</i>	75
Magyarország a francia irodalomban. <i>Zolnai Béla</i>	76
Beküldött könyvek.....	79, 164
Új könyvek.....	80, 165

TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

Achilleus Tatios 123.
 Aischylos: Kardalok 131.
 Amor és Psyche 117, 122 kk.
 Anakreon, fr. 17 119.
 Anaxagoras 15.
 Apollon és Dionysos 8, 13.
 Apuleius 122 kk.
 Ara Pacis Augustae 123,23.
 Aristoteles: Politika 54 kk.

 Bartoli-féle törvény 143.

 Daedalus és Icarus 118, 120.
 ἔρως οὐράνιος 124.
 Euripides: Cyclops 119.
 εὐθανασία 122.

 Hesiodos 4.
 Hippokrates 16.
 Homeros: Ilias 119,14
 Homeros: Odysseia 64 kk., 87 kk.,
 119.
 ὕδωρ ὑπὸ ἔρωτος κáιεται 124 kk.

 Ikarios 118,11.

 Kréta-mykenei kultúra 131 kk,

 Leukas 116 kk.
 Livius XXIX 125.

 Menandros, fr. 312/3 121.
 Minos 120.
 mors voluntaria 122, 124.

 Ovidius: Heroid. XV 116 kk.

 Némethy: Versek 125.

 Persius 40 k.

φάρμακός 118,9.
 Philon 124.
 Platon 11, 15.
 Plautus: Cantica 138 k.
 Porphyrios 114, 121,19.
 Porta Maggiore melletti bazilika
 114 kk.
 Pterelas 118,10.
 Ptolemaios Chennos 120.

 quantitas latens 70 kk.

 raptus in caelum 115, 123.

Sappho 116 kk.
 Seneca: Apocolocyntosis 62 k.
 Sophokles: Kardalok 131,
 σωτηρία 121 k.
 Strabon 117 k.

új-pythagoreismus 115.

Venus és Mars 123,23.

II. Modern philologia.

Anjouk 109—110.
 Apácai 161—162.
 Arany 157, 158, 159, 160.
 Ágoston, Szent 104.

Bajza 128—130.
 Balf 36.
 barokk 46, 47.
 Boileau 47, 49.
 Borsmonostor 32.

Celldömölk 37.
 Chateaubriand 46.
 contrasti 20—30.
 Croce, Giulio Cesare 26—30.
 Csanádmonda 53.
 Csokonai 18—31, 129

VI

Dante 47, 94—114.
Dickens 49.
„Dorottya“ 18—31.

III. Endre 109—110.
Erasmus 154—157.
erdélyi irod. 44—45.

Gessner 31.
Goethe 45, 46, 47, 140—141.
Guarini 31.
Gyulai 37, 40.

Hegyesalom 35.
Herder 53.
Homeros 96, 97, 100, 106, 108.
Hugo, Victor 45, 48.

Isidor 99.

Jókai 37, 40.

Katona J. 129.
Kazinczy 129—130.
Károly, Kövér 103.
Keresztúr 31—32.
klasszicizmus 45—51.
Komjáthy 154—157.
Kölcsy 129—130.
kritika, irodalmi 127—130.

Lessing 46, 47, 53.
Lorettom 32.
Luther 134.

Madách 45.

Miklóshalma 34.
Mohamed 105, 107, 110, 111.
Molière 49, 50.

Novalis 45, 48, 50.

Petőfi 45 129, 157—160.
Pope 18, 26, 31.
Pusztasomorja 36.

Rabelais 29.
Rábagyarmat 35.
Racine 49, 50.
romanticizmus 45—51.
Rousseau 46, 48, 51, 162—164.
Ruiz, Juan 22.

Saccheti, Franco 19—20.
Schiller 45, 46, 49, 141.
Sievers 139—141.
Sturm und Drang 46, 47, 49.
Szentmargitbánya 32.
Szentmárton 34.

Tasso 31, 47.
Toldi-monda 53.
Toldy 129, 130.
Tristan 52, 53.

Várszentmiklós 35.
Vergilius 97, 101, 105, 106, 108,
111, 112.
Vörösmarty 129—130, 157—160.

Weber, Rud. 131—132.
Wolfram v. Eschenbach 135—138.

Kurzgefasste Inhaltsangabe der grösseren Arbeiten.

Stephan Lajti: FÜNFZIG JAHRE.

Eine gedrängte Übersicht der Geschichte der Budapester Philologischen Gesellschaft zur fünfzigsten Jahreswende ihrer Gründung. Dieselbe wurde im Jahre 1874 durch Emil Thewrewk von Ponor gegründet und hatte sich die Pflege der klassischen Philologie, ferner der neueren Sprachen und Literaturen zum Ziel gesetzt. Ihre Vorsitzenden waren E. Thewrewk, G. Heinrich, G. Némethy; die Schriftleiter ihrer Zeitschrift waren: Thewrewk, Némethy, F. Láng, A. Förster für klass. Philologie; G. Petz, E. Császár, J. Bleyer, Th. Thienemann, J. Koszó für die neueren Sprachen, und L. Katona für beide Gebiete. 720 Vorträge und 49 Jahrgänge des *Egyetemes Philologiai Közlöny* legen Zeugnis ab von der emsigen Tätigkeit des Vereins, zu dessen Veröffentlichungen auch eine Realencyklopädie der Altertumswissenschaft und der erste Band eines ausführlichen griechisch-ungarischen Wörterbuches gehören. Durch die Kriegeswirren und darauf folgende Verstümmelung des Landes wurde auch die Tätigkeit des Vereins arg bedroht und nur durch weitgehende staatliche Unterstützung in bescheidenem Umfang wieder ermöglicht.

Karl Kerényi: ZUR WÜRDIGUNG DER UNTERIRDISCHEN BASILIKA BEI PORTA MAGGIORE IN ROM.

In der Bestimmung des interessanten Gebäudes schliesst sich der Vf. der Formulierung Lietmanns in den Vorträgen der Bibliothek Warburg an. Lietmanns Deutung des Bildes im Apsisgewölbe ergänzt er durch den Nachweis, dass es zugleich Tod und Errettung der Sappho, also *voluntaria mors* u. *σωτηρία* des Mysten bedeutet. Er zeigt die religiöse Beziehung auch im erotischen Elemente des Bildes und behandelt anhangsweise den bekannten erotischen Gemeinplatz, dass der Liebesgott auch Gewässer in Brand zu setzen fähig ist. Von der Wiedergabe des Gedankengangs Vfs glauben wir absehen zu dürfen, da seine Ausführungen „über den Sprung vom Leukafelsen“ demnächst auch in deutscher Sprache erscheinen werden.

Franz Mály: DANTE'S ESCHATOLOGIE.

(I. Teil.)

Verfasser verfolgt die genetische Entwicklung des Jenseitsbegriffes von den uralten Geisterdörfern an und folgert, dass auch die *νῆσοι μακάρων* und das *Ἠλύσιον* eigentlich solche Geisterdörfer auf der Erdoberfläche waren, wie die Stadt der Kimmerier und die Asphodelos-Wiese in der Odyssee. In der Tartarosepisode, die einer Sonnenmythe entnommen ist, bilden diese Geisterdörfer schon das Reich der Unter-

welt unter der Erdrinde. Als Berührungspunkte der Ober- und Unterwelt erschienen dann wildromantische Schluchten, Höhleneingänge, welche als Orakel, als Charonien, Plutonien dienten. Aus vermeintlichen Totengesprächen wurde hier prophezeit und der Höhleneingang mit einem Sonnenmythus verbunden. Beide ohne Zusammenhang, wie die zwei Nekyen des 11. Ges. der Odyssee. Ausser dem Ge-Hinnom-Tale und einigen wenigen Apokalypsen des lateinischen Mittelalters finden wir die Hölle überall unter der Erde. Bei Isidor v. Sevilla erscheint sie zuerst wahrscheinlich auf arabischen Einfluss im Mittelpunkt der Erde. Das Jenseitsbild der Neoplatoniker, Stoiker, der jüdischen Visionen, der indischen, ägyptischen, persischen, phönizischen Eschatologie in Verbindung mit den Schrecknissen des chiliastischen Weltunterganges wurde nämlich von den Arabern zuerst in eine bestimmte Form gegossen, welcher die Topographie des Inferno ganz entspricht: die Hölle ist auch hier im Mittelpunkte der Erde. Die Bestimmung der Lage des Hölleneinganges ist sowohl in den Sonnenmythen, bei den griechischen und römischen Epikern, als auch in den orientalischen und christlichen Eschatologien verschieden. Nach arabischen Quellen liegt er in Jerusalem. Dante bestimmt ihn nicht, doch seine Kommentatoren sind alle der Meinung, dass er sich den Hölleneingang in Jerusalem dachte. Asin Palacios sieht in der Benennung „Limbus“ arabischen Einfluss, da nicht festzustellen ist, wer diesen Ausdruck zuerst im Sinne „Sinus Abrahae“ gebraucht hat. Verfasser beruft sich auf C. J. Weber, nach welchem Chrysologus diese Benennung schon im 4. Jahrhundert im obigen Sinne gebrauchte. Das bis jetzt ungeklärte Wesen der neutralen Engel der Vorhölle Dante's erklärt er aus der Platonischen, Vergilianischen, neoplatonisch-gnostischen Eschatologie und hält sie für strafende Dämonen-Kustoden. Den arabischen Einfluss weist er hier zurück, da die musulmanischen neutralen Engel grundverschieden sind von Jenen. Doch finden wir entschieden arabischen Einfluss in dem Laufen nach Fahnen und den Wespenstichen. Seine Verachtung den Charakterlosen gegenüber ist dagegen ein Platonischer Gedanke und Einfluss seines Parteihasse. Die Charonszene ist unbedingt Vergilianisch. Die Säuglinge, Patriarchen und die Berühmten des vorchristlichen Zeitalters behandelt er von konsequent christlichem Standpunkte aus. Unmittelbaren arabischen Einfluss findet Verfasser nur in einigen Teilen, die griechischen und orientalischen Einflüsse sind mittelbar und zwar wahrscheinlich auf arabischem Wege erfolgt, da Dante griechisch nicht konnte und die weiteren Übereinstimmungen darauf hinweisen,

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREW'K EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

FÖRSTER AURÉL

ÉS

KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1925.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

SZABÓ T. ISTVÁN

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Győri-út 13) küldendők. Fölolvasások **dr. Lajti István** I. titkáránál (VI., Andrásy-út 88.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Oldal
<i>Hornyánszky Gyula</i> : Romantika a történetkutatásban	1
<i>Binder Jenő</i> : Csokonai „Dorottya”-jának tárgya	18
<i>Schwartz Elemér</i> : A templomi védőszentek és a helységnevek. II. közl. ..	31

HAZAI IRODALOM.

<i>Zsigmond Ferenc</i> : Jókai. <i>Medveczky Károly</i>	37
<i>Némethy, Geyza</i> : Symbolae Exegeticae ad Persii Satiras. <i>Huszt József</i>	40
<i>Vayer Lajos</i> : Latin Stilisztika. <i>Szekely István</i>	42
<i>Dr. Kristóf György</i> : Az erdélyi magyar irodalom multja és jövője. <i>Farkas Gyula</i>	44
<i>Zlinszky Aladár</i> : Klasszicizmus és romanticizmus. <i>Zlinszky Aladár</i> . Válasz. <i>Koszó János</i>	47
<i>Motz Atanáz</i> : A német irodalom története. <i>Koszó János</i>	51
<i>Szabó Miklós</i> : Aristoteles Politika. <i>Förster Aurél</i>	54

KÜLFÖLDI IRODALOM.

<i>Hevesy, A. de</i> : La Bibliothèque du Roy Matthias Corvin. <i>Huszt József</i> ..	57
<i>Otto Weinreich</i> : Senecas Apocolocyntosis. Die Satire auf Tod, Himmel- und Höllenfahrt des Kaisers Claudius. <i>Kerényi Károly</i>	62
<i>Dörpfeld-Rüter</i> : Homers Odyssee. <i>Marót Károly</i>	64

VEGYES.

A rejtett quantitas jelzése az újabb külföldi latin szótárakban. <i>Szidarovszky János</i>	70
Indogermán szöfejtések. <i>Patrubány Lukács</i>	75
Magyarország a francia irodalomban. <i>Zolnai Béla</i>	76
Beküldött könyvek.....	79
Új könyvek	80

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Felső erdősor 1.) intézendők. Tagdíj évi 2 (két) a. kor.

Hivatalos nyugtázás

1924 november 16. — 1925 március 30.

A) **Alapító tagoktól**: Burány G. (100), Förster A. (1000 K) — Összesen: 1,100.000 K.

B) **Rendes tagoktól**: Alföldi R. (20), Alszegehy Zs., Angyal D., Bajza J., Balassa J., Balogh P., Balthazar G., Baranyai M. (100), Baros Gy., Bászel E., Beniczik F., Berze Nagy J., Binder J., Bognár D. (85), Bontó J., Borsodi M. (35), Bosnyák P., Buzássy Á. (40), Buzna V., Császár E., Cséfalvy N., Cserép J., Csetényi I., Darkó J., Dóczi I., Eckhardt S. (153), Erdélyi L. (85), Faragó J., Farkas Gy. (68), Fejér A., Filep G. (70), Fuchs Györgyné (50), Garda S., Gulyás J. (64), Gulyás P., Gyulai Á. (68), Hanuy F., Happ J. (54), Heller B., Horger A. (100), Huss R. (50), Jándi B. (30), Jirka A. (119), Kálovics A. (36), Kárpáthy Gy. (100), Kocsis L., Korzenszky E., Koszó J. (1493), Körös E. (50), Kurbély L. V. (50), Kürschák P. (125), Lajti I. (408), Lakatos V. (50), Latzkó H., Madzsar I. (40), Mahler E., Majer I., Málnai M. (50), néhai Mayer B., Mayer M. (50), Melich J. (68), Módi M. (50), Moravcsik Gy. (170), Moravszky F., Németh S. (51), Niszler P., Orsovai F., Perényi J., Perepatits I., Pickel Ch., Prácer A. (50), R. Prickel M., Pukánszky B. (68), Pukánszky Béláné (76), Rácz L., Reibner M., Révay Józsefné, S. Szabó J., Szántó K. (10), Szerető G., Szidarovszky J. (50), Szigetvári J., Szinnyi F., Szkunzevics K. (25), Szomolányi J. (40), Szücs L. (Vác).

Folytatás a boríték 3. oldalán.

ROMANTIKA A TÖRTÉNETKUTATÁSBAN.

Első látszatra nem könnyű megtalálni a romantika fogalmához a *genus proximumot*. Életszokás, érzés- és gondolkozásmód, világnézet a romantika, vagy talán csak művészi, költői technika? Bizonytalán a legmélyebben ragadjuk meg lényegét, ha az egész lelket átfogó *érzés- és gondolkozásmódnak* tekintjük, amely külszerű életszokásokban is megnyilatkozhatik ugyan: az öltözködés különcködéséig, de a másik oldalon világnézetté is tágulhat és magasulhat. Bizonyára a költészetben is az érzés- és gondolkozásmódnak mélységei állítják ellentétkül egymással szembe: a hangulat nyugodtságát a határt nem ismerő vágyakozással, a lezárt formát a forma keresésével. Éppen ezért, mert a romantikában általános, mindenre kiterjedő *lelki alkattal* van dolgunk, bukkanhatunk vonásaira az emberi szellem összes törekvéseiben. Egyéni hajlam és korszakonként változó eszmearamlat csak kiterjedésében, jelentőségében fogja másnak és másnak feltüntetni, nem belső természetében; vallásos, filozófiai, tudományos, művészi vagy politikai formái ugyanazon törzsnek szétágazásai, kivirágzásai lesznek. Az irodalomtörténeti elméletnek fejlettségénél fogva főleg a költészetben ismerjük a romantikát a klasszicizmus ellenpárjaként; de nyomait szükségképen meg fogjuk találni egyebütt is, csak keresni kell. Ez alkalommal a romantikának a *történetkutatásban* játszó szerepét fogjuk felkeresni.

1. A romantika *érzelmi individualizmus* (l'individualisme est le premier élément de sa définition, mondja Brunetière). A romantikus egyén *nem közvetlenül magukért* akarja a dolgokat, hanem *azon érzelmek kedvéért*, amelyeket azok benne kiváltanak. A romantika — a reális érzés- és gondolkozásmódnak direkt volta helyett — bizonyos *megtörtiséget* mutat; mert a célok és eredményei közé az „érzelmes” egyén furakodik, hogy minden végcélt magára vonatkoztasson. Továbbá: bizonyos *passzivitást* mutat annak, a reális érzés- és gondolkozásmódnak aktivitásával szemben, mert az önérvényesítés nem cselekedetekre hajtó erő, és mert igazán nagyot csak tárgyszeretettel lehet alkotni. Gyakran az *őszinteség hiánya* csatlakozik az előbbi sajátságokhoz; önkéntelenül is tettét el kell annak, ki végül is csak magát szereti. Mentől inkább a közvetlen hasznót vagy gyakorlati értelmet nélkülöző *esztétikai* jelleget öltik fel a szubjektív érzelmek, s mentől nagyobb ellentétbe kerülnek a *valóság feltételeivel*, annál szembetűnőbb a romantikus állásfoglalás. Romantikus a hódító, kiben a hatalom — tényleges

értékére és érvényesítésére tekintet nélkül — már magában határokat nem ismerő gyönyört jelent (pl. N. Sándor romantikus felfogása); romantikus a politikus, aki a társas erőktől függetlenül folytat „érzelmi politikát” (pl. a magyar 48-as 67 után); romantikus a költő, aki pusztán saját magában találja meg a művészi teremtés törvényeit; romantikus az a tudós, aki több-kevesebb szándékossággal valamely, személyével szoros kapcsolatban lévő irreális, esztétikai vagy misztikus, vallásfilozófiai világnézetet tesz meg minden tudományos értelmezésnek alapulvává.

A romantika érzelmi individualizmus. Az *individualizmus*- kifejezésénél nem szokás két különböző szempontot egymástól jól elválasztani: az egyénnek saját magára irányított *érzés- és gondolkozásmódját* az egyik oldalon és az egyénről *általánosságban vallott nézetét* a másikon. Inkább csak az utóbbinak bizonyos formáját — a társas tényezőkkel szemben az egyéni autarkeia hitét — szokták individualizmusnak mondani; pedig nem kétséges, hogy bármilyen individualisztikus felfogásmód csupán az én-nek közvetlen érzésén (az „ön-érzeten”) és tudatán (az „ön-tudaton”) épülhet fel. Az individuumról alkotott általános nézet maga is a szerint fog elkülönülni, hogy inkább *érzés* vagy „tudat”-e a szubjektív bázisa. Ha ez alapon az *érzelmi* tényezők szolgáltatják a vezető szempontot, akkor — a racionalizmusnak megnyilatkozási formái között — az a fajta individualizmus fog érvényre jutni, amely az egyénben elsősorban az *észnek* önelég voltát fedezi fel és tiszteli: a *felvilágosodás* individualizmusa (*érzelmi* individualizmus). Ezzel szemben az egyént az ő mérvadóknak képzelt, végső fokon döntő *érzelmei* miatt is megtehetem egy világnézet primus agens-évé; az individualizmusnak ez a formája különösen erős kapcsolatban marad majd az imént említett szubjektív érzésmóddal. Így jó létre az érzelmi individualizmus, melynek indítékaiban keresem a romantikának lélektani gyökerét.

Tehát *felvilágosodás* áll a *romantikával* szemközt az individualizmus körén belül. Előbbi az egyént a maga *egyformaságában* látja, mert az emberi ész közös és egalizál; a romantika *különbségeiben*, mert az érzések fajonkint, egyénenkint mások és mások, és elválasztanak egymástól. Előbbi lehetőleg az *egész emberiségre* terjeszti ki az egyenlősítés gondolatát. A romantikusnak következetesen az egyes egyénnél, *saját magánál* kellene megállania; de a fajszeretet által, melyben kiki egynek érezi magát a maga fajtájával, könnyen barátkozik meg a *nemzet* eszméjével. Főleg a *politika* területén mutatkozik a felvilágosodásnak és a romantikának ellentéte, annak fölünyes előnyére, ennek siralmas hátrányára. Mert amíg az érzelmi individualizmus hatalmas elméleteknek lett a szülőanyjává, amelyek az emberiség modern történetét döntő módon befolyásolták, az érzelmi individualizmus semmi nagyot nem tud ezzel szembeállítani. Már a természetjogi elméletek a felvilágosodás előfutárjai voltak; azután ez a gondolkozásmód forradalmasí-

totta — egy nagy eseménnyel, a francia revolúcióval kapcsolatban — az egész újabb politikai-társadalmi életet; végül ő lett megteremtője annak a szabadelvűségnek, amely magasabb kulturális törekvéseink szignatúráját a legújabb időkig megadta. Ezzel szemben a romantikát saját elve — legalább is a politika területén — teljes tétlenségre kárhoztatta. A *nacionalizmust* époly kevésbé ő fedezte fel, mint a *szocializmust*; mindkettőnek forrását az individualizmus ellentétében, a *szociális* gondolkodásban kell keresnünk. Legfeljebb a meleg bensőségből juttatott valamit a nacionalistának, s fanatizmusában erősítette meg a szocialistát. Mert hol is kínálkoznék a politikában alkalom, hogy itt az érzelmi individualizmus, az egyéni érzésből kiinduló és ehhez visszatérő, mert ennek autarkeiáját hirdető életcél a *maga elvi alapján* rendezkedhessék be? A tiszta *anarchizmus* eszméjétől eltekintve, legfeljebb ott, ahol bizonyos közös érzelmi tényezők *ellenzékbe* szorultak a társas-történeti életet hajtó egyéb erőkkel szemben. Így jó létre az a romantikus típus, amely érzelmi okokból, saját személyén keresztül még akkor is ragaszkodik a *mult*hoz és ennek *hagyományaihoz*, midőn e makacsságnak már semmi történeti jogosultsága (pl. Strausz Dávid Julianusa, ahol egészen kérdésesen kívül hagyjuk, hogy Strausz-nak mennyiben van igaza a római császár jellemzésében); így keletkezik az a típus is, amely *fajiságát, nacionalizmusát* — gyakran csak ennek külsőségét — még olyan vonatkozásokban és körülmények közt is erőszakolja, amelyek ezt az igyekezetet az improduktív önimádásnak sorsára utalják (mi magyarok különösen multunk politikájából, „kuruckodásából” ismerjük ezt a típust). Egy *konzervatív* világnézet exponenseként jelentkezik itt a romantika, amely különben *forradalmi* is lehet, midőn újszerű, eleven erőkhöz csatlakozik, ezeket támogatja és színezi, mert bizonyos mértékig összhangban vannak saját törekvéseivel (pl. romantikus lelkesedés a nemzeti szabadságért). Ez okból van a romantikának — a fórum nyilvánossága előtt — az a Janus-arca, melyet annyi könnyedséggel forgat ide-oda a jelszavas publicistika (ilyenkor mindig az ellenfél a „romantikus“!), s mely magyarázóit, végső értelmének kutatóit annyira kétségbeejti.¹

2. A történetkutatásban a romantikus individualizmus mindenekelőtt akként nyilatkozik meg, hogy az *egyéni élet misztikumát* a történelmi magyarázatokba is beleviszi; mivel mindent egyéni érzelmeire vonatkoztat, a történetet is csak az egyén sorsában tudja elképzelni. Honnan jövünk, hová megyünk; miknek születünk, mivé leszünk az élet rövidre szabott folyamán és mi lesz a vég? Tudományos szempontból az itt a legfontosabb, hogy midőn a romantika az egyéni létet veszi mintául, hogy a nagy emberközösségekre — a népek-, nemzetek-

¹ Itt előadott nézeteim nem egészen függetlenek *Schmitt-Dorotić* rosszul megírt, de tanulságos könyvétől: *Politische Romantik*, 1919. Egy-két idegen idézetet is neki köszönök.

államok- és kultúrákra — vonatkozólag is megadja az említett kérdés-complexusra feleletét, a történeti *fejlődésnek* első problémakeresőjévé lesz. A teremtetési mondanak most ne érdekeljenek: messze vezetnének el a mitológia ingoványaiába; de fordítsuk figyelmünket arra a *regresszív történetfilozófiai* felfogásra, amely haladás helyett inkább visszafejlődést állapít meg a történetfolyamatban, s melyet az egyén életéről lemintázott romantikus koncepciónak kell tartanunk. Miként az egyénnek megvan a maga tudatlan, gyámoltalan, de ártatlan gyermekkora, tettektől duzzadó férfiideje és vénsége, elmulása, úgy meg fogjuk találni e fejlődési fokokat a népeknél, nemzeteknél, államoknál és kultúráknál is. Ezt tanítja minden romantika — a világfájdalomnak nem is igen változatos húrjain — antik kezdeményezőktől eltekintve (Hesiodos) Vico-tól Rousseau-n keresztül Spengler-ig.¹

Bárhogyan szeresse is a romantika a *gyermeket*, mint a végtelen „lehetőségek” ígéretét: hogy népeknél a kezdet az erkölcsi magaslatot jelentette, ezt a feltevést a történelmi realizmus mindenképen vissza fogja utasítani. Az úgynevezett *primitív* népek boldog ártatlanságáról vallott hitet rég szét-szórta az etnografia; a testvértudomány, az archeológia meg más oldalról, más időkből hordott össze bizonyítékokat az emberi nem lassú, fokenként végbemenő művelődéséről. Természetesen a „primitív” nem eo ipso a történet kezdetét jelzi; az elmélet egyenesvonalú evolucionizmusát a konkrét kutatásban, az egyes esetek vizsgálatánál annak a *kritikai* evolucionizmusnak kell felváltania, amely a görbék gondolatára is be van rendezkedve. Lehetséges, hogy ami „kezdetleges”-nek tűnik fel, az már visszaesés egy magasabb fejlődési fokról; s a „primitív” már csak azért sem fogja igen sok esetben a további fejlődés feltételeit magában rejteni, mert végleges, soha jobb útra nem téríthető eltévelyedése a fejlődésnek. Haladást hanyatlás, sőt halál követhet a népek történetében: a közeli kelet archeológiai rommezői néma csendességükben is érthetően beszélnek (Babilonia, Egyiptom). De a műveltség halála mégsem bizonyíték az evolucionizmus ellen. Ezek a meghalt kultúrák szintén a fejlődés fokain keresztül érték el egykori magasságukat; s ha bizonyos okokból el is pusztultak, nem kellett volna — népestől, államostól együtt — *szükségképen, lényegük szerint* elpusztulniok, csak átalakulniok. Modern európai kultúránk főhordozói, a germánok, nagy általánosságban beszélve, a hanyatlás számbavehető tünetei nélkül jutottak el a kőkorszakból mai állapotukig. Aki a népek természetes, közvetlen úton végbemenő emelkedését hiperkritikai megjegy-

¹ A mi romantikus *Költseynk* is így ír a Nemzeti Hagymányokban: „Egész nemzeteknek, szintűgy mint egyes embereknek megvannak az ő különböző koraik. Gyermekkorból virul fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá s férfikoroknak erejét az öregeknek lankadása váltja fel” (idévez Thienemann akad. székfoglalójában: Erasmus és Mohács, 12. l.).

zésekkel kíséri: mindenáron visszaesést szimatol a kezdetlegességben és szükségszerűséget lát a hanyatlásban, az valamiféle formában a regresszív történetfilozófiai felfogásnak hódol, s ezzel máris elárulta romantikus hajlandóságát.

„Minden kultúrának *halál* a végzete”: érdemes lesz ezt a pesszimizisztikus gondolatot kissé közelebbről szemügyre venni. Hogy az egyéni szervezet a neki kimért élettartam után feloszlik, megszűnik, azt tudjuk, az természetes. De miért pusztuljon el a nép, szűnjék meg az államhatalom, vesszen el a kultúra hasonló kényszerűségből és természetességgel? E felfogást a *faji* elméletek alig támogatnák kielégítő magyarázatokká (v. ö. Schallmayer, Beiträge zu einer Nationalbiologie. 40 l.). Egy emberi fajtának, hacsak elég tágkörű, idővel nem kell szükségképen a szellemi produkálás tekintetéből a kimerültség állapotába jutnia. Akik az antik kultúra pusztulását biológiai alapon fejtegették (pl. Seeck), azok legfeljebb azt igazolták, hogy a nemzetalkotó faj körébe és rovására idegen elemek tolódtak, s ragadták a vezetést magukhoz. De bármily jelentőséget tulajdonítsunk is egyes esetekben a nem előnyös faji keveredésnek vagy faji eltolódásnak, a keveredések és eltolódások végül is nem szükségszerűek és nem egy irányban hatások (hiszen előnyösek is lehetnek). Fiatal és öreg fajokról és népekről beszélni s úgy képzelni a dolgot, hogy hosszas kultúrunkája után majd előbb-utóbb kiapad annak az „öreg” fajnak vagy népnek teremő ereje, az egyéni élet analógiájára képzelődő pusztá romantika. Csak egy-két közelfekvő következtetést kell levonnunk ebből a költői tételből, hogy tisztán lássuk irrerealitását. Nekünk magyaroknak alig van okunk keleti szomszédainkkal szemben kultúrfölényünket csak azért féltetni, mert ők fiatalos eréllyel őrizték kecskéiket a mi hegyeinken, miatt mi „öregnek” kultúrát védtünk és teremtetünk; vagy más példát hozva fel: alig hiszem, hogy kiket az angol világuralom mai nyomorúságukba taszított, nagy megnyugvással tudniak magukat azzal a gondolattal vigasztalni, hogy az „öreg” Albionra rövidesen a végelgyengülésnek el nem kerülhető fátuma vár.

Ami meg — a kultúralanyok kérdésén felül — magukat a *kultúrákat*, a bennük felhalmozott *eszméket* és *intézményeket* illeti, úgy kétségtelen, hogy ezeknek idővel nagy számban meg kell semmisülniök, hogy — az emberi haladás követelményeképpen — új eszmék és intézmények lépjenek helyükbe. De miért kellene e változásoknak szükségkép oly módon végbemenniök, hogy az átfogó nagy keretek, nemzetek és államok pusztuljanak bele? „A kis görög polisok ideje letelt, mondja a romantikus, miután a nagy világbirodalmak létüket anachronizmussá tették s így el kellett pusztulniok.” Ami belőlük idővel megsemmisült, az az állami erő hiányában semmisült meg és nem az ideák hatalmánál fogva. Athén maga is tett kísérletet a Kr. e. V. században, virágzásának tetőpontján, hogy a polis-gazdálkodást a birodalmival váltsa fel; hogy uralmát nem

sikerült megtartania és tovább kiépítenie, az erején mult és nem az általa képviselt eszmén. A történelmi realizmus azt a gondolatot is el fogja hárítani magától, hogy a gazdasági élet tarthatatlansága, a rabszolgaság intézménye ásta meg az antik népek sírját, amint ezt a történelmi materializmus irányában kitanított romantika képzei. Rabszolgaságot még a középkor is ismert és a középkori népek kiheverték a rabszolgaságot, a jobbágyságot, a hűbériséget és a mai kultúrának hordozóivá lettek. Nem intézmények teszik a népeket tönkre; hiszen az intézmények csak külső kifejezései a népekben rejlő szellemi készségeknek és képességeknek. Ha utóbbiak megvannak a kellő módon és mértékben, nincsen akkor annak semmi akadály, hogy ne ugyanazon nép körében menjen végbe a haladástól követelt minden változás. S az idők folyamán e változás lehet oly nagyfokú, hogy a régi helyett egy új kultúra áll a szemeink előtt. Ez esetben a kultúra tényleg meghalt, de csak azért, hogy a változatlan nem ismerő életben saját generációjának adjon helyet.

Tehát reflexióink végső eredménye ez: államok széteshetnek, népek szétszóródhatnak, idegenbe olvadhatnak, kultúrák megsemmisülhetnek, de *nem szükségképpen*, belső természetüknél, „rendeltetésüknél” fogva; a történet a folytatódó kultúrváltozásnak — haladásnak — példáit is feltűnteti egy és ugyanazon fajnak, népnek, nemzetnek körén belül.

3. A romantika mindezt másképen tudja, mert a *kultúráról alkotott fogalma* is egészen más. Szerinte titokzatos egység a kultúra, amelyet valamely — egyetlen képbe vagy szóba sűrítendő — sajátos erő tart össze s amely így hozzáférhetetlen, érthetetlen valóság lesz minden egyéb e fajta jelenség, minden egyéb kultúra számára. Tegyük meg ezt a fogalmazást kritikai elemzés tárgyává.

A kultúra csakugyan részek egysége, de nem oly értelemben és nem is annyira titokzatosan, mint ahogy a romantika képzei. Ő utat jelölő mintaképül az *egyéni lélek szintézisét* gondolja a kultúra mögé, s annyiban csakugyan igaza van, hogy a különböző kultúrjelenségek és részek azért vannak és maradnak egymással viszonyosságban, mert az egyéni bensőben találkoznak és kereszteződnek. Ha egy adott korszaknak vallása és tudománya egymással kapcsolatban áll, akkor ennek végső oka az, hogy ugyanazon egy embernek kell a vallásos érzés igényeit a tudomány követelményeivel kibékítenie. De mert itt pozitív szellemi *tartalmakról* van szó, ezek a legtöbb esetben már az egyénben sem jutnak el a minden ellenmondást megszüntető kiegyenlítődéssig; tartalmi jellegüknél fogva már itt sem mutatnak olyanféle egységet, mint aminőt a lélek szintézise *formális szempontból* mutat. A kultúra meg éppenséggel *objektívált* szellemi rendszerekből áll (v. ö. munkámban „A kultúra tagozódása” c. fejezetet); egy korszak vallása, tudománya nem az az érzés, nem az a tudás, amely egyvalakiben, bárkiben tudattartalomként megvan; de az, amit

általános és egyszersmind külső intézmények, szervezetek által is megnyilatkozó érzésnek és tudásnak állapíthatunk meg. Mondottuk, hogy ezek az objektivált rendszerek is valamiféle egységet alkotnak egy népnek, korszaknak, kultúrának keretei között; de ez az egység már semmiképen sem lesz a formális lelki szintézissel egyjelentésű. Kultúrtörténésznek, kultúrfilozófusnak az *egyéni lélek körén kívül* kell itt a tényeket és összefüggéseiket felkutatnia; ezek — lazább szerkezetük ellenére — néha még ott is meglesznek, ahol a forrongó, mindig újat és mást kereső egyéni lélek már túlment rajtuk. De ezeket az objektív tényeket és összefüggéseiket majd nem fogja észrevenni az, akiben megvan a hajlam, hogy az objektivált kultúrrendszereket szünetlenül a lelki szintézis szemüvegén keresztül vizsgálja. A romantikus a vallást — még mint kultúrtörténész is — inkább az egyén ügyének, leszámolásának fogja tekinteni, mintsem lassan kialakult kultúreszmék foglalatának; az egyház megértéséhez és méltánylásához meg — mint általánvéve a társas, a koinotélikus rendszerekéhez — nagyon sok esetben nem fogja elárulni a kellő realiztikus érzéket (ahol a romantikában látszólag az ellenkezőjét tapasztaljuk, pl. „katholizáló” kedvében, ott a felvilágosodás által kiváltott ellenkezésről vagy egyéb érzelmi motivumról van szó és nem principiális állásfoglalásról; ilyenkor is a szubjektív „eszme” kellett és nem az intézmény).

A romantika — különösen ha már nem őszinte — jelszónak használja a *szintézis*-kifejezést, mint láttuk, nem kevésbé félrevezető módon, midőn a kultúra egységét is a lelki egység mintájára képzei el. A valóságnak „szétszórt tagjait” bizonyára semmiféle történetkutatásnak sem szabad elkülönzéseikben meghagynia; de a reális történettudomány egységet csak ott konstruál, ahol a jogot hozzá magában a valóságban találja meg. A romantika viszont sohasem fog megelégedni az emberi okok és célok pusztá szövedékeivel, mögöttük mindig valami egyebet, többet és magasabbat szimatol és szintetizáló kedvét és feladatát épp ennek felismerésében és megnevezésében fogja gyakorolni (a szintézis fogalmát a történeti fejlődés romantikus felfogásában l. alább). Szorosan evvel függ össze az a leplezetlen igyekezet: lehetőleg *egyetlen* szóba foglalni össze egy egész népnek, kornak vagy kultúrának mivoltát, akár egy lélektani intuíció segítségével, akár egy ideológiai szerkesztés eredményeként (tézis + antitézis = szintézis). Megint az egyéni lélek a mintakép; az a titokzatos egység, amelynek belső magvát — a megnyilatkozásoknak tarka sokfélesége ellenére — mintha mégis csak egyetlen sajátosság alkotná. Az idegen psziché megértésének és megértetésének összes nehézségei és mélységei tárulnak itt eléink. Azt a „belső magot” keresi és szeretné kifejezni a biográfus is, amidőn — a romantika kedvenc feladatáént — a történet nagy embereit állítja szemeink elé; határozatlan, de egységes képpel kezdi saját magában, s tudja nagyon jól, hogy célját olvasóiban is csak akkor érte el, ha a külön megrajzolt

vonások ott is egyetlen képbe olvadnak össze. De ha ezt a végső eredményt már a tudomány művészetében, a történelmi lélektanban is csak *analízis* útján, csak a részek különválasztása és külön számbavétele által lehet elérni (utólag bárhogyan rendezzük is a részeket el és bármily jelentőséget tulajdonítsunk is nekik egymással szemben), mennyivel inkább az elemzésre lesz utalva az a történetkutatás, amely az egyén helyett az általános kultúrjelenségeket vizsgálja? Itt lélekről, lelki egységről csak átvitt értelemben beszélhetünk, s így annál kevésbbé lesz jogunk, a sajátosságok sokféleségét egyetlen centrális vonásra redukálni és ennek megjelölésében keresni a végső magyarázatot. Konkrét példában fogjuk majd bemutatni, hogy mennyi tévedésnek, elmellőzésnek, erőszakos értelmezésnek közös forrása, ha megelégszünk azzal, mert nézetünk szerint minden lényegest elmondottunk avval, hogy a görög népet vagy kultúráját Apollonak, Dionysos-nak vagy mindkettőnek jellemeztük.

Tipikusan romantikus eljárás, mert mintegy az előbbi eljárásoknak következménye és betetőzése, ha valamely kultúrának sajátosságát annyira sajátosnak vesszük, hogy ez nemcsak a befolyásolásoknak és átvételeknek, de még a *kölcsönös megértésnek* lehetőségét sem engedi meg a különböző kultúrák között (Spengler). A miként az egyén bizonyos értelemben egymagában áll és így kifejezhetetlen és összehasonlíthatatlan (*ineffabile et incomparabile*), a romantika az egyén mintájára a népeket, nemzeteket, kultúrákat is ilyenféle lényekké individualizálja. De társas kultúrélet már abban az esetben sem volna képzelhető, ha az egyén csakugyan annyira *sui generis* lenne, mint ezt a szélsőséges individualizmus gondolja; annak keletkezését, fennmaradását meg éppenséggel csak *általános emberi természetünk* alapján és kölcsönösségében tudjuk megérteni. Egy emberi fajt, egy népet csak általános emberi természetünk *változatai* választják el egy más néptől vagy fajtól és nem teljesen heterogén tulajdonságok; azok teszik azután a kultúrátvételket — keveredéseket — összeolvasásokat is lehetségessé. A romantika — már csak a felvilágosodás tagadásaképpen is — azokból az emberi általánosságokból nem kér; rájuk való tekintet nélkül rendezkedik be a maga különös területén. De a történeti tények — szerencsére — annyira ellentmondanak efféle érzelmi mesterkedéseknek, hogy nem kell sok szót cáfolatokra pazarolnunk. A görög-római kultúra megszünt ugyan összefüggő egységében és kizárólagosságában, de nem halt meg *elemeiben*, mert ezek mai napig modern kultúránknak átvételökben — értelmezésökben — szüntelenül felfrissülő alkotórészei. Mentől tovább haladunk az emberiség történetében, annál több joggal beszélünk *kultúrkeveredésekről* genuin kultúrák helyett.

Mindevvel kapcsolatban egy olyan kérdésre is visszatérhetünk, melyet a maga egészében már letárgyaltunk. Ha a romantikának teljes mértékben igaza lenne a kultúrák sajátos természetét illetőleg, akkor talán abban sem tévedne, hogy minden műveltséget „belső értelménél”, „rendeltetésénél” fogva

halálra ítélnék gondoljunk. Mert a maga fejlődésének hamarosan végére jut az, ami mástól, másoktól elzárva tisztán magában rejtegeti a kibontakozás feltételeit és lehetőségeit; és az élet törvénye szerint el kell pusztulnia annak, ami a változó körülményekhez nem alkalmazkodik, hanem változatlan, másoktól nem befolyásolható karakterét szegezi azokkal szembe. De itt meg — a faji sajátosságok állandóságát túlozva — a népek *módosulásra képes* jellemvonásait, azoknak *alkalmazkodási és regenerálódási* készségét hagyja a romantika figyelmen kívül; sőt — szemeit kizárólag az egyes kultúrák sajátosan kialakult eredményeire függesztve — mintha a kultúrák hordozóiról magukról egyáltalán megfelelkeznek, mint ahogy ezek általános emberi vonásairól sem volt hajlandó tudomást szerezni. Pedig a kultúrváltozások végső okát magukban az emberekben kell keresnünk, s az emberekben mindig elég nagy volt és lesz is az életösztön, hogy műveltségüket — ha ez őket létezésükben veszélyezteti — egy újjal cseréljék fel. Mereven azonosnak megmaradó kultúr-nép nem exisztál, ez romantikus fikció. A hegeli történetbölcsészet kínai népe jelenleg beláthatatlan végű politikai forradalmak előestéjén áll, pedig — világtörténeti szerepét annak rendje-módja szerint betöltvén — hallgatnia kellene. Keyserling indusai sem élhetnének akár egyetlen napot is, ha tényleg annyira a Nirvánába lennének szerelmesek, mint ezt az indiai filozófián eligazodó kultúrtörténelmi szemlélet kívánná tőlük. A történelmi realizmus szemében — úgy gondolom — nincsen annak semmi akadálya, hogy idővel, a megváltozott külső és lelki feltételek hatására és eredményeképpen egy új kínai kultúra ne helyezkedjék a régi fölé, s hogy egy indiai renaissance ne váltsa fel a régi tespedést, rabszolgaságot. Nem szeretném, ha félreértenének; nem a felvilágosodás hangján és gondolataival érvelek. Vannak kétségkívül a népek jellemében is nehezen vagy sehogyssem megváltoztatható vonások, és vannak fejlődési irányok is, melyek más útra nem téríthetők. Az elképzelt új kínai kultúra is kínai marad majd, mint ahogy a közelmúltban kialakult japán műveltség sem tisztán európai civilizáció, s a szemeink előtt végbemenő török újraéledés is magán fogja majd viselni a török bélyeget. De épp a váratlan változásoknak e példái, melyekre most mutattam rá, ezek teszik kötelességünkkel, hogy a népek történetéből elhessegezzük a romantika halál-madarát.

4. Romantika és *történetírás* közel állanak egymáshoz és a múltban sokat köszönhettek kölcsönös barátságuknak. Csak a felvilágosodás fogalmát kell a romantikáé mellé helyeznünk, ha világosan akarjuk látni, hogy kérdéses kapcsolatuknak miként kellett alakulnia. A felvilágosodás született ellensége a historiának, mert minden emberit egyenlőnek, egyfélének tart; evvel szemben a *különbségek tisztelete* a romantikát és a történelmi érdeklődést egymásra fogja utalni. Sőt láttuk, hogy a kultúra romantikus fogalmazásának ép az a legfőbb hibája, hogy a historia alapeszméjét, a különbségek gondolatát túlozza;

hogy az általános emberi tulajdonságokat nem ismeri el, vagy legalább is nem veszi a kellő mértékig számba.

Talán nem túlzás, ha egyenesen azt mondjuk, hogy a XIX. század német történettudománya a romantika vállain emelkedett a magasba és jutott hivatásának tiszta öntudatára. Nem ő teremtetten meg a német történettudományt, mert hiszen ez már megvolt és a romantikában különben is hiányzik a konstitutív elem, hogy művészetén kívül bármiféle kultúrrendszert meg tudjon teremteni. De érzelmi közösség alapján álló helyeslése, elméletei, költői és irodalmi propagandája által nemcsak támogatta a történetírás törekvéseit, hanem új feladatokat is tűzött a történetírók elé. Akik a „természetjog” leküzdésére a *történeti jog* iskoláját alapították meg, azok nem voltak romantikusok, s inkább Burke „történelmi érzékétől” tanultak, melyet a nagy angol politikai gondolkozóban a francia forradalom tanulságai váltottak ki; de azért ismeretes Savigny-ék viszonya a romantikusokhoz és Burke-ért az utóbbiak is lelkesedtek. Folytatólag romantikus befolyást árulnak el a nyelvfilozófusok is, s a Lazarus-Steinthal-féle elmélkedéseknek hatása napjainkig folytatódott Wundt-nak testes „népszichológiájában”.

A német hazai történetírás sorsa a *nemzeti eszme* felledülésével állott kapcsolatban, s a romantikusoknak itt játszó szerepét — Meinecke szerető túlzásaival szemben — senki sem fogja majd tagadhatni. Ami meg az idegen történeti világot illeti, a görögök és rómaiak felkarolásától már lekészt a romantika, ezeket egy erkölcsi világnézet kialakítására már a *neohumanizmus* sajátította ki magának, hogy azután a *klasszicizmus* bennök fedezze fel a maga esztétikai mértékét. A romantikának tehát más terület után kellett néznie — a klasszikus ókort majd csak a XIX. század második felében fogja romantizálni — egyelőre neohumanizmussal, klasszicizmussal szemben a katolikus középkorért rajongott. Mindent összevéve, nekünk hisztórikusoknak, ha méltányosak akarunk maradni, a történet romantikus meghamisítása ellenére is hálásaknak kell lennünk azon német szellemi mozgalom iránt, amelynek a hisztóriografia annyi ösztönzést köszönhetett.

Ez a romantikának és történettudománynak *külső* kapcsolata volt. *Belsővé* az által változik a reláció, hogy romantikus egyen vállalkozik a történet megírására. Ő a maga világnézetét fogja ebbe a munkába is belevinni, s ez a világnézet elsősorban *esztétikai* lesz. *A művészet, a költészet szögéből nézni az egész történetet*: főleg ez a történet romantizálása, romantikus meghamisítása. Mert az érzelmi individualizmus — a kulturális célok magasabb és az emberi kedély mélyebb fokain — önkéntelenül a poézishez vezet. A valóságnak, a logikának, az erkölcsnek korlátaitól menekülve, önkéntelenül is azt a birodalmat keresi fel, amelyben azoknak a korlátoknak a legkisebb a jelentőségök. A művészetnek szűkebb körén belül maradvá végső következetességgel a *zenében* találja majd meg a maga legsajátosabb kifejezését. Mert a zenének még a nyelv tényeire

és szabályaira sincsen szüksége; itt mintha érzés és kifejezés közvetlen egységet jelentenének; mintha általa a lélek minden idegen közeg kikerülésével teljes szabadságában nyilatkoznék meg. Ezért beszélnek ezek a romantikusok általános kultúrtörténeti magyarázataikban, sőt még közgazdaságtani elméleteikben is „fugákról” és „szimfoniákról”. Egyenesen az emberiség megváltását várják ezek a jófúlú filozófusok a zenétől. *Platon* politiko-etikai zeneelmélete már az ókori realistát kétségbeejthette; de mit szólunk mi modern emberek azon reményekhez, amelyeket a fiatal *Nietzsche Wagner* kultuszához fűzött?

Mielőtt az esztétikai történetiszemléletnek végső eredményeiről beszámolnánk, tanulságos lesz rövid áttekintésben azt szemügyre venni, hogy miféle állást foglal el a romantika a művészetén kívül a kultúra többi részével, a *többi kultúrrendszerral* szemben. Hármasszoros fokozatban megy itt a romantikus „átminősítés” végbe: a teljes elhanyagolásnak, a művészethez mért értékelésnek és a belső tartalom hasonló irányú meghamisításának formáiban és fokozataiban. A *társas*, a *koinotikus rendszerek* megértésére a romantika nem fog sok érzéket mutatni. Ehhez hiányzik belőle a gyakorlati (a szervező és adminisztráló) készség és a reális gondolkozásmód; ennek ellentmond érzelmi individualizmusa. Láttuk, hogy a *politika* nem igazi területe a romantikának, s ha ez néha mégis osztatentative húzódik meg az államnak vagy egyháznak árnyékában, akkor ez nem az érzelmi őszinteség alapján történik, ez csak a személy „rezerválására” szolgál (Schmidt-Dorotich kifejezése). A történeti *gazdasági* feltételeivel a romantika nem sokat törődik; néki az idealisztikus törekvések és eredmények „feltétel nélkül” kellenek. *Művészet*, *vallás* és *filozófia* lesz számára az a szentháromság, amelynek imádatában merül ki nála minden élet, történet, kultúra (v. ö. *Fessler* szatiráját a romantikusok ellen: *Poesie, Philosophie und Religion oder wo sind wir gewesen, und wo sollen wir hin?* Koszó János: *Fessler-tanulmányában*, 161. l.). A valláshoz való viszonyáról még külön fogunk beszélni; az érzelmi individualizmus mintegy kényszerű módon jut el ahhoz a misztikához, amelyben költői hangulatok, végső támaszt kereső vallásos érzések és végső értelmet kutató bölcsészeti gondolatok kibogozhatatlan egységbe olvadnak össze. Épp ezért fog filozófiája élesen elkülönülni a szakszerű *tudománytól*; utóbbi inkább csak az anyaggyűjtő szolga szerepét játssza majd a „disciplina regia” mellett; céljaik, módszereik, eredményeik mindenesetre mások, illetőleg végső és feltétlen magyarázatot majd csak a filozófia fog adni a dolgok minden osztályáról és jelenségéről, tehát a történetről is és nem a tudomány (v. ö. Schelling ellentétét az „empirischer und pragmatischer Geschichtsforscher” és a magasabb szintézist kereső „Historiker” között). De míg a romantika a tudományt mégis csak beoszthatja valahogy törekvéseinek szolgálatába, az *erkölccsel* szemben — esztétikai tanácsstalanságánál vagy ellenszenvénél fogva — a legtöbb vonatkozásban elutasító álláspontra helyezkedik. Hiszen ő még az

Isten eszméjében is elsősorban a szépet és nem a jót keresi; az erkölcsi relativizmus világában meg éppenséggel nem lesz hajlandó figyelemmel kísérni azt, ami — ha nem ellentéte a szépnak — közömbös rá vonatkozólag. De a romantika evvel az *amorális* magatartásával, amennyiben történetmagyarázatról van szó, épp a történet legfontosabb jelenségcsoportját negligálja.

Az érzelmi individualizmus gondolkozásában meghamisítja a kultúra fogalmát az individualizmus (láttuk, hogy miként), meghamisítja az érzelem: az esztétika is. A kultúra *aktivitását* a *passzivitásba* fordítja át, még világos, észszerű elemeit is a lét *titokzatosságába*. A kultúra céltudatos emberi törekvések eredménye, mindenesetre a természeti-lelki megkötöttségeknek széles bázisán; ez a céltudatosság bizonyos aktív és racionális jelleget kölcsönöz azután neki. De az esztétikai műélvezet vagy műalkotás ezt a folyamatot és jelleget is romantizálja, ha kultúrtörténettel foglalkozik. Magyarázatlan önkénytelenséggel merülnek fel a romantikusnak szemében a különböző kultúrák képei, mint ahogy megdöbbsent egy ismeretlen, váratlanul előbukkanó szobor, vagy mint ahogy magyarázat nélkül csendülnek meg fülünkben egy soha nem hallott dallam áriái. Nem az irracionális okokat kereső naturalizmust jelenti ez a racionalizmussal szemben, hiszen annak mechanizálása helyett a *szerves fejlődés* titkaihoz köti a romantika a kultúrák keletkezését. Szerinte a kultúrák is „nőnek” mint a növény, mint az állati szervezet, a számukra szigorúan előírt, de előtűnik ismeretlen törvények szerint. S itt meg nem a változások lassú felgyorsulása köti le figyelmét; a romantika ellensége mindenfajta darwinizmusnak vagy spencerizmusnak; teljes rokonszenvvel csakis azon változások felé fordul, amelyek *egyszerre*, mintegy maguktól, már készen, de látható okok nélkül bukkannak elő (*Merkelre* tán csak azért nem hivatkozik többször, mert nem ismeri). A romantikusoknak végső ideálja mindenkor a „*zseniális*” ember — saját magokat is tartózkodás nélkül ilyenféleképpen érzik — s mintha ezt az érzést valahogy kultúrkonceptiójukba is átjátszanák (ez nem ellentéte, ez csak betetőzése organiztikus felfogásuknak), mert a nagy művészt és alkotásait a legkevésbé lehet a természet kényszeréből vagy az emberi szándék önkényéből — racionalizálva vagy irracionizálva — megmagyarázni. A művészi alkotás eszköze az intuíció; *intuitive* szeretné a romantika is a kultúra egészét megragadni.

Nincs itt alkalmam ezt az egész felfogásmódot részletes bírálat tárgyává megtenni, igazának és tévedéseinek határvonalát megvonni; nem foglalkozhatom most bővebben a történeti fejlődésnek olyan értelmezésével, amely fejlődési törvényektől és ezek keresésétől elvben idegenkedik, s egész romantikus szóáradatát csak annak kiemelésére használja fel, ami minden fejlődésben örökké titokzatos marad (alább a kérdés még szóba fog kerülni). E helyett egyetlen példán akarom bemutatni, hogy az az *esztétikai világnézet*, amely az itt szóbanforgó összes jelenségeknek végső alapja, miként hamisítja meg a történetet,

ha egy egész népnek vagy kultúrának jellegét kizárólag az ő segítségével, az ő látásmódjából állapítjuk meg.

A görög kultúráról lesz szó. Itt az esztétikai mérték alkalmazása már kezdettől fogva kínálkozott, mert ennek a kultúrának talán tényleg a templom és a szobor a csúcspontja. Már a német neohumanizmus és a klasszicizmus, már Winckelmannék megtanították a világot arra, hogy a görögben elsősorban a művésznépet tisztelje, s ez a szép hagyomány megmaradt napjainkig az utolsó középiskolában is, ha lelketlen utánzás helyett még mindig tudatosan felvetik a kérdést, hogy miért érdemes a göröggel foglalkozni? De más a sokaknak szóló kultúra és más a mindenkítő eltekintő tudomány. Tudós kutatás itt is azon volt (a XIX. század alatt nagyraőtt egész klasszika-filológiára hivatkozhatom), hogy helyesbítse az esztétikai nézőmód egyoldalúságait, hogy a maga egészében és valójában mutassa be a görögöt. E tudós munka már rég protestált azon idealizálás ellen, amely a kizárólagos esztétikai szemléletnek természetes, akarva-nemakarva beálló következménye; most meg azon torzítások ellen kell szavát felemelnie, amelyeket egy neo-romantika követ el ugyanazon alapon, de merészebb ecsetvonásokkal a históriai görög népnek képn.

Talán Curtius „története” adott lökést annak a neo-romantikának, amely Nietzsche Apollójával és Dionysosával kezdődött, hogy Burckhardt „kultúrtörténetén” keresztül Spengler „euklidesi emberéhez” jusson el (most bölcsészettörténete alapján Joël-t is hozzájuk kell sorozni). Nem arra a tudományos feladatra törekszik ez a „baseli mozgalom”, hogy egy nép összetett lelkét a maga összes megnyilatkozási köreiben és módjaiban figyelje meg, s e megfigyelések által jusson el annak a léleknek megértéséhez; az ő eljárása egyszerűbb és közvetlenebb. A görög szobor általános vonásait — a szükségképenieket és a sajátosakat — képzeli maga elé (végső eredetben Eukleides ábrája sem jelent egyebet), s ezeket a vonásokat erőszakolja azután az egész görög pszichére és kultúrára rá és hozzá legfőlebb — ellensúlyozóul — a dionysosi misztikából kever egy keveset (Spenglernél már ez is fölösleges, mert hiszen ott van a végtelenbe vágyakozó modern embernek, a Faustnak ellentéte). Nem egy eleven, életképes individuum lesz az eredmény, hanem — a dolog természeténél fogva — egy szoborszerű konstrukció. Spengler homunculusa, akit ő „görögnek” nevez el, egyetlen percre sem bírná ki az éltető levegőt. Nemcsak tévedés, hanem képtelenség, hogyha a régi romantika kedvenc kifejezésével „pontszerűnek” (tehát most már nemcsak „szoborszerűnek”!), azután egy helyhez és pillanathoz kötöttnek, visszaemlékezést, történetet nem ismerőnek tartom és mondom a görögöt, s mindezt csak azért, mert benne a végtelenbe vágyakozó modern embernek ellentétét keresem és fedezem fel. Valamikor „harmonia” volt az a varázsszó, amelyre — legalább is az esztétikusok hitvallása és nyelvhasználata szerint — minden titok felpattant, amelyet a görög nép és története rejtegetett; nem

a szemléleti mód, csak a kifejezés változott, amióta Spengler „pontot” tett a görög szoborra és ennek harmóniájára.

5. Ismeretes a romantikának viszonya a *misztikához* (már *Strausz Dávid* mondta: die Romantik ist wesentlich Mysticismus és *Seillière* pártfilozófiai munkáiban egyenesen azonosítja a két fogalmat). Tényleg, minden romantikában van misztika, ha minden, ami misztikus, nem is eo ipso romantikus. Mert itt, a *vallásban* is úgy van, mint a politikában: a romantika készen kapja az alapérzéseket, az eszméket, az intézményeket, s ezek csak *sajátos felhasználásuk* által válhatnak, nem válnak szükségképen romantikusakká. Talán az érzések bizonytalansága, határozatlansága, a kielégítést sohasem találó vágyódás fogja majd azokká tenni, talán kapcsolatuk egyéb rokonérzésekkel és gondolatokkal. Valamiféle vallásra a romantikus egyén különösképpen rászorul. Individualizmusában sehogyan sem tud majd a maga lábán megállni. A társasélet realitásainak csak feltételeken adja át magát; az értelemnek hátat fordított és az érzésekkel való puszta játékát tán maga sem fogja megnyugvást keltő feladatnak tekinteni. A magának, saját nagyságának elég anarchista csak Nietzsche képzelődésében él; az Übermensch eszméje fejlődéstani és teleologikus nonsens. Már költői hangulata is a vallás irányába szorítja majd a romantikust, aki majd itt — az önismeret önkénytelenségével — oda csatlakozik, ahol legkevesebb a pozitívum és az intézmény. Lelkének szabadságát akarja még misztikájával is megőrizni, sőt utóbb úgy érzi, hogy e szabadságot csak általa nyerte el.

Van a régmúlt hagyatékából egy-két nagytörténetű misztikus fogalmunk, amelyet a modern tudomány már kirekesztett a maga köréből, amelyet a mindennapi élet is csak kivételes esetekben és határozatlanul használ, de amelyet a romantika még mindig szeretne becsempészni a történetmagyarázatba. A sors, a *végzet* és a büntető *végzet*: a *nemesis* fogalmainra gondolok. Közös eszmei hátterük — a külön szók csak az értelmi árnyalatokat emelik ki — a következő: a természetes okok nem adják az események kielégítő magyarázatát, mert ezeket egy magasabb hatalom intézi: határozta meg már előre, végérvényesen, nem egyszerűen kénye-kedve szerint, hanem büntető és jutalmazó akaratának kifejezéseként. Miért ragaszkodik a romantika ez abszolút eszmékhez, miért vállalja érték még a moralizálás feladatát és vádját is alapkaraktere ellenére?

A *természetes okok és okozatok* nyers világa ellen védekezik velök, mint a hogy egész hisztorizálása gyakran csak menekülés a *jelen* okozta fájdalmak elől. A *véletlennek* rideg fogalmától akar szabadulni, amely egyszerűen oksági sorok kereszteződésének mondja azt, a mi történt. Nem akar a véletlen „játéka” lenni — ez ellen már önérzete is fellázad — inkább a *végzet* „áldozata” lesz: ez méltóbb hozzá, ez „tragikusabb” (mindenütt „tragikumot” sejtini és találni, különben is romantikus foglalkozás). A *végzet* gondolatához csatlakozva, az „objektív lehetőségek” változatosságáról is szívesen lemond;

ezek úgyis csak annyiban jelentettek volna számára valamit, amennyiben szubjektív érzéseit, titkos vágyakozásait elégitették volna ki. Irracionalizmusa is szítja az ellenkezést: olyan jól esik megbontani az okságnak racionális, a világos tudás által megközelíthető szövedékét. Ezért kíséri majd lenéző kicsinyléssel a mind szélesebb körben mozgó és mindjobban mélyülő tudományos oknyomozást. Neki mindez kevés, mert mindez csak felület, amely mögött egy „végső értelem“ lappang; mindez csak „szaktudás“, amely fölé egy „történetfilozófia“ emelkedik. Mintha bizony emberi értelmünk valaha is megérthetné azt a végső értelmet; mintha léteznék történetfilozófia, amely mást, egyebet, többet és jobbat tudna elmondani létünkéről, a történeti események okairól és következményeiről mint a szaktudomány. A sors, a végzet, a nemezis szavai, melyeket a romantika archaizáló kedvében a régmúlt lomtárából ráncigál elő — bármily „tragikusan“ hangzanak is — nem azt a látszatot keltik.

6. De talán a „világszellem“! Itt is olyan fogalomra bukkanunk, amelynek a romantika előtt — már Anaxagoras Nuszától és Platon Demiurgos-ától kezdődően napjainkig — régi históriája van, amelyet tehát a romantika már készen talált, hogy lelki gyötrelmei között úgy helyezkedjék el oltalma alá, mint ahogy szükség esetén a nemzet, az állam vagy a katolikus egyház oltalma alá helyezkedett. Mert a romantikus individualizmusnak tulajdonképpen ellentmond ez a mindent irányító, minden egyéni kezdeményezéstől felmentő, érdemtől megfosztó világszellem. De miként a vallásos-filozófiai gondolkozásnak egyáltalán, a romantikának is rá kellett arra az eszmére találnia, midőn a történet lehetőségét és értelmét kereste. Az esztétikai érzések a legkevésbé alkalmasak, hogy az ilyesmire feleletet adjanak; az a realizisztikus gondolkozásmód meg, amely az isten kezéből kibocsátott embert a maga talpára és felelősségére állítja, s a történetet — a hozzáférhető összes valóságfaktorok számbavételével — *immanensen* érti és magyarázza meg, a romantikától mindig távol állott.

Kétféle értelemben mondhatom a világszellemet romantikus koncepciónak. Először: amennyiben a romantikusok *előszeretettel* használják; másodsor: amennyiben *esztétikai* világnézetüket és *nyugtalan* kedélyüket viszik a koncepcióba bele. Tehát romantikus vonás, ha a történetből a „világszellem költeménye“ lesz (passim), vagy ha a végső megértést kereső és konstruáló szintézist „esztétikai“ lezárásnak, kikerekítésnek érzik és nevezik (Schelling). A világnézeti polusok közti *ingadozást* is romantikusnak mondhatjuk, s pl. *Spann* (Gesellschaftslehre, 80. l.) épp abban a „fájdalmas küzdelemben“ találja meg a romantika lényegét, amelyet az „a transzcendencia valamely pozitív fogalmáért“ folytat. Viszont *Hegel* történetfilozófiai kolosszusát nem fogjuk romantikusnak mondani. Ahol a gondolatok rendszerré zárodtak össze, a sejtések meggyőződésekké keményedtek, s a költészet mellett a logika is jogait követeli, ott már megszűnt a romantikának sajátos munkaköre.

Individualizmus és világszellem, mondtuk, ellentéték. De ez ellentét élet veheti a könnyen kínálkozó következetlenség. Romantikus színezetű történetkönyvekben is a maguk rendes módjára és felelősségére szoktak az egyének cselekedni; csak a „sorsdöntő” pillanatokban lép a „világszellem” közbe, illetőleg nyílik a hisztórikusnak alkalmá, hogy szerepléséről megemlékezzék. Ilyenkor az ő nyelvhasználata szerint inkább a dolgok „belső erkölce”, „logikája” és „értelme” a világszellem, mint valamely kívülről beavatkozó hatalom; misztikus módon magukban a dolgokban rejtőzik és nem fölöttük lebeg. Ez máris *panteisztikus* fordulat; a panteizmussal meg még a reális történettudomány is kibékíthető valahogy, amennyiben nem jelent egyebet, mint lényünk — létünk bizonytalanságának kérdésében azt a mindig odagondolt, de sohasem hangoztatott hitet, hogy „minden emberi és minden isteni együttal” (Hippokrates). De e hitnek azután nem szabad a természetes okok és függések kutatásától eltéríteni; arra sem szabad indítékot szolgáltatnia, hogy az élet tagadhatatlan ellentéteit, melyeket a reális gondolkozás épp ellentéteknek hagy meg, minden áron egy magasabb harmadik fogalomban, végső fokon az istenség eszményében igyekszünk kibékíteni. A romantikus gondolkozók az összefogó és kibékítő mesterkedéseknek — már csak harmóniát kereső művészi alkatuknál fogva is — mindenkor nagymesterei voltak.

A *fejlődés* eszméje is tompíthatja az ellentétet világszellem és individualizmus között. Láttuk, hogy a fejlődés gondolatát a romantika szíves-örömet karolja fel, már csak azon mechanisztiko-racionalisztikus világnézet tagadásaképenis, melyet az értelmi individualizmus, a felvilágosodás képvisel. Ő evvel szemben az ember testi-lelki szervezetére, ennek összetettségeire és titokzatos változásaira hivatkozott, miáltal már is egy organisztikus, egy fejlődést feltételező gondolkozási alapra helyezkedett. Ha a történet — panteisztikus felfogással — a világszellem fejlődése, akkor semmi sem állja majd útját annak, hogy e fejlődésben ne az istenivé magasztosult egyénnek jutassuk a legkiválóbb szerepet vagy egyenesen ne azt tekintsük az egész folyamat végső céljának. Persze konzekvenciát e tekintetben se várjunk a romantikától. Szociális, nemzeti mellékáramlatok addig a határig ellensúlyozhatták az itt kínáló individualizmust, hogy *Schelling* nyilatkozata szerint: „nem az egyén, hanem az emberi nem cselekszik a történetben”.

A romantikusok *fejlődésfogalma* különben is zavaros szokott lenni. Érzelmi megkötöttségöknél fogva ők kevésbé a fejlődésnek nagy vonalaira tekintenek; szeretetteljes figyelmök többnyire csak kisebb fejlődési szakaszokat ölel fel. Bármenynyire kimélyítsék is már most ez utóbbiak ismeretét és tesznek általa ama bizonyos kongeniális beleérzésre szert, amely a jó hisztórikusnak egyik alapfeltétele, *átfogó fejlődési elvek*hez mégsem fognak ez úton eljutni. Mert ehhez immanencia helyett épp az a fajta *transzcendencia* szükséges, amely a fejlődés egé-

szébből elvont szempontokat és tételeket mintegy *kivülről* viszi bele a fejlődés egyes szakaszaiba. Így jött létre Hegel dialektikája; később ilyen módon fogalmazta meg a *pozitívizmus* a történeti fejlődésnek igaz vagy nem igaz törvényeit. A XIX. század első felében a német romantika is csak ott jutott el világos fejlődési elvekhez és szabályokhoz, ahol a „dialektika” módjára járt el, ezt vezette be vagy utánozta. Mäskülönbön fejlődésfogalma szöjäték volt, vagy ha úgy tetszik, játék a szóval: fejlődés az, amiről majd akkor mondom meg, hogy micsoda, ha már kifejlödött.

A világszellem mintájára az apróbb „szellemek és lelkek” egész légiójával népesíti be a romantika a történet és a történetmagyarázat mezejét (népszellem vagy néplélek, korszellem, közszellem stb.). Analizist kerülö és szintézist keresö kedvének tesz evvel eleget. A hiba nem is magokban a „szellemekben” rejlik; ezek valami módon és vonatkozásban csakugyan existálnak. De csak mint egyéinközi kapcsolatok által létesülö és az egyén lelki életéhez kötött megnyilatkozásai módok, nem mint az egyének között vagy fölött létező entitások. A misztikától kell e fogalmakat és a romantikusoktól oly sűrűn használt „eszmeiket” megszabadítani, hogy a tudomány számára használhatókké váljanak. Mert egyébként a romantika kényelmes segédeszközeinek maradnak meg: azzal igyekeznek magyarázni, ami maga is magyarázatra szorul. „Szellemtörténészeinknek” minden okuk lenne, hogy ettől a veszedelmes circulustól óvakodjanak.

*

Lélektani alapon iparkodtam a romantikához hozzáférni. Az én sajátos átérzésének és felfogásának vettem, amely majd közvetlenül a szubjektív érzelmek, majd az érzelmek esztétikai és vallásfilozófiai formái által adnak különös szint a világ magyarázatának. De végül is úgy látom, hogy a romantika — fejtegetéseink ellenére is — megmarad annak a csillogó Proteus-alaknak, amely mindig más és más külsejében tűnik fel a hozzá közeledőknek. Sikerülne-e egységesebb képét megragadni, ha a lélektani eredet kérdése helyett azon akaratlan *tendencia* felé fordítjuk figyelmünket, amelynek irányába a romantikus törekvések mutatnak, legalább is a történetkutatás területén? Velök kapcsolatban mindenütt a *történeti valóság* meghamisításával találkozunk, aminek végső oka a történet igazságának, a *tényeknek* kevésbevétele. Hibás a romantikusnak általános felfogása a kultúráról, mert nem számol a társas élet reális erőivel; hibásak kultúrrajzai, mert a maga esztétikai nézőpontját egész népekre és műveltségi körökre erőszakolja rá; hibásak oknyomozásai és értelmezései, mert kielégítő feleletet hasztalanul váró sóvárgásában transzcendens okokat és végső értelemeket keres a jelenségek mögött. A romantika így a *történelmi realizmus* ellentétévé lesz, a vele való szembehelyezkedés érzelmi alapon, mint ahogy a radikalizmus értelemi okokból származó megtagadása a történelmi realizmusnak. Ismeretes *Treitschke* mondása:

Philologiai Közöny, XLIX. 1—6.

„a tények tisztelete jelenti a történeeszt”; ő úgy látja a dolgokat, amint ezek kritikai vizsgálat után mutatkoznak és nem magyaráz beléjük semmi olyasvalamit, ami nincsen meg bennök. Bármit köszönjön is a história külső hatás tekintetében a romantikának, a történet romantikus meghamisítása ellen mindenkor küzdenie kell.¹

(Balatonalmádi.)

HORNYANSZKY GYULA.

CSOKONAI „DOROTTYA“-JÁNAK TÁRGYA.²

E „furcsa vitézi versezet” alapszituációja különös, bizzarr voltánál fogva azok közé tartozik, melyek ismétlődése különböző költőknél a filiaió szükségyszerű feltevést váltja ki elmémben. Már egészen közkeletű volt az a nézet, hogy a „Dorottya” alapeszméje Pope „Fürtrablás”-ából van kölcsönözve, anélkül hogy eladdig valaki komolyan fejtegette volna ezt a kérdést, mikor 1898-ban azóta boldogult tagtársunk, Versényi György, az „Irodalomtörténeti Közlemények”-ben egyrészt a két mű szerkezeti felépítésének egészben való hasonlósága, másrészt egyes másodlagos vonások megegyezése alapján minden kétséget kizáró, aprólékos pontossággal kimutatta, hogy Csokonai ihletője e műve megírásánál Pope „Ellopott Vukli”-ja volt, kinek töle nagyrabecsült művét a magyar poéta le is fordította francia folyóbeszédből. Hogy Csokonai mindemellett törőlmetszett, magyar költői intuicióból fakadó s teljesen önálló remeket alkotott, az éppen a két mű egymással való pontos összehasonlításából tűnik ki, a magyar költő nem csekély dicsőségére. Mert igazat kell adnunk Versényi megállapításának: Csokonai mesterét sok tekintetben túlszárnyalta. „Nálam a komikumnak kútfeje az — mondja a magyar költő Előbeszédében — hogy a történetet, mely magában nevetséges, úgy adom elő, mint nagy és fontos dolgot”; a komoly eposzok e parodizálása, mely csakugyan bőséges forrása a komikai hatásnak, hiányzik, illetőleg nincs eléggé kiélezve Popenál, ki műve megszerkesztésében sem halad azokkal a biztos, logikus lépésekkel előre, melyek a „Dorottya” költőjének szerkesztő művészetét jellemzik, s végül a fő különbség az angol költő rovására magyar versenytársának előadásbeli elevenisége. Versényivel szólók: „tudjuk, hogy Pope költeményének megtörtént esemény szolgált alapjául. Csokonai „Dorottya”-ja egészen költött, mégis inkább rajta van az élet színe”. Valóban, Pope szinte betegesen előkelő, raffinált angol

¹ Ujabb irodalom : *Zlinszky Aladár* jeles dolgozatán kívül (Klasszicizmus és romanticizmus, 1924) *Fr. Strich*, *Deutsche Klassik u. Romantik oder Vollendung und Unendlichkeit. Ein Vergleich*, 1924²; *A. Joussain*, *Romantisme et politique*, 1924 (a klasszikus tekintélytisztelt és a romantikus szabadságvágy ellentéte).

² Felolvasatott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1924 október 4-i ülésén.

világa oly távol áll Csokonai egészséges humortól duzzadó pajzán realitásától, mint akár egy Reynolds vagy Gainsborough légies, kissé splenes, mindig idealizált ladyportrait-i, egy Kupeczky erőtlő szinte szétpattanó, mindig egyéni arcképeitől. Annyi azonban végre is bizonyos, s máig nem is kételkedett benne senki, hogy Csokonait „Dorottyá“-ja alkotásánál Pope „Elrablott hajfűrt“-je ihlette. Amde nincs semmi állandó az ég alatt. „Corvina“ c. kitűnő olasz folyóiratunk VI. kötetében ugyanis a mult tavasszal egy cikkecske jelent meg *signore Edoardo Susmel* tollából „Le vere origini del concetto fondamentale di Dorotea“ címmel, melyben a szerző abbeli nézetének ad kifejezést, hogy bizonyos hasonlóság ugyan tagadhatatlanul van a magyar és az angol költő műve között, de jól megvizsgálva „Dorottya“ argomento-ját, úgy látszik, hogy Csokonai, ki az olasz költészetet ismerte s itt-ott utánozta is, költeménye alaprajzának koncepciójánál Franco Sacchetti „La battaglia delle belle donne di Firenze colle vecchie“ c. művének alap gondolatából merítette ihletét; vagy dolgozatának további folyamán ebben a meglehetősen eltérő fogalmazásban: Sacchetti kétségtelenül Rambaldo di Vaqueirastól, Csokonai Popetól vette tárgyát (tehát mégis!), de az olasz, az angol és a magyar egyaránt. akár közvetlenül, akár közvetve, a Provence mesteri dalnokának (tehát Rambaldo di Vaqueirasnak) tárgyát használták fel.

A „Dorottyá“-éval rokon témák iránt érdeklődve, még 1914-ben útbaigazításért fordultam az összehasonlító irodalomtörténet egyik kitűnőségéhez, Pietro Toldo úrhoz, ki hozzám Luccából intézett s ma is kegyelettel őrzött válaszában rámutatott többek között Fr. Sacchetti említett költeményére is. A művet végigolvastva, arról győződtem meg, hogy a „Dorottyá“-nak az olasz költő verséhez semmi köze nincs. A Pope-analogia egészen más. Az angol költőnél éppen úgy, mint Csokonainál egy oldalról nők, a másikon férfiak állanak csatasorba, hogy egymással harcoljanak, míg Fr. Sacchettinél a fiatal, szép nők vén banyák ellen szállnak sikra. Ez eposzocska rövidre fogott tartalma ugyanis a következő: Firenze szép hölgyei, kiket a költő felsorol, szórakozás kedvéért egy kertben gyűlnek össze, hol egy Ogliente nevű csúf banya felzavarja őket. Amazok végül megölik s ekkor, hogy bosszút álljanak érte, az összes vén asszonyok harcra kelnek a fiatal nők ellen. Az ütközetben a véneket mind megölik, míg a fiatalok közül csak egy esik el a csatában, ám az istenek ennek is visszaadják életét. Állítsuk már most e kivonat mellé azt a pár sort, melyben Csokonai maga foglalja össze „Dorottyá“-jának akcióját: „*Dorottya a maga leánytársaival a rövid farsang és a kevés menyegző miatt Carneval és az ifjak ellen hadat indít és mikor már őket szinte meggyőzte, Vénus a dámáknak minden kívánságokat megígérvén, ezeket mezek iránt megbékélteti.*“ Most, ezután a párhuzam után, kérdezzük egész nyíltan, nem vakmerőség-e Susmel úr részéről azt állítani, hogy Csokonai alap gondolata ugyanaz, mint Sacchettié: a szép és csúnya nők, a fiatal hölgyek és vén banyák

küzdelme, mely a szépség diadalával végződik. Ilyesmit az olasz közönséggel talán könnyű elhiteni (hány olasz ember lehet, ki „Dorottya“-t olvasta?), de a magyar tudományos világnak feltálatni a semmibebevésnek oly fokára vall, melyet szó nélkül hagyunk nem lehet.

Ezzel le is zárhatnók a felvetett kérdésnek aktáit, ha még egy rejtvény meg nem állítana bennünket. Honnan került Csonkai furcsa vitézi versezetébe a két protagonista: a férfiak élén Karnevál herceg s a hölgyek, még pedig fiatalok és öregek vezéreül egyaránt a vén Dorottya? Vajjon a magyar költő invenciója ez a szembeállítás, vagy legalább Dorottya-t illetőleg mégis csak valami, Sacchetti Ogliente-je nyomán támadt remniszcenciára kell-e gondolnunk? Egyiket sem hiszem. Kétségtelen igazolására első lépésül a középkor utolsó századaiba kell fáradnunk abba az időbe, melynek vallásos és morál-filozófiai légkörében a „Versengések“ (débats, contrasti, Wettstreite) népszerű műfaja született meg: a trouvère-ek, giullare-k, vagansok népének e kedves produktumai, melyekben okulás, vagy tisztán szórakozás céljából, a bennük rejlő belső ellentétnél fogva, megszemélyesítve kerültek egymással szembe, hol bizonyos elvont fogalmak, pl. az Erény és Bűn, a Könyörületesség és Igazságosság, majd a természet jelenségei és termékei, pl. a Tél és Nyár, a Bor és Víz, a Rózsa és a Viola, továbbá az emberi élet polusai, mint a Test és Lélek, az Eleven és Holt ember, s végül a vallásos élet köréből vett fogalmak, alakok és intézmények, pl. a Pokol és a Mennysország, Szűz Mária és az Ördög, a két János (a keresztelő és az evangélista), az Egyház és a Synagoga, a Péntek és a hét többi Napjai, a Nagyböjt és a Farsang, hogy egymással vitába ereszkedve, végül az egyik fél a másik érveinek súlya alatt megadja magát. Az ellenséges szembeszállás tehát e versengések legnagyobb részében szóvitában merül ki, de akadunk olyanokra is, melyekben hadüzenetre s ennek nyomán valóságos csatára kerül a dolog, egymásra rohanó seregekkel, az ütközet különféle epizódjaival, s végül az egyik félen győzelemmel, a másikon vereséggel, vagyis a puszta versengést epikai vagy drámai akció váltja fel. Ezt a fejlődést mutatják a Nagyböjt és Farsang fennebb legutolsóul említett s bennünket közelebbről érdeklő versengésének reánk maradt változatai is. A legelső, embrionális próbájára e versengésnek Guido Fava legkésőbb 1229-ben keletkezett „Doctrina ad inveniendas, incipiendas et formandas materias“ c. kompilációjában bukkanunk¹. E stíluszabályokat s példákat magábanfoglaló munka latin mintái között két, vulgáris (olasz) nyelven írt, levél is található, melyekben a Nagyböjt és a Farsang, mázsás gorombaságokat vágva egymás fejéhez, felszólítja egyik a másikat, hogy pusztuljon a föld színéről, különben

¹ L. Elena Romano 1907-ben Paviában megjelent: „I contrasti fra Carnevale e Quaresima nella letteratura italiana“ c. doktori értekezésének 14-ik s köv. lapjait.

meggyűlik a baja. Ezzel a levélváltással azután az ügy be is van fejezve. Véresebb fordulatot vesz azonban a kérdés elintézése egy a XIII. század végéről reánk maradt francia költeményben: „Bataille de Karesme et de Charnage“ (l. Fabliaux, éd. de Méon, t. IV. p. 80—99.), melyben, mint azt már címe is elárulja, a két örök ellenfél hatalmának egész kifejtésével száll síkra, mindegyik sereget toborozva a maga híveiből s a nagy eposzok módjára vezetve harcba a furcsa hadi népet. Minthogy a Nagy-böjt és Farsang harcát tárgyaló komikus versezeteknek, melyek — mint látni fogjuk — fejlődésük hosszú útján végül a „Dorottyá“-hoz vezetnek, egy névtelen francia trouvère e költeménye a kiinduló pontja, szükséges lesz kissé közelebbről megismernünk vele.

A költemény szerzője, mint legnagyobbreszt a többi, e tárgyat az idők folyamán feldolgozó költő is, a Farsang mellett áll rokonszenvével a Nagyböjt ellenében, ki szerinte csak a gazdagoknak kedvez, míg a szegénységet hátraveti. A dolog akkoriban úgy állott, hogy a tej és melléktermékei sem tekintettek böjti eledelnek, s így a Nagy-böjt ezek élvezetétől is megfosztva a kis embereket, ezekre nézve valóságos csapást jelentett. Trouvère-unk célja tehát nyilván az volt, hogy e szokás megváltoztatását elősegítse. A cselekvés Lajos francia király udvarában játszik Párizsban, hol nagyszámú lovag gyűlt össze: egyrésről Farsang az ő híveivel, másrésről Nagyböjt és vítézei, a különböző friss halak népe. Minthogy a francia udvar nagyobb kedvelője volt az utóbbiaknak, mint a vadhúsnak, Nagyböjtöt ott jobban megbecsülték. Farsangot sérti ez a mellőzés és fenyegetni kezdi ellenfelét. Nagyböjt lovag azonban büszkén fogadja a kihívást és felszólítja Farsangot, hogy hagyja el e helyet, hol oly kevéssé szeretik. A hadüzenet így megtörténvén, a két báró összehívja hűbéreseit. Következik a hadi nép felvonulása, a hosszas „seregszemle“, majd a két protagonista furcsa hadiöltözkékének leírása után megindul az ütközet. A kolbászok eldöngetik az olajban főtt borsók s a pírált babszemek hadosztályát; az angolnák viszont két jó mérföldre nyomják vissza a hurkákat. Az ütközet hevében Nagyböjt lecsik paripájáról, egy tengeri márnáról s nagy veszedelemben forogna élete, ha a fókák, ráják, osztrigák, angolnák stb. segítségére nem jönnének. A bűvár csodákat művel, a tok megöli a kócsagot és a darvat, de csakhamar bosszút áll értük a bölömbika. Szóval a nagy lovagi eposzok módjára folyik az azok hangján elbeszélт vérengzés:

„La bataille fut molt espesse,
Dure et orible et feloness“.

Vége is Nagyböjt báró maradt alul, megadja magát s az ellenfelek megkötik a békét, melynek Farsang feltételéül szabja, hogy ezentúl pénteken és szombaton nem lesz tilos a tej és sajt élvezete.

A téma egyre népszerűbbé válik s a következő századok során egymást követik feldolgozásai a különböző katolikus román népek irodalmában. Mindjárt az első lépésnél, mellyel ennek fabliaujától továbbhaladunk, a grammatika szól bele az irodalmi fejlődés menetébe. Míg ugyanis a franciában a nagy-böjt neve: *le carême*, hímnemű, s így a francia költeményben is két báró áll szemben ellenfél gyanánt, a spanyolban és az olaszban a quaresima névelője *la*, és így Karneval herceg azok-

ban a spanyol- és olasznyelvű költeményekben, melyek a Nagyböjttel való háborúságát tárgyalják, női ellenféllel kerül szembe. Hogy ez a hölgy azután nem valami ragyogó fiatal szépség, hanem kellemetlen, csúf, vén asszony, ez egészen természetes. Az egyház szigorú kezének súlyát éppen a legkényesebb ponton, „in puncto stomachi“, nehezen viselő hívők ösztönös szabadságvágya, mint láttuk, már a francia fabliauban is megnyilvánult. Népies költője, mint a tömegérzés tolmácsa, Charnage pártjára állott s az, e téma körébe tartozó művek legnagyobb részében, még akkor is, ha bennük Nagyböjt a győztes, a rokonszenv Karneval felé fordul. Egy csúf, vén nő alakja tehát Quaresima megszemélyesítője gyanánt kapóra jött a költőknek, annnyival inkább, mert ez az alak minden népnél, minden időben, le egészen napjainkig (gondoljunk csak korunk oly népszerű anyóscéleire!) hagyományos céltáblája a pajzán, sokszor kegyetlen csufondároskodásnak. Hozzátehetjük még, hogy ily alak egy hadsereg élén csatába állítva, kifogyhatatlan forrása lehet a komikus hatásoknak, még ügyetlenebb kézben is, mint Vitéz Mihályé, kinek Dorottya-kisasszonya a világirodalom örökéletű komikai típusainak arcképcsarnokában az első helyek egyikét foglalja el.

Első próbája témánk e fejlődési állomásának a XIV. század közepéről maradt reánk egy spanyol költőnek, Juan Ruiz, hitai főpapnak „Libro de Buen Amor“ címen ismeretes művében (1343), mely a kasztíliai irodalom kezdeteinek egyik legkiválóbb terméke. E sajátos műben, mely vallásosságtól ihletett imák és himnuszok, botrányos szerelmi kalandok elbeszélésével váltakoznak: a költő saját — valódi, vagy költött — élményei ezek, melyeket — higgyük el neki — csupán okulás céljából akart a keresztény hívők elé tárni, hogy a világi örült szerelem (loco amor) példáival őket ennek követésétől elriassza s az Istennek tetsző, tiszta szerelem (buen amor) útjára vezesse.¹ A poema vége felé azonban a költő személye mindinkább háttérbe szorúl s csak istenes szándéka marad meg, melynek szolgálatába most már, a fönnebb vázolt francia fabliau nyilvánvaló hatása alatt, egészen új motívumot állít: a Farsang és a Nagyböjt csatáját (la pelea que hobo don Carnal, con la Quaresima), mely az egész műnek mintegy hatodrésztét foglalja el. A Fava-féle levélváltást nem számítva, itt először jelenik meg a Nagyböjt vén asszonyszemély formájában, hogy aztán ebben az alakban kerüljön át a témánkat tárgyaló olasz „contrasto“-k hosszú sorába is. Minthogy Csokonai a spanyol költészettel közelebbről nem foglalkozott, a mi szempontunkból nincs okunk a hitai főpap poemájának részletes ismertetésére, egy mozzanatra azonban mégis reá kell mutatnom, mert érde-

¹ L. Biblioteca de Autores Espagnoles LVII. kötet. Poetas Castellanos Anteriores al siglo XV. Coleccion hecha per don Tomas Antonio Sanchez. Madrid 1864. (Megvan a budapesti egyetemi könyvtárban.)

kes bizonyítékául szolgál annak a sokszoros tapasztalaton alapuló megismerésnek, hogy azonos alapgondolatból egymástól teljesen független költői egyedek feldolgozásában miként fejlődhetnek, a téma természetében rejlő potenciális energiákból kifolyólag, egymásnak megfelelő másodlagos vonások. A „Dorottya“, cselekvénye, végkifejlésében Karneval vereségéhez vezet: a vén leány hadi népe elfogja s szörnyű büntetés vár rá, mikor hirtelen tüzi láрма keletkezik s ennek zavarában Karneval megmenekül. Már-már új harc keletkeznék az ellenfelek között, mikor Cythere és Amor megjelenésével minden jóra fordul. S íme, valami hasonló történik a hitai főpap poemájában is. Karnevalt itt is leveri s elfogja ellenfele, itt is megmenekül s új harcra készül, Quaresima azonban kitér előle s ő fejedelmi társával, Amorról, diadalmasan foglalja el újra trónját. Mindenki örömmel megy eljűk:

Fue per toda la tierra gran ruido sonado
De dos emperadores, que al mondo han llegado:

Estos emperadores Amor et Carneval eran.

A két imperator — Amor és Karnevalnak, vagyis a szerelemnek és életörömnök szövetsége oly természetes valami, hogy nincs mit csodálkoznunk azon, ha ötödfélszáz évvel a spanyol költő művének keletkezése után, minden közvetítés nélkül, találkozzunk e motívummal a magyar poétánál is.

A főnnebb tárgyalt francia fabliau és a hitai főpap poemájának valószínű hatása alatt keletkeztek az első olasz contrasto-k is Karneval és Quaresima között, melyekben a farsang megszemélyesítője, úgy mint a spanyol költőnél, rút vénaszonnyal áll szemben. Legfontosabb e költemények között az a, valószínűleg a XV. század végén, vagy a XVI. század elején, egy — nyilván — firenzei költőtől írt heroiko-komikus eposzféle, melynek egy későbbi, 1556-ból származó perugiai kiadását nyomatta le újra Luigi Manzoni „Libro di Carnevale dal secolo XV. e XVI.“ c. gyűjteményében, a „Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal secolo XIII. al XVII.“ száznyolcvanegyedik kötetében, Bologna, 1881.¹ A költemény — Il Contrasto del Carnevale colla Quaresima — célja tisztán közönségének mulattatása. Míg a hitai főpap poemája, úgy mint néhány későbbi olasz társa is, bár kissé gyanús szemforgatással, erkölcsi célzatú, amennyiben a bőjt megtartását és az élet örömeitől való tartózkodást ajánlja olvasóinak, a burleszk olasz contrasto ezzel az aszketikus irányzattal szemben csupán arra törekszik, hogy Quaresimát, ezt a vén boszorkányt, minél nevetségesebbé tegye. Nem a komoly szatíra keserű kacaja, hanem a komikum derűs mosolya árad ki belőle, azon mód, mint Csokonai „Dorottya“-jából s még csak el sem akarja hitetni közönségével, hogy mint

¹ Megvan a budapesti egyetemi könyvtárban.

erkölcsbíró áll korával szemben, mint ezt a magyar költő teszi, huncutkás szemhunyorgatással bizonygatva, hogy szerzeményének „interesszéje a nemzeti luxusnak és elkorcsosodásnak kigúnyolásában s ifjainknak és leányainknak csintalan, sőt sokszor pajzán mulatságaiknak megbüntetésében áll”. Az egész contrasto-n, mely egyébként tanult fej munkája s irodalmi hatások is nyomot hagytak rajta, széles jókedv, gyermeteg dévajság az uralkodó tónus s hatásának egyik fő eleme, éppen úgy, mint a későbbi századok komikus eposzaiban, a tárgy nevetséges volta s az előadás komolysága közötti ellentét.

Az eredetileg 120 stanzából álló költemény két részre oszlik, melyek elseje a harc előkészületeit, a második pedig magát az ütközetet foglalja magában. Mindenütt a nagy eposzok szokásos készlete, epizódjai: hadüzenet s válasz erre, seregfelvonulás, segédc csapatok csoport- és párharcok, megütközés előtt az ellenfél aposztrofálása, haditanács stb. Hogy ez a sok, véresen komoly dolog mily derűs színben jelenik meg költőnknek, példával akarom bemutatni. Ime Quaresima hadüzenete: Követéül egy dühös kis fokhagymagerezedet választ, ki Carnevalt még ágyban találja barátaival együtt, fenyvesmadarat, rántottát s galambpecsenyét lakmározva. Mikor előadta üzenetét, melyben Quaresima 46 napra számúzi Carnevalt, ez haragjában elfoghatja a szegény fokhagymát, a rókával kalapácsot hozat, mellyel a követet egész éjen át döngetik, egy borz porrá zúzza, egy mormota felviszi a közeli hegytetőre, hol a port szélnek creszti.

A két protagonista leírását költőnk a következő két ottava rimában nyújtja:

„Böjt anyónak sötét volt az	Am friss volt Karneval, rózsaszín
[arculatja,	[az arca,
Ösztövé, halovány és roppant	Vidámszívű, nyájas, kellemes
[savanyú;	[gavallér,
Ahogy egy répácska én velem	Mindenki szerette, minden
[tudatta,	[magasztalta,
Szívén folyton ott rág a méreg	Modorán már mitsem nyeshetett
[és a bú.	[a pallér.
Egy hagyma titokban azt is	Étvágya soha őt cserben még
[elárulta,	[nem hagyta,
Hogy a nyomorúság, házában	Körül is rajongták a sok jó
[iszonyú:	[falatér!
A sok vigilia járja ottan folyton:	Tizenöt tenyérnyi volt az ábrázatja,
S biz' alig akad, ki neki jót	Tizenkilenc singnyi testének a
[akarjon.	[hossza.“

(Saját fordításom.)

A végleges győzelmet természetesen ez a jelentékeny testi méretekkal megáldott hős aratja, ki azonban, amilyen nagytestű, éppen oly nagylelkűnek is bizonyul: megbocsát ellenfelének, sőt azt is megengedi neki, hogy 46 napon át (az egyházi naptár 46 nagyböjti napja) az országban tartózkodhassék.

Nyilvánvaló, hogy az a költemény, furcsa szereplőivel, a répák, felmelegített káposztafejek, sült fácánok s májashurkák stb. bohóchadával, mely az akkori naiv közönségnek fantáziáját és inyét egyaránt csiklandozhatta, ugyancsak távol áll a

„Dorottyá“-tól és egyenes vonatkozásba sehogysem hozható vele. Hogy mégis bővebben ismertettem, abban a körülményben leli magyarázatát, hogy ez a kis — mondjuk bátran — komikus eposz szolgált kiindulópontjául a fejlődés elég hosszú útjának, mélyen a Karneval—Quaresima *contrasto*-k *olasz földön* átmenetek, egyre jobban közeledve ahhoz a formához, mely a fejlődés menetét lezárva, Csokonai furcsa vitézi versezetében jegecedett ki. E fejlődés egyik állomásán találjuk témánknak Manzoni gyűjteményében szintén újranymomatott színpadi feldolgozását, mely az Úr 1568. esztendejében jelent meg Firenzében „Rappresentazione et Festa di Carnasciale et della Quaresima“ címmel. A színpadra szánt darab szerzője természetesen nem használhatta a két protagonista hadi népeül az állat- és növényvilág alakjait (a XVI. század színpadi technikája nem próbálkozhatott még Chantecler-féle problémákkal) s valószínűleg a kényszerűség vitte reá arra, a mi szempontunkból fontos változtatásra, hogy Carnasciale és Quaresima hívei gyanánt immár embereket léptessen fel, kik azonban nála még mindannyian férfiak. A darab cselekvényének körvonalaiban az egyház szigorúan aszketikus szelleme tükröződik: Quaresima legyőzi Carnasciale-t, tűzhalálra ítéli s a sátán poklokra viszi lelkét. Am ezzel a kerettel sajátos ellentétben a Rappresentazione szerzője a győztes Quaresimát, ezt a vén csoroszlyát, éppoly neveléses alaknak rajzolja, mint a Contrasto-é a legyőzöttöt. Ezzel a jelenséggel már fönnebb találkoztunk. Témánk feldolgozóinak lelkében az istenes szándék és a dévaj népies szellem legalább oly kemény harcot vívtak egymással, mint Carneval és a Nagyböjt műveikben. E tekintetben jellemző vonása az is a Rappresentazione-nak, hogy szereplői közül az egyszerű, becsületes emberek a Carnasciale kastélya körül lakó parasztok, mind ennek pártján állanak s mellette harcolnak, míg a vén banya Quaresima kénytelen mindenféle szedett-vedett zsoldos katonát fogadni szolgálatába, kik egy pár garasért magát a jó Istent is kifosztanák. „Spogli-cremo Dio per un quattrino“, mondja egyikük.

Másnemű változatát találjuk témánk feldolgozásának egy, a Rappresentazione-nál valamivel korábbi, névtelen szerzőtől eredő költeményben, melyet Gaetano Amalfi adott ki „Il Contrasto de Carnesciale et de Quaresima“ címen 1890-ben Nápolyban. E, néhány versszakában makaronikus versekkel is cifrázott művecske, melyről csak Elena Romano i. művéből, továbbá a „Giornale storico della letteratura italiana“ XVIII. kötetének 455—456. ll. található ismertetésből van tudomásom, kutatásunk szempontjából rendkívül érdekes. E *contrasto*, mely — úgy látszik — szintén előadásra volt szánva („Il contrasto qui non ha forma di battaglia, ma di una rappresentazione“ mondja róla E. Romano), ugyancsak emberi alakokat ad a két főhős mellé, mint az imént tárgyalt Rappresentazione, valószínűleg ugyanazon scenikai okokból kifolyólag, ám a fejlődésnek még egy további fokát is eléri azzal, hogy a humanizált két tábor immár a „Dorottya“ két táborának megoszlását mutatja: Kar-

neval pártján férfiak, Quaresima mellett nők állanak. Mindazáltal elhamarkodás volna részünkről, ha itt egyenes hatást tételeznénk fel. Először is Csokonai azt az olasz codexet, mely e költeményt magában foglalja, semmiképen nem ismerhette, s egyébként is a két mű, úgy irányzatát, mint cselekvénye felépítését s előadásának modorát tekintve, óriási távolban áll egymástól s végre is tudjuk, hogy a magyar költő e pontban Pope „Fürtrablás“-át követte. Mindazáltal, bár teljesen véletlen e találkozás, ismét érdekes példáját köszönhetjük benne annak a jelenségnek, hogy egy adott irodalmi téma fejlődési lehetőségei közül annak egymástól független feldolgozói egyazon csapást választhatják. — Művecskénk célzata éppúgy, mint az imént tárgyalt Rappresentazione-é a lelki épülés elősegítése az egyházi hagyományok szellemében. Karnevalt a darab kezdetén egy barátklastromban találjuk, a fraterekkel mulatozva, mikor a lakoma végén egy özvegyasszony alakjában, *három leányától követve*, megjelenik Quaresima s rájuk támad a dözsölő barátokra, majd két stanzán keresztül a hagyományos díszítő jelzők áradatát zúditva Karneval fejére, felszólítja, hogy rögtön távozzék e nem neki való helyről. Karneval tőle telhetőleg védekezik, de érvei nem győzik meg Quaresimát. Hiába jönnek Karneval segítségére társai „che sono cinque mali“ — *tehát öt férfi* — „che escono dalla gola“ — kik a száján másznak ki — nevezetesen: *Ebetudo sensus, Inepta laetitia, Multiloquium, Scurrilitas* és *Immunditia*, Quaresima szétkergeti három leányával az egész társaságot. — Az eddig vizsgált contrasto-k voltaképi magva, a két ellenfél és híveik között lefolyó ütközet részletes rajza tehát hiányzik e művecskéből. Ez a jellegzetes vonás, kapcsolatban az említett allegorikus személyek szerepeltetésével, bukkan elénk szinte egy századdal későbbben a kovácsból lett bolognai népköltő, Giulio Cesare Croce, a Bertoldo c. világszerte elterjedt népkönyv híres szerzőjének „La trionfante vittoria della Quaresima contro il Carnevale“ címen Bolognában é. n. nyomott művecskéjéből, melyet Croce életrője, Olindo Guerrini¹ a művéhez csatolt bibliografiában Belvisi jegyzéke nyomán azok között a munkák között említ, melyeket Croce műveinek 1640-ben megjelent indexei még csak kéziratban ismernek. E terzinákban írt mű egy példányát, Croce más 10 facetiájával egybekötve, megtaláltam a bécsi volt császári, ma nemzeti könyvtárban 25.608—A. sz. alatt.

Mindenekelőtt szerzőjéről pár szót. Sajátságos alak volt ez a szegény Croce! 1550-től 1609-ig élt s élte javarészt Bolognában töltötte a legnyomasztóbb életviszonyok közepette. Éppúgy tengette sanyarú életét a hatalmasok asztaláról lehullott s büszke gesztussal felszedett néhány morzával, mint a mi Vitéz Mihályunk, s ehhez hasonlóan hányt füttycet a sors goromba oldalbalökéseinek a boroskancsó enyhétadó árnyéka mellől. Mint a nép fia, együtt érzett vele

¹ L. Olindo Guerrini: La vita e le opere de Giulio Cesare Croce, Bologna 1879.

szenvedései s örömeiben egyaránt. Az utóbbiakból persze gyéren jutott ki Bologna kispolgárságának azokban a szomoró napokban, mikor az egymást gyors időközökben követő pápák legatusainak zsarnoki, vagy fejvesztett uralma alatt a felkelő bandák (afféle akkori különítmények!) féktelen garázdálkodása, kapcsolatban az élet szintén fékezhetetlen drágulásával, a lakosság nagy tömegeit a legsötétebb nyomor martalékaul dobta oda, hogy e siralmas állapotot még kiáltóbbá tegye a kiváltáságos osztálynak, a dúsgazdag nobilek s patriciusok világának hihetetlen fényűzése: az ünnepélyes felvonulások, tornák, táncvigalmak, mascheraták s mindennemű dőzsölések hosszú sorozata, melyek bámulatában a szájtató szegénység néhány órán át szinte megfedelkedett szájának egyéb, lényegesebb funkciójáról. Ennek az életnek a tengerárja zúgott szegény Croce-nk feje körül, kinek a sors földi javakból mindössze szegény jóévtágyú fiúgyermeket ajándékozott. Ám a tisztalelkű, derült világnézetű poéta egészen szegény humorát s daloló kedvét nem bírta le ez a bő istenáldás sem. Ellenkezőleg: Múzsája és a szükség parancsoló szavának egyaránt engedelmessé, csakúgy ontotta a capitoló-k, canzonetták és barcelletták százait, eleven képet nyújtva bennök az akkori Bologna életéről.

Feltűnően nagy számban vannak oly versei, melyek a farsangot ünneplik; Karneval megérkezésén ujjonganak, vagy távozását sajnálják. Nem csoda, ha a költő halála után egy dicsőítője, elsiratván őt, a dámák és gavallérok költőjének nevezi, kit sirathat a corso s ezzel együtt Carnevale: mert éppen akkor mult ki e világból (az 1609. év farsangján), mikor legnagyobb szüksége lett volna reá. A farsang e lelkes dalosának tollából cred a fennebb idézett, szorosabban tárgyunk körébe tartozó *contrasto* is, melynek címében csak egy szót kell megváltoztatnunk, hogy a „Dorottya“ alcíme pattanjon elénk: „La trionfante vittoria delle donne contro il Carnovale“. (A dámák diadala a farsangon.)¹

E művecskét a fennebb tárgyalt Amalfi-kiadta *contrasto* egyenes leszármazottjának tartom. Igazi harc helyett ebben is csupán szócsata folyik. Miután Quaresima felszólította Karneval a távozásra, a két ellenfél keményen fenyegeti egymást a rendelkezésére álló segédhadak tömegével, melyek között itt is nagy szerep jut a különféle bűnök (*Superbia*, *Lusuria*, *Gola*, *Ira*, *Inuidia*, *Accidia* és *Auaritia* Karneval pártján) és erényei (*Umiltade*, *Temperanza*, *Giustizia*, *Misericordia*, *Astinencia*, *Digiun* = böjtölés és *Pudicitia* Quaresima oldalán) szimbolikus fantomjainak. A vita végén Karneval, belátva, hogy ennyi ellenféllel szemben az ellenállás mitsem használ, könnyező szemekkel megadja magát, csupán azt sajnálva, hogy távozása előtt még egyszer

¹ Croce e művével kapcsolatban Elena Romano egy sajnálatos tévedésére kell rámutatnom. Emített derék műve 74. lapján ugyanis azt állítja, hogy *bár Croce nem alkotott valóságos contrasto-t* Carnevali és Quaresima között, ez a két személy mégis nagy szerepet játszik költői produkciójában. Ez a tévedés úgy eshetett meg, hogy a szerző Guerrini Croce-bibliográfiájának csak azt a részét vette tekintetbe, mely az 1640-i Cocchi-féle indexek elsőjének, vagyis az addig kinyomtatott művek lajstromának alapján készült; mert ha pár lappal tovább halad, megtalálja *contrasto*-nkat az 1640-ig kiadatlan művek sorában C) betű alatt. L. Guerrini i. m. 494. l.

jól nem lakhatik. Minte futólagos, de szempontunkból teljesen elegendő rámutatásból láthatjuk, ez a költemény, címén kívül, alig sejtet valamilyen egyezést a „Dorottya”-val: ám bizonyos jelenségek mégis arra késztetnek bennünket, hogy Croce költői működésénél kissé megállapodjunk s a tőle Csokonaihoz vezető, gyanúba vett szálak szövedékét kibogozni próbáljuk.

1. Feltűnő, hogy a Carneval-Quaresima, illetőleg Karneval-Dorottya háborúságának mintegy utójátékául, az olasz és a magyar költőnél egyaránt, találkoznak egy-egy különálló költeménnyel, melyek nemcsak címükben egyeznek meg (Csokonai-nál: A farsang búcsúszavai; Crocenél: Comiato di Carnevale), hanem lényegében tartalmuk is fedi egymást; hisz Karnevál mind a kettőben a farsangi évad gyönyöreitől vesz búcsút. Az olasz Karneval az öt paripákon s hintókon a város kapujáig kísérő gavalléroktól, a kisasszonyoktól s özvegyektől, kik a farsangban oly szívesen sétáltak a korzón fel s alá és viszontlátás reményében mond istenhozzádot a farsang minden tréfás időtöltésének; a magyar farsang a táncpalotáktól válik meg:

„Piszt minden táncpaloták!
Ürüljön boros asztalom,
Némuljon meg a cimbalom,
Szünjete meg hahoták!
Piszt! minden táncpaloták!”

s ugyancsak megemlékezik a dámák és gavallérokról is:

„Könyvhöz, dáma s gavallér!
Elég volt a sok ördögnek,
Kik belőletek köhögnek.
Itt van, itt a szent pallér:
Könyvhöz, dáma s gavallér!”

Mindehhez járul, hogy Csokonai strófái az első és utolsó kivételével, melyek szélesebb mederben ömlenek, oly rimelhelyezésű ritornel-formát mutatnak, melynek párját sem magánál Csokonainál, sem más magyar költőnél nem találtam, de meg van Croce egy költeményében, mely a „Barzeletta nova sopra le Cortigiane, che vanno in maschera” címet viseli. Ez a vers szintén megemlékezik Karneval távozásáról s a következő strófa vezeti be:

Mala nova puttanelle
Che finisce il Carnovale
E s'appressa il vostro male,
Infelici, tapinelle,

Mala nova puttanelle.“ I. Guerrini i. m. 150. l.

A rimelhelyezés tehát: a b b a a, szakasztott olyan, mint Csokonai költeményeinek 2—7-ik versszakain keresztül.

2. Croce egyik verse Karneval száműzetéséről szól: „Sbandimento esame e processo del fraudolente, insolente et prodigo Carnevale stb.” s a farsang elűzéséről van említés téve Csokonai imént idézett költeményében is:

„Üzik már a farsangot,
Bor, muzsika, tánc, multság, stb.

3. Van egy tréfás költemény a Crocenak tulajdonított művek között, melynek tárgya Karneval végrendelkezése. A „Dorottyá“-ban Karneval ellenfele végrendelkezik ugyan, de hisz a Venusznak szánt áldozatot is Dorottya mutatja be, holott a „Fürtrablás“-ban, honnét Csokonai e mozzanatot átvette, Belinda ellenfele, a lord, ez áldozat bemutatója; ha tehát feltesszük, hogy Csokonai valamiképpen ismerte Croce szóban-forgó művét, Karneval végrendeletével szemben, átvívén ezt Dorottyára, ugyanazt az eljárást követte, mint a „Fürtrablás“ bárója áldozatának esetében.

4. Találkozunk Croce versei között egy „Barzelletta ridicolosa sopra le bruttezze d'una vecchia grima . . .“ c. költeménnyel, melynek 27 négy soros strófája egy ráncosképű vénasszony rútságát írja le, testrészről-testrészre haladva. Nem hasonlót cselekszik-e Csokonai „Az elmatrónásodott Doris“ c. pajkos versében?

— — — — —
 „Már bút terem barázdáján
 Asszonyságod homloka,
 Már karcsú nyakad simáján
 Hasat creszt a toka.“ stb.

Egymagában ez egyezések mindegyike alig jelent valamit, de így garmadában mégis gondolkodóba ejtik a kutatót, ki előtt felmerül az a kérdés, hogyan kell a magyar költő viszonyát elődjéhez felfognia, illetőleg ez utóbbi költői alkotásainak hatását a „Dorottya“ cselekményének alakulásában kijelölnie.

Mielőtt e kérdésre a választ megkísérteném, csak arra akarok még rámutatni, hogy a Karneval-Quaresima-háborúság témájának olaszországi története Croce működésével úgyszólván véget ért. Csökevényei ugyan a félsziget egy-egy vidékén népies változatokban ma is élnek, de fölfelé menő továbbfejlődésről beszélni Croce óta már nem lehet.

Azonban egy emberöltővel Croce előtt, valószínűleg olasz hatás alatt, még egy hatalmas nekilendülést nyert témánk Franciaországban, hol korának egyik legnagyobb lángelméje, François Rabelais teszi reá kezét a „Pantagruel“ IV. könyvének XXIX—XLIII. fejezeteiben. Vizsgálódásunk szempontjából a Tapinois-szigetbeli Quaresme-prenant és Mardigras megkolbászai seregének ellenségeskedése nem számít; mert amíg Csokonai víg eposza, egyes részleteinek kivételével a szerző minden kijelentése ellenére sem szatirikus mű, addig a nagy francia gúnyolódónál a böjt és farsang burleszk háborúskodása csupán alkalmul szolgál felsőbbes iróniája korbácsának suhogtatására, melynek csapásai kora közéletének visszasságaira, vallásfelekezeti kinövéseire (és pedig úgy katolikus mint protestáns részen), a közigazgatás visszaéléseire, az oktatás elavult hagyományaira kérlelhetetlen eréllyel zuhognak. Ez a gúnyos tendencia, melynek oly félelmetes fegyvere Rabelais ragyogó elméssége, magasra kiemeli témánk e feldolgozását a gyermek

contrasto-k népies sorából; ám e magaslathoz a fejlődés egy mellékösvénye vezet, melyet célunk szemmel tartásával nem szükséges követnünk.

Témánk népszerűségének illusztrálása céljából legyen még szabad utalnom arra a körülményre, hogy azt a képzőművészet is hatalmába ejtette. Nem szólva a népkönyvek kezdetleges fametszeteiről, az idősebb Pieter Brueghel, hollandi festőnek van egy tölgyfára festett olajképe 1559-ből a bécsi volt császári, jelenleg állami, műveltségtörténeti múzeum képtárában, mely a Nagyböjt és a Farsang versengését ábrázolja. A képen levő rengeteg sok alak közt szinte elvész a két egymás ellen törő protagonista: a kövér Karneval, hordón nyargalva, egy nyárrsal fegyverkezetten s a sovány Quaresima egy hosszúnnyelű lapáttal a kezében, melyen két hering búsong.¹

Visszatérve már most tulajdonképpen tárgyunkhoz, arra a kérdésre, hogyan képzelem magamnak különféle előzményei végében a „Dorottya“ keletkezését, a következőket felelhetem. A fennebbiek után kétségtelennek látszik előttem, hogy Csokonai találkozott valahol és valamikor a Carneval-Quaresima olasz contrasto-inak egyike vagy másikával, a legnagyobb valószínűség szerint G. C. Croce-nak imént tárgyalt műveivel, ha egyebütt nem, legalább a többször említett 1640-i Cocchi-féle indexekben, melyekben a felsorolt darabok beszédes címei megragadhatták képzeletét. Minthogy pedig Carneval és a vén szűz groteszk háborúsága különösen megfelelt a vén nők iránt táplált csúfondároskodó hajlamának (l. „Karnyóné-t“), Quaresimát s vele együtt az egész akciót egy merész szökkenéssel megfosztva egyházi jellegtől, vallásos tendenciájától, ezt a két alakot helyezte furcsa vitézi verszeretének középpontjába, véleményem szerint tudatosan nagyolva el Karneval rajzát, mintegy annak a kétségtelen igazságnak éreztetéseül, hogy a szerelmi csatározások praktikáiban nekünk, férfiaknak, az úgynevezett gyöngébb nemmel szemben csupán másodrendű szerep jutott. A költő ezután Pope hatása alatt Dorottya mellé állítja a dámák, Karneval pártjár a meg a gavallérok seregét, a két tábornok egy saját maga kieszelte casus belli, t. i. a rövid farsang s a matrikula bitorlásának ürügye alatt, Eris közbeléptével harcba viszi egymás ellen, hogy miután kellőleg kitombolta magát a vén lányok nevetségessé tételében, Cythere és Amor segítségével a viszályt szerencsésen megoldja. Hogy ezeknek a motívumoknak itt feltüntetett egymásutánja ebben, vagy más időrendben fogamzott-e meg a költő agyában, ki tudná megmondani? Annyi azonban bizonyos, hogy aki ismeri Csokonai mozaikművészetét egy-egy nagyobbterjedelmű munkájának megszerkesztésében, éppen nem fogja valószínűtlennek tartani feltevésemet. Gondoljunk csak költőnknek

¹ Jó, színes másolata található a Szépművészeti Múzeum Könyvtárában Max Dvorák következő művének első lapján: Pieter Brueghel, der Ältere. Siebenunddreissig Farbenlichtdrucke. Oesterreichische Verlagsgesellschaft.

„A csókok“ c. művére, melynek kezdete Guarini „Pastor Fido“-jának hatását mutatja, majd a történet további folyamában Tasso „Aminta“-jából, azután Gessner idilljeiből meríti indítékait, hogy a cselekvény végefelé Marini „Szerelemszigeté“-ről kölcsönzött dekorációk árnyékában ismét Guarini- és Gessner-motívumok játéka fejezze be a történetet, mint ezt Kastner Jenő tagtársunk oly pontosan kimutatta az „Irodalomtörténeti Közlemények“ 32. k. 39—55. ll. A „Dorottya“-nál ugyanez az eljárás ismétlődik azzal a különbséggel, hogy itt már egy időközben kiforrt tehetség remekével állunk szemben, kinél az átvett reminiscenciák gyönyörű művészi egységbe olvadnak. Ebben a pontban minden elfogulatlan ítélőnek hódolattal kell meghajolnia a magyar koldusdiák hatalmas költői ereje előtt, ki nemzetét ezzel a fejedelmi kincssel ajándékozta meg s részünkről nem kell sajnálnunk a fáradságot, melyet forrásainak kikutatására fordítottunk; mert e munka révén még ragyogóbb pompában tündöklök előttünk annak a költőnek a lángelméje, ki egy adott téma kezdetleges feldolgozásainak bilincseit lerázva, teljesen szabad szárnyalással fejtette ki az ebben rejlő potenciális energiák összességét. Mert lehetetlen bámulattal nem adóznunk annak a költői szellemnek, mely az olasz contrasto-k többnyire laza szerkezete helyébe ily egységes, épkezláb akciót állított s amazok nyerseségein, meg Pope finomkodásain túl, egy — optimista lelkének pajzán humorában fürdő — délibábos világot teremtetett, az egészet a XVIII. századvég magyar couleur locale-jának bűbájos zománcával vonva be, ki a „vis comica“ külsőséges eszközei helyett a szereplő alakokra pazarolt jellemző erő révén pattantja ki a komikus hatás szikráit s végül akinek verselő művészete eladdig meg sem közelített szépségek magaslataira emelkedett.

Igy jött létre a nemcsak időrendben legelső magyar komikus eposz, méltó társként csatlakozva magyar részről a *Secchia rapita*, a *Lutrin*, a *Rape of the Lock* és a *Renommist*, tehát négy irodalmi nagyhatalom képviselőinek csoportjához, örök dicsőségeül ama kicsi nemzetnek, mely a világkultúrához való kapcsolódását ily soha el nem évülő remek alkotással dokumentálta.

BINDER JENŐ.

A TEMPLOMI VÉDŐSZENTEK ÉS A HELYSÉGNEVEK.

II.

14. *Kreutz*, Deutsch-, (Sopronkeresztúr), Sopron vm., soproni j. Eredetileg Bogyoszlónak hívták e helységet (1245—1288). 1346-ban azonban már Kerezthur al. nom. Bogyzlow-t és 1356-ban már Dorf Chreucz-ot olvashatunk az oklevelekben. Ezentúl Keresztúr, Bogyoszló és Creuch vegyesen fordul elő (1370, 1373, 1429), míg aztán 1454-ben Possessio Keresthr alias Crux végleges lesz. A helység temploma a Szent kereszt tiszteletére épült s Exaltatio S. Cruciskor van a búcsúja.

15. *Kreutz, Heiligen-*, (Rábakeresztur), Vas m., szentgotthárdi j. 1428-ban Keresthwr fordul elő a pergamenten s alatta a Lapincs melletti Rábakeresztúr értendő. Nevét ez is a templom címétől vette, mely a Szent kereszt feltalálása. Van itten Krisztus szent keresztjéből is partikula, mely szintén hozzájárulhatott a község elkereszteléséhez. Másutt is volt erre példa.¹

16. *Laurettan*, (Loretom), Sopron m., kismartoni j. A győri schematismus ezt írja: „Domus Lauretanae, a 1644 a Lib. Bar. Joanne Rud. de Stotzingen erecta et a 1659 a Francisco c Com. Nadasdy in locum hodiernum translata.“ (55. l.)² Mintául a bécsi Am Hof-Kirche lorettói kápolnája szolgált s itt helyezte el Stotzingen báró a lorettói csodaszűz szobrát s őrizetét a szervitákra bízta. Később Nádasdy Ferenc — az új birtokos — súlyos betegségében fogadalmat tett s új templomot és kolostort emelt (1651—59) a régi kápolna helyén. Azóta búcsújárárhely lett s ma is az.^{3 4}

17. *Margarethen, St.* (Szentmargitbánya), Sopron vm., kismartoni j. Hajdan Majádnak hívták e községet. (1277—1269). 1320 körül Ottókár Österreichische Reimchronikja már Sant Margreten-t említ.⁵ A mi okmánytárunk 1359-ben hozza e nevet először: Possessio Mayad... in qua est constructa ecclesia Sancte Margarete... 1415-ben pedig e sor olvasható: „Freys edles erib gelegen zu Sand Margreten pey dem See,“ A történet arról is tud, hogy itt kolostor is állt és hogy ennek védőszentje Szent Margit volt.⁶ A mai templom újabb keletű s védőszentje Keresztelő Szent János. Helységünk, a régi templom védőszentjétől nyerte nevét.

18. *Marienbergr, Kloster-*, (Borsmonostor), Sopron m., felsőpulyai j. A Miskolcz nemzetségéből származó Domokos bán (Bors ispán atyja) fogadalomból 1194-ben megalapítja a borsmonostori ciszterci apátságot. A hely, amelyre az új rendház épül, Babaduri volt. A soproni oklevéltár (I. 485 és II. 411.) Marienberget ír, Fuxhoffer pedig Klostermarienberget.⁷ Heimb német nevét nem citálja, de Kandl, szerint már 1276-ban Klostermarienbergr volt a neve.⁸ Lipszky térképén csak Klostert olvashatunk s a nép is így jelzi a községet. A hármas össze-

¹ Umlauft, i. m. 83. l.

² Thirring, i. m. 119 ll.

³ Kiss-Sziklay, A kath. Magyarország. Budapest, Stephaneum, 1902. II. 679.

⁴ V. ö. Mohl Adolf, Loretto magyarországi búcsújárárhely története. Budapest, 1909.

⁵ Joseph Seemüller, Ottokars österreichische Reimchronik. (Monumenta Germaniae historica. 11, V. 1—2). Hannover, Halm, 1890—93. 30323. sor.

⁶ Thirring, i. m. 133. l.

⁷ Fuxhoffer-Czinár, Monasteriologia, II. 111. l.

⁸ Kandl. R. F., Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Gotha, Perthes A.-G., 1907, II. 123. l.

tétel középső tagja a patrociniumból való, mely a ciszterci szabályoknak megfelelően az Assumptio B. M. V., a Nagyboldogasszony.¹

19. *Maria-Bild*, (Badafalva hegyi része), Vas m., szentgotthárdi j. Közigazgatásilag a magyar hatóság csak Weichselbaumot (Badafalva) ismer. De a posta és a nép Maria Bildnek nevezi faluját. Maria Bild keletkezéséről mondánk² is, de hiteles történetünk is van, mely így szól:

„Weixlbaum... in cujus districtu Sacellum Virgini Matri Dei sacrum, quod... vel ipsa e Styria... devotione frequentatur... Icon vero ipsa Lachrymantis olim Póczensis, Viennensis hodie, prototypae Imaginis, refert Ectypon, ordinarii Artificis haud multum superans penicillum. Pro sua *Eam* pietae, annis abhinc paucis, Vienna in plagas istas devexit secum Venerabilis et Exim. P. Gerardus Hauer... Is Badafalvensis vicinia delectatus prae caeteris, crebrioresque ibidem, tum umbrosae solitudinis perfruendae, tum accurandae imprimis rei oeconomicae gratia moras faciens, Eandem Iconem ex arbore suspensam privatae devotioni reliquit. Tum vero visum mox, quid calentissimus amor in Matrem Dei Marianorum Clientum in cordibus possit? Ne sub die habitaret Regina Coeli, quantocyus, dum per fortunae angustius numos non possent, coctos, quos poterant, lapides tegulasque suis ipsi tergoribus comportarunt turmatim... e S. Gotthardo... Surrexit... Sacellum Mariae sacrum cum Icone...”³

A templom ma is a Sarlós Boldogasszony tiszteletét őrzi s kedvelt búcsújáró hely.

20. *Maris-, Mariensdorf*, (Máriafalva), Vas m., felsőőri j. Máriafalva temploma a XV. s részben a XVI. században épült. A plébániája az egyházmegyei schematismus szerint 1683-ban már virágzott. A temploma a Nagyboldogasszonyt dicséri s ettől kapta nevét a község.

21. *Martin, St.*, (Sopronszentmárton), Sopron m., felső-pulyai j. 1359 és 1425-ből való okiratok Poss. Zenthmarton néven és a Corpus Juris 1498. évi törv. 2. cikkelye Szent Márton nével említi e sopronmegyei községet, mely Lánzsér várának fiókharmincadhelye volt. Lipszky St. Martin névvel írta térképére

¹ V. ö. Kovács Ignác, a borsmonostori apátság alapítása. Kath. Szemle, 18,854—68, 955—68. (1904). — U. a., A borsmonostori apátság története. Sopron, Romwalter, 1910. — Fránek Dömötör, A borsmonostori apátság az Árpádok korában. Eger, Érseki Lyceum, 1910. — Szentpétery Imre, a borsmonostori Apátság Árpádokori oklevelei. Budapest, Akadémia, 1916.

² A monda szerint a templom mai helyén egy meggyfa (vagy tölgyfa) állt s ezen egy Mária képet találtak. Minthogy ez a falu népének nagyon magasán volt, lehozták a völgybe s ott tették fára. De másnap a kép megint a hegyen volt. Mégegyszer lehozták s a kép újra a hegyre vándorolt. S mikor ez harmadszor lehozták, két járomhoz nem szokott tinót fogtak kocsiba, erre rátették a képet s azt mondták, hogy oda fogják akasztani a képet, ahová az állatok viszik. Megindítván őket, ezek felrohantak a hegyre s ott álltak meg, ahol a fa volt. Az isten újját látták ebben, otthagyták a képet s föléje templomot emeltek.

³ Heimb, i. m. 58. l.

s németül ma is ennek mondják és írják. Templomát „ad S. Martinum Ep.” konszekrálták. Innen a neve.

22. *Martin, St.* in der Warth. (Öriszentmárton), Vas m., felsőőri j. Kevés adatunk van e helyről. Csak azt tudjuk, hogy 1479 és 1496-ban Zenthmarton volt a neve s azt, hogy 1698-ban már plébániája volt. Ennek a templomnak a védőszentje is, mint az előbbié, Szent Márton toursi püspök.

23. *Martin, Raab-, St.*, (Rábaszentmárton), Vas m., szentgotthárdi j. E községet a XV. században eleinte Poss. Zenthmartonfolua in valle Lugasuelge (1422), később csak Zenthmarton (1454, 1464, 1465) néven említik az okiratok.

24. *Mattersdorf*, (Nagymarton), Sopron m., nagymartoni j. 1202-ben Villa Martini, 1314-ben Villa Martini maior, 1346-ban Villa Nogmortun, 1371-ben Nogmarton, 1434–1435-ben oppidum Noghmarton néven jegyezték fel e helységet. Az előbbi és későbbi íróknál (1320 körül) Martinsburg,¹ majd „Mortundorf, Merteinsdorf alakban olvassuk.”² 1493-ban Csánki is Marteinsdorff-ot talál s azt jegyzi meg róla, hogy Szent Márton tiszteletére szentelt temploma van. A templom máig is megőrizte e szent tiszteletét, akinek nevéből való a helység neve.³

25. *Michael*, (Pusztaszentmihály), Vas m., németújvári j. Zenthmyhal fordul elő 1428-ban kelt oklevelén s ez a mai Pusztaszentmihályt jelzi. Temploma elég régi és Szent Mihály főangyalt őrzi oltárképén. Erről nevezték el a községet.

26. *Michael, St.*, a. d. *Raab*, (Vasszentmihály). Vas m., szentgotthárdi j. 1336-ban Scentmihal, 1422, 1464, 1475, 1476, 1480, 1496 és 1516-ban pedig Zenthmihal, Zentmyhal alakjában fordul elő. Itt is Szent Mihály arkangyaltól, ki a templom védőszentje, kapta a község nevét.

27. *Nickelsdorf*, (Miklóshalma), Moson m., rajkai j. A falu krónikása ezeket jegyezte fel: „Ezen helység hajdan Fischerdorffelnek neveztetett, mely a törökök berohanásakor rombadőlt... Nevezését vette Szent Miklós, a szentegyház véd-szenttől.”⁴ A név magyarázatára vonatkozólag talán nem felesleges felhozni, hogy okirataink Niklosdorff (1441), Nyclasdorff (1451), Miklosdorf (1493) néven említik e helységet, mely összetétel első tagja nem egyéb, mint a Nikolaus népies alakja és ebből lett a Nickelsdorf. A község annak köszöni nevét, akit a krónikás is megnevezett.

¹ Ottokars Ö. Reimchronik, i. m. 29843., 30326., 41302. sor.

² Stessel József, Kismarton neve és régi története. Sopron, 1881. évf. 77., 78. sz.

³ Nyelvileg nehéznek látszik első pillanatra kimagyarázni a Martinsdorfból a Mattersdorffot. De ez csak addig probléma, míg a két név egymás mellé nem kerül, mert ilyenkor világosan látjuk, hogy a Martinsdorfból egyszerű regresszív asszimiláció folytán fejlődött egy matésdovv fokozaton keresztül (irodalmi rekonstruálással) a Mattersdorf.

⁴ Pesty, Helységnévtár.

28. *Nikolaus, St.*, (Várszentmiklós), Vas m., németújvári j. E helység plébániája már 1660-ban létezett s úgy szerepelt, mint az „ecclesia ad S. Nicolaum”. Ez a Szent Miklós ma is az ottani egyház védőszentje s így hirdetője annak, hogy ő adott nevet a községnek.

29. *Peter, St.*, (Mosonszentpéter), Moson m., magyaróvári j. A Szent Peter apostol tiszteletére szentelt temploma már 1440-ben meglehetett, mert már ekkor és 1451 és 1455-ben Zenthpether néven szerepel a mai Mosonszentpéter. Nevét egész bizonynyal a védőszent apostoltól vette a község.

30. *Ruprecht.* (Rábagyarmat), Vas m., szentgotthárdi j. Gyarmath a szentgotthárdi apátság birtokai közé tartozott, amint ezt okiratok 1404-ből mondják. A győri egyházmegyei história pedig, mint legrégebbi plébániáját, mely már 1439-ben virágzott, említi e helységet. De azt is mondja, hogy 1647-ben elpusztult és csak 1698 körül állították újra helyre.¹ A szentgotthárdi apátság históriájának XVIII. századbeli írója pedig így szól e tartozékról „Possessio, quae Divum Lambertum veneratur Patronum, Gyarmath nuncupatur, vulgo Ruprecht.”² Annak ellenére, hogy Szent Lambert volt 1764-ben a templom védőszentje és hogy ő ma is a rábagyarmati egyház pátrónusa, mégis azt kell vennünk, hogy eredetileg Szent Ruppertnek, (másként Ruprecht) volt e templom felajánlva,³ mert a néphagyomány szerint St. Ruprecht volt a német neve.

31. *Sommerein, Strass.*, nyj. Summprain, (Hegyeshalom), Moson m., rajkai j. Hegeshalm az első feljegyzés a mai Hegyeshalomról s ezt 1217-ben írták le így. 1441-ben azonban már azt olvassuk: Poss. Samaria Stroz, s a későbbi időkben Poss. Samaria al. nom. Hegyeshalm (1451), aztán Samarya alias Heghalom (1462) maradt ránk. Lipszky térképén, illetőleg Repetitoriumában nem Hegyeshalomra ugyan, hanem a vele egyenlő alakú Somereinra ezeket a neveket jegyezte fel: Somorja, h., Samaria vel Sancta Maria, lat., Sommerein vel Sumerein g., Ssamoryn sl. Bél. M. Hegyes-Halom, illetőleg Strass-Somareinnal kapcsolatban ezeket írja: „Illud ferendum non est, quod nomen vici, Sumarein, barbarici accuset. Atque enatum esse, ex vocabulo religioso: Santa Maria, unde Sanmarien, ac denique, vulgari sermone, Sumarein factum, certo constat.”⁴ Tisztára a népies ejtésnek következménye, hogy *Sancta-Maria*-ból hangkivetéssel és asszimilációval *Samaria* lett s a tájszólás befolyásának köszönhető (irod. a rendesen *g*-vá lesz), hogy Samaria Somerien-re változott valamelyik függő esetben. Később nem érezték már, hogy a Som- a sam-ból lett s ép azért a népet az o-t-m kapcsolatot azoknak a törvényeknek vetette alá, melyet

¹ Szomb. névtár, i. m. 97. l.

² Heim, i. m. 59. l.

³ Pesty, Helységnévtár.

⁴ Belii Matthiae, Notitia Hungariae Novae Geographico-Historica. Budapestini, Zichy, 1892. V. 70. l.

megszokott ily szótagokban (Sommer — summe, Sonne — Sunn) s a Sommarien — Summarien, illetőleg Summerein (i<ei) lett.¹

32. *Sommerein, Wüst-*, (Pusztasomorja), Moson m., magyar-óvári j. Eredetileg pusztta volt e helység s ekkor Terra Gueztenchét (1279, 1296) jegyzett fel a história. 1440 óta azonban Samarja in pratis (1440), Samaria (1483, 1487) Poss. Samaria al. nom. Geszthencz (1492) fordul elő az oklevelekben. Lipszky térképére Wics-Sommereint írt, de nemsokára már Wüst-Sommereint jeleznek a térképek. E nevet az előbbi s a latin név szemmel tartása után nem nehéz megfejteni. Itt is változott a „titulus ecclesiae“, mert ma már Sanctus Stephanus a védője a templomnak.

33. *Wolfs*, (Balf), Sopron m., soproni j. A balfi hagyomány azt mondja, hogy az ő falujában Szent Wolfgang püspök hirdette az evangéliumot s hogy azért őtöle vette a község nevét, mert Wolf tulajdonképen Wolfgangnak rövidített, azaz becéző neve. Ezzel a szóhagyománnyal kapcsolatban emlékeztünkbe jut Gizella királyasszony története, kinek életéből tudjuk, hogy nevelője Szent Wolfgang püspök volt.² Azt is tudjuk e szentről, hogy 994-ben bekövetkezett halála után bajor területen nagy tiszteletnek örvendett és hogy sokfelé védőszentté lett. Ily módon feltehetnők, hogy Gizella kísérei ide is elhozták a királyné kedves szentjének és nevelőjének kultuszát és Balfon neki templomot szentelve, róla az egyházközséget is elnevezték.

A soproni főszolgabíró levélben közli velem, hogy Balf eredeti neve St. Wolfgang am Neusiedl-See s magyarul Farkasfalva lett volna; hogy később a németek és horvátok közé ékelt község neve mellől előbb a St., majd a —gang maradt el, és így lett Wolfs, amelyet a horvát szomszédok Balfnak ejtettek ki. Thirring Gusztáv azt írja, hogy már 1199-ben Farkasd a neve e helységnek, de az okirati forrást nem jelöli meg.³ Vele szemben Csánki⁴ és Paúr Iván⁵ azt jelentik, hogy községünk neve csak 1278-ban íródik le először, abban az évben melyben a soproni kereszties vitézek konventje „bizonylevelet“ állít ki. A hites levelek a következőképen szögzik le helységünk nevét; Woolf (1278 körül,) Possessio Wolf (1321, 1342, 1377,) Terra Wolf (1325,) Poss. Wolps (1327,) Villa Balph (1429.) A schematizmus réginek mondja a plébániát, mert már 1652 óta anyakönyvei vannak s egy kelyhe

¹ Hasonló változásra más hasonló nyelvterületen is példa van, amint azt Umlauftnál is olvassuk: „Samarein, Volksname der Gemeinde St. Marien ... Ob.-Öst.“ (I. m. 206.)

Bizonyos dolog, hogy valamikor Hegyeshalomnak patronája Szűz Mária volt, bár ma ezt csak egy kápolna őrzi és a főtemplom Szent Bertalan tiszteletére van szentelve.

² Beer, Lorenz, Heiligenlegende. Regensburg, Habbel, évszám nincs. II., 275. l.

³ Thirring G., i. m., 91. lap.

⁴ Csánki, i. m., III., 636.

⁵ Paúr Iván, Történet-archeológiai séták városunkban és környékén. Sopron, 1878. évf., 41. sz.

1692-ből e felírást viseli: „Stephanus Rosenich Parochus in Wulffs et Horka. Anno. 1. 6. 9. 2. fieri fecit.“

A mai tényállás az, hogy temploma Szent Wolfgang tiszteletére van szentelve s hogy ez a védője. Ettől kapta a helység nevét, mely rövidített formában élt és él a nép közt és a közigazgatás nyelvében is.

34. *Zell, Klein-*. (Celldömölk), Vas m. celldömölki j. Eredeti neve Demunk (1252), aztán Demenk (1318), majd Kysdemelk (1457) stb. Kiscell azóta, hogy Koptik Ede stiriai st.-lamberti bencés itt apáttá lévén, magával hozta a máriacelli Szűz Mária faszobrát és ennek kápolnát építtetett. 1802-ben felépíttették a kegyhelyül ismert mostani kéttornyos templomot.¹ Ettől a nagymáriacelli kegyképtől, mely a templomban nagy tiszteletnek örvend, kapta a község német Klein-Zell nevét.

34 helységnevet hozhatunk tehát összefüggésbe Nyugatmagyarországon a templomcímekkel és ezeknek magyarázatát mind okiratilag tudjuk támogatni. Egy újabb kérdés lesz, hogy vajon mennyiben lehet ezekből és más templomok címeiből a telepítéstörténetre vonatkozólag következtetéseket levonni,

(Budapest.)

SCHWARTZ ELEMÉR.

HAZAI IRODALOM.

Zsigmond Ferenc: Jókai. Bp. A. M. Tud. Akadémia kiadása.
1924. 8. r. XXVI. 415 l.

Az akadémiának Jókai centennáriumi monografiáját megírni olyan feladat volt, amely nagy terheket rótt íróra, kiadóra. Horváth—Aranytól Adyig című rendkívül értékes és mélyreható fejlődéstörténeti művében, a kritikai szellem kiveszése c. fejezetben (IV.) mintha sajnálattal említene, hogy ez a kor (a hatvanhét utáni idők) szolgáltatott „igazságot“ Jókainak Gyulaival szemben. Vajjon ezt az igazságszolgáltatást, melyet az Akadémia Zsigmond nagybecsű művével teljesített, szintén idézőjelbe téve emlegetik majd Gyulai törhetetlen hívei? Hisz Zsigmond Jókai „kihágásait“ összefüggésbe hozta világnézetének legmélyebb gyökereivel.

Igy a teher és a felelősség nagyobb fele nem az Akadémiára, hanem Zsigmond Ferencre esett. Aki Jókairól ír, ha ridegen, abszolútra lefokozott avagy felemelkedett tudományos objektivitással és olyan vagy olyan akar lenni, kire nem hathat Jókai tüzes páthosza, másrészt gyermekded rakoncátlansága, ha hibáira, helyesebben túlzásaira, kinövéseire nem akar és nem tud mentséget keresni és találni, ha képzeletének hajmeresztő, égbenyúló lajtorjáit csak alulról nézi és megmászni meg sem kísérli, a tudomány objektivitása helyett tulajdonképen a legszubjektívebben járt el a kétségtelenül szubjektív Jókaival szemben, mert ha író megítélésében valaha fontos volt, úgy itt az, vajjon szereti-e az ember őt avagy nem? Zsigmond könyve

¹ Kiss-Sziklay, Kath. Magyarország, i. m. 834—35. l.

pedig árasztja magából lépten-nyomon, hogy szereti Jókait, van érzéke, szíve, fantáziája és kedélyvilága hozzá.

A tudományos szigornak hátrálnia kellett, nem az ünnep, de Jókai egyénisége előtt. Amint Jókai a rászórt észrevételeket humorral ütötte el, úgy az ő élő szellemének ez a hatása megvan valamikép holta után is. Ezt érezteti Zsigmond könyve, mely a tudományba mintegy becsúszó szellemes megjegyzésekkel, ötletekkel — bár sohasem rontva az illő tudományos komolyságot — csak közelebb viszi az olvasót Jókai szelleméhez. A tudósban megszólalt a szív (nagyon szép az író alkonyának képe) és a szigorúan vett filológus módszer mérséklete nem engedékenység, hanem egy ünnepeltnek objektív értékelése...

De mintha némely tekintetben már sokat is engedne Zsigmond a tudományban megszokott rendszerességből és befejezettségből. Nélkülözzük a 415 oldalas testes kötetben a jól összeállított név és tárgymutatót, nem kapjuk a Jókaira vonatkozó irodalom bibliográfiai összeállítását. Igaz, ez megvan másutt (I. Pintér Jenő: A magyar irodalom történetének kézikönyve, II. kötet 316 és 317.) de egy tudományos akadémiától kiadott összefoglaló műből nem hiányozhatnak. (Riedl Frigyes Arany Jánosában is ott van.) Úgy szintén nem teljes (még megközelítőleg sem) a Jókai és a kritika című fejezet, mely teljesebb képét adhatta volna a Jókaira vonatkozó irodalmi értékeléseknek (legalább a jelesebbeknek) s mely mintegy a Jókai hatásának fejlődéstörténetét adta volna. (Külön szakaszt érdemelt volna Jókainak megítélése az egykorú hírlapokban.)

Az egyébként rendkívüli olvasottsággal és nagy szorgalommal megírt kitűnő mű hat nagyobb részre oszlik. 47 lapon az író életét kapjuk, 196 lapon pályájának történetét. Öt önálló fejezetben (117 lap) mintegy a Jókaival kapcsolatos problémákat tárgyalja. (Világnézete és a költői motiváció, regényhősei, humora, előadóművészete, Jókai és a kritika). Minden fejezetet egy nagy cél kapcsol szerves egésszé: a Jókai írói egyéniségének rajzolása. Ez a lüktető szíve a műnek, mely vérrrel látja el a részeket. Értékes és érdekes külön önálló fejezetnek kínálkozott volna Jókai történelmi felfogásának rajza már csak azért is, mert Gyulai leghatalmasabb vádjá az volt Jókai ellen, hogy meghamisítja a történelmet, míg Zsigmond történeti értéket lát még Jókai drámaiban is, avagy az aktualitás tendenciája és az abszolút művészi szempont mérlege (Zsigmond szellemes meghatározása szerint az alkalmosság nem mélyreható vagy részletekig terjedő irányzatosság, csak inkább a hangulatban nyilatkozik, noha megjegyezhetjük, hogy Jókai telítve van aktualitással, ha nem is szándékosan, hatásvadászatból és számításból kereste azokat, hanem ösztönszerűleg, mintegy intuitive).

Az írói pályafutásnak időrendben való tárgyalása és az írói tevékenységnek külön szempontok szerinti tárgyalása, ugyanakkor az életrajz elkülönített fejezete elkerülhetetlenné teszi az ismétléseket s a szorosan összefüggő részek széttépé-

sét. (Gyulai Vörösmarty életrajzában egy folyamatos menetben való képét adta a költő életének, egyéni fejlődésének, esztétikai értékelésének úgy, hogy az egész művészileg egy s nem tudjuk, hol végződik az életrajz, hol kezdődik a műkritika.) Így pl. hogy csak egyet mondjak, a világnézettel szorosan összefügg a költő humora, hiszen, hogy humorista-e valaki, vagy nem, és humorának színe, fajtája, kesernye avagy derűje, a világfelfogás legegyszerűsebb eredője. Zsigmond megállapítja a humor című fejezetben, hogy Jókai alapjában véve humorista, de ugyanakkor az egész művön végighúzódozó vezérgondolat szerint éposz író is, még pedig nem kómikus, hanem hősi. Ez a látszólagos ellentét, ez a Janus arc jól megáruult egy gyékényen, s megfért a Jókai egyéniségének keretében, de a kettőnek elmélyülő összefüzése nem eléggé domborodik ki Zsigmondnál, ki, mikor nyelviileg is inkább Vörösmartyhoz fűzi, szintén ellentétbe jut azzal, amit közkeletűen tanítunk róla s mit Horváth (Aranytól—Adyig 14. l.) pregnánsul így fejez ki: voltaképp stílja kapcsolja nagy kortársaihoz s itt nyilván Petőfit és Aranyt érti. S mi úgy érezzük, hogy ez utóbbi jól megalapozott elvet nem adhatjuk fel olyan könnyen, ha kiemeljük is, hogy Zsigmondnak sikerült ezzel Jókai nyelvének eddig nem eléggé ismert rétegére rámutatni. Nagyobb ellenmondásnak érezzük azonban, hogy az Új földesurat nem sorolja legzsűriálisabb művei közé, egyénileg sem tartja a legjellegzetesebbnek, mert nincs benne ott a költő eget-földet-poklot átfogó, romantikus irányú, szuverén hatalmú képzelőereje, de ugyanakkor a Sárga rózsa azért a legtökéletesebb regénye, mert van benne művészi tömörség, az a biztos nyugalom, a tárgy fölötti áttekintő uralkodás, ami ritka jelenség jókainál.

Ez apró megjegyzéseknek, amelyek tanubizonyságok lehetnek arra, hogy jelen ismertetés írója, épp a könyv értékének dokumentálására, tőle telhetőleg elmélyedt a kitűnő tanulmányba, ellentétképpen a legnagyobb elismeréssel kell illetnünk Zsigmondnak azt a törekvését, hogy Jókaiában mélységeket kutat és talál. A divatos lektűrírót, az aktualitások újságíróját, krónikását, a politika harcosát ez avatja nemzeti klasszikussá. Gyulai a modern regénytől a társadalomnak eléggé filozófikus bírálatát várva, nem elégedhetett meg Jókai mesevilágával. Abban a meggyőződésben, hogy Jókai számításból, hatásvadászatból szövi meséit egy népszerű eszme vagy emlékezetes esemény vonzó bűvkörébe, nyilván hirdethette, hogy nem tudott a viszonyok mélyére hatolni.

Míg Zsigmond könyvét áthatja az a tudat, hogy minden szerencsés fogadású költői mű reveláció, mely nemcsak esztétikai élvezetet nyújt nekünk, hanem lelkünk élet értékelő hajlamát is állandóan foglalkoztatja s állásfoglalásra készíti. Jókai világnézetének alapjául a lélek szuverénitását jelölőlvén meg az anyag helyett, természetes örömmel láthatja Jókaiában a tapasztalati valóságnak az ábrándok mesevilágával való összepárosítását és egyensúlyban tartását, sőt az utóbbiak vezető szerepét.

A mesélést, a tiszta elbeszélést, mely semmit sem okoskodik, tartván az igazi epikai költészetnek, a mese naív hangja mögül nagy erkölcsi és lélektani igazságokat érez ki. A Fekete gyémántok fantasztikumát azt érzékíti, hogy a XIX. század ötvenes éveinek lánglelei mintegy reakényszerültek az irrealitások világára, ha tudásukat realizálni, érvényesíteni akarták. A „Senki szigete örök tárgya lesz az önző célok hajszolásában megfáradt, vezeklésben megnemeseedett szívű emberek vágyainak és álmainak”.

Jókai értékelésében folyton és jogosan rendkívüli tömeghatására hivatkozhatunk elsősorban. Ezt érzi és érezteti Zsigmond Ferenc is. Találóan írja, hogy jókai életösztöne abban összpontosult, hogy a tömeglélekkel ölelkezzék, mely a kielégülés gyönyörét abban az édes hitben leli meg, hogy egy-egy szép eszme pórázán ő ragadja magával a föllekesített embermilliókat. És valóban, minden író annyi konkretizált, valóvá lett érték nemzeti művelődéstörténetünkben, amennyi lelket megszerzett műveivel a nemzeti tartalomnak s nem is, annyi, amennyit művei a maguk valóságában érnek. Hiszen minden érték, amely csak könyvespolcokon hever avagy csak a kiválasztottak ismerik, a tömeg előtt holt fekvőség élő kamat híján.

De ha tömeghatásról beszéltünk Jókainál, elmondhatjuk — amint Riedl Frigyes mondotta első egyetemi előadásában, — hogy a legtöbb ítélet, amelyet mindannyian vallunk és tanítunk, Gyulaitól való. A Gyulai kritikájának is megvolt a maga tömeghatása, noha vékony véredényekben szivároghatva terjedt szét a nemzeti testbe, megtisztulva, megfinomulva — de elterjedt.

MEDVECKY KÁROLY.

Némethy, Geyza: Symbolae Exegeticae ad Persii Satiras. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. XXIV. kötet, 6. szám.) Budapest, 1924. 8° 14 l. Ara 3000 K.

Némethynek ez az újabb füzet az 1903-ban megjelent Persius-kiadás magyarázataihoz azóta felgyülemlett pótlás. Egészen természetes, hogy a rendkívüli nehézségekkel tele Persius exegesisét szerzőnk nem érezte véglegesnek. Persius tudvalevőleg a maga részéről mindent elkövetett, hogy olvasói számára mentől több akadályt gördítsen a megértés útjába: kerüli a természetes kifejezést, keresi a csavarosat, a rendkívülit. Schanz kifejezése szerint: „es ist ein Meer von Dunkelheit, durch das wir hindurchsteuern müssen”.

Ezen a sötétségen keresztül ma is a legjobb vezető Némethynek huszonkét évvel ezelőtt megjelent kiadása, melyet annak idején a külföldi kritika is (pl. Hosius, Helm) nagy elismeréssel fogadott. Ezt az elismerést a munka teljes mértékben megérdemelte mind szövegével, mind magyarázataival: a szöveg konzervatív, a magyarázat egyrészt az addig fel-

halmozódott munkálatokból kiválasztja a leghasználhatóbb elemeket, másrészt addig megfegtetlen kérdésekre ad sok helyen kielégítő választ.

A most megjelent pótlást hasonló erények ékesítik. A párhuzamos helyek nagyszámú kiegészítésén kívül, melyek Persius megértését sokban elősegítik, van a füzetben néhány szövegkritikai megjegyzés is. S bár Némethyt tehetsége és hajlamai a coniecturalis kritika felé vonzzák, itt megmarad — híven a kiadás szelleméhez — konzervatív kritikusként s lehetőleg nem lép túl a kéziratok által nyújtott anyagon. I. 6. *examenve* helyett *examenque*-t ajánl, de a cod. Montepessulanus 212. és a Vaticanus alapján. I. 8. törli az *est* szót ugyancsak kézirati alapon. II, 65. *vitiato murice* helyett *vitiatum murice*-t tételez fel, a korruptelát haplografiával magyarázva.

Legfőbb érdeme azonban Némethynek mégis a magyarázatok kiegészítésében van. Nem értékelhetem itt mindazt a becses anyagot, amit a füzet tartalmaz, csak egy példát hozok fel. I. 95. van a hires *crux*:

Sic: *costam longo subduximus Apennino*.

Az eddigi magyarázatok — Némethy kiadása is — az első szó kivételével az egész sort idézetnek fogják fel s az Apenninus-t geográfiai értelemben veszik: mindezzel azonban nem sikerült még senkinek a vigasztalan hely elfogadható értelmezését adnia. Új magyarázatában Némethy a scholiasta megjegyzéséből kiindulva *longus Apenninus*-t nem földrajzi, hanem *prozódiai* értelemben veszi, mint négy szótagból álló hosszú szót és csak az *Apennino*-t tartja idézetnek. A továbbiakban kiindul abból a megfigyelésből, hogy az antik theoretikusok szerint a versus spondiacus, különösen, ha görög szó zárja a sort, bizonyos lágy-ságot kölcsönöz a hexameternek (v. ö. Cic. ad Att. VII. 2. 1.). Ezt az elméletet egyenesen Persius e helyére való hivatkozással említi Quintilianus is (Inst. Or. IX. 4, 65.). Mindezek figyelembevételével Némethy a *costam* szót kiegészítvén odaértett *versui*-val s a *longo* ... *Apennino*-t abl. instrum.-nek fogván fel az eddig értelmetlennek gondolt helyet a következőképen magyarázza: „Sic *costam* *versui* hexametro *subduximus* (*dempsimus*) *nos*, *poetae novi*, *ope longi Apennini* i. e. in fine versus hanc *longam* *vocem* ponendo: *Apennino*.” Ebben az összefüggésben egyszerre megvilágosodik az eddig állandóan félremagyarázott *costam* (*versui*) *subducere* jelentése is: *exossare*, *emollire* hexametrum, abban az értelemben, mint az Cicero és Quintilianus megjegyzéseiből kiderül. Ez az interpretatio, mely véglegesen eltávolít Persiusból egy évszázados, mindeddig megoldhatatlannak gondolt rejtélyt, elgondolásában és megoldásában a maga nemében a legszebb példák közé tartozik s tudományszakunkban a legnagyobbakra emlékezteti az olvasót.

Mindent összevéve Némethy füzete rendkívül becses adalékokat tartalmaz Persius magyarázataához s az 1903-as kiadással együtt használva nagyban emeli annak értékét.

(Szeged.)

HUSZTI JÓZSEF.

Latin Stilisztika tanárjelöltek és középiskolai tanárok számára. I. rész. A beszédrészek használata. Dr. Maywald József keg. r. tanár stilisztikai előadásai nyomán írta Vayer Lajos főgimn. tanár, szakfelügyelő, Budapest 1925. Kókai Lajos bizománya.

Latin stilisztikai kézi könyveinkben eddig meglehetősen szegényes volt a termés és ami megjelent, kizárólag a középiskola kívánalmait tartotta szem előtt. Az első, magasabb szempontokat honoráló latin stilisztikának megírása Vayer Lajos nevéhez fűződik. Nem volna helyes az ő könyvét összevetni egy Nägelsbach könyvével, mert mi száz okból simus contenti hoc Catone, mint Augustus császár mondogatta. És ez a mi Catónk, ez a magyar nyelven megírt latin stilisztika nézetem szerint a mi viszonyaink között — a tanárjelöltek és középiskolai tanárok érdekét értem — a szó legszorosabb értelmében hízagot pótol.

Nagyon helyesen járt el Vayer, midőn latin nyelvi stilisztikáját a latin nyelv szerkezetéből kiindulva készítette, mert nyelvkönyvet sikeresen csak az illető nyelv szerkezetének alapján lehet megírni. Az ellenkezővel különben nyelvkönyv-irodalmunkban eddig kevesen próbálkoztak és akik próbálkoztak, tapasztalhatták, hogy sok hozzáértéssel és becsületes, alapos munkával megírt könyvük a gyakorlatban nem érvényesült kellőképpen, még pedig éppen azért, mert a magyar nyelv szerkezetét vette alapul.

Szerzőnk ezen eljárásából folyik könyvének beosztása is. A főnév, melléknév, számnév, névmás, ige, adverbium, praepositio, kérdő és tagadó szó után — a nomenklaturában nem következőes — a szórend szabályai fejezik be a kötetet. A könyv használatát nagyon megkönnyíti a pontos, részletes index. Mindezeket megelőzi egy világosan és vonzóan megírt bevezetés a latin stílus sajátosságairól, melyet bátran a latin nyelv jellemzésének lehetett volna elnevezni.

Aki stilisztikával foglalkozott, tapasztalhatta, hogy sokszor nehéz eldönteni, hol végződik a nyelvtan kerete, hol kezdődik a stilisztikáé. Hiszen nem egyszer olvasunk Nägelsbachnál is hasonló kijelentések között ilyent: „Doch brechen wir ab, da dies Alles eigentlich schon im Gebiete der Elementar-Grammatik liegt”.¹ Így nem csoda, hogy az igeidők és módok részletes fejtegetése szintén a Vayer könyvébe került, holott ennek túlnyomó részét talán a grammatikába kellene utalni. Viszont nagyon természetesnek tartom, hogy más, igaz, apróságoknak tekinthető dolgok említése elmaradt. Hogy egyebet ne említsek, pl. az 59. lapon, ahol a szenvedő ige visszaható jelentését adja, nagyon ügyesen lehetett volna nyelvünk azon sajátására utalni, hogy a visszahatóra külön ragjai vannak, ami a magyarnak érdekes specialitása; a számnevekkel kapcsolatban föl lehetett

¹ Schmalz az ő stilisztikájának bevezetőjében (Iwan v. „Müller“ Handbuch II. 2. III. Auflage 428. lap), így szól erről „... die Darstellung wird ohne Scheu in das Gebiet der Grammatik hinübergreifen, mit welcher sie vielfach Stoffgemeinschaft hat...”

volna venni az egyszeregyet, a sestertius-számítást és minthogy előrelátható, hogy a könyv rendeltetéséhez képest kezdő tanárjelölteknek, esetleg gimnazistáknak is kezébe kerül, meg lehetett volna magyarázni, mi az a *nundinae* (36. l.), a *hendiadyoin* (30. l.), mi az latinul: két hét, egyáltalában a naptárszerű időszámítást; vagy ahol az adiectivum neutrumának mint gen. partitivusnak (inkább quantitatis-nak) szerepléséről szól: „*nihil novi, aliquid boni*; de csak: *nihil memorabile*“ (24. l.), hozzá lehetett volna tenni, hogy a III. declinációnak illeten genitivusa egyáltalában nem volt használatban. Helyesen járunk el, ha ilyen természetű könyvek szerkesztésénél az olvasóról inkább kevesebbet teszünk föl, mint többet. Éppen azért a rövidítések alkalmazásánál se legyünk túlságosan takarékosak. Pl. *quo-quantum* *quis improbius est, eo-tanto est miserius* (29. l.), *quo anno Tarqu. Superb. expulsus est* (49. l.), átl. (81. l.), *insipienter sperat C M* 19. 63. (102. l.), (a CM valószínűleg Cicero Cato Maior-ját jelenti), u. a. a kötőszó hol indic., hol meg conj. v. subj.-szal jár (85.) stb. Ilyenek megnehezítik kissé az élvezetes olvasmányt, különösen a kitűnő leleményességgel összeállított példákét, amelyeket többnyire a forrás megnevezésével közöl. De vannak Menge Repetitoriumának példaadása nyomán stilisztikailag hibásan szerkesztett mondatok is, hogy a szabály helyesége annál átlátszóbb legyen.

Ha a túlságos rövidítést kifogásolom, legyen szabad a lelkiismeretes író figyelmét arra is felhívnom, hogy a másik hibától is távol tartsa magát; értem a felesleget is kerülni kell. Így nincs miért közölni olyan szabályt, mely mindkét nyelvben azonos. Pl. az óhajtó mondatról szóló fejezetben (79. l.) ezt olvassuk: „Ide tartoznak az esküvések, mindig conj.! Ez természetes, mert hiszen azt akarom, hogy ha ígéretemet meg nem tartom, átkom *megvalósuljon*“. Magyarul éppen így van: „Úgy segéljen...“ stb. Éppen olyan feleslegesnek látszik mint latinos fordulatot ilyent feltüntetni: *Ego quoque aliquis sum* (52. l.), *nunc dicis aliquid* (u. o.), mert magyarul is éppen így mondom: Én is vagyok valaki; most mondasz valamit.

Ami tárgyi megjegyzésem van, azt röviden összefoglalhatom. Ha már Vayer az igeidők és módok tanát e kötetbe valónak ítélte, szerettem volna mint a konzervatív tanítás híve, hogy a „subjunctivus“-szal való operálástól tekintsen el. Tudom jól, hogy az ókori grammatikusok szeretik ezt a műszót, de meggyőződésem szerint ennek bevonásával nem nyerünk semmit, amiben teljesen egyetértek dr. Kemenes Illés kitűnő bírálatával.¹ Ezt a szakaszt, mely természetesen legnehezebb része az egész műnek és problémákkal teli, a remélhetőleg belátható időn belül megjelenő új kiadásban ismételt megfontolásra ajánlom a tudós szerzőnek.

Hogy mennyire nem kötik Vayer az ígéről szóló tannak hagyományai, bizonyítja egyebek között pl. az a kijelentése is,

¹ Tanáregyesületi Közlöny LVIII. évf. 5. sz. 91. lap.

hogy „a participium futuri activi elnevezése nem helyes; mert hisz akkor laudaturus fui merő absurdum.” (72. l.) Szerintem nem absurdum, mert: Alles Vergängliche ist bloss ein Gleichnis és mulandó természetesen az idő is, amelynek multjába magát a beszélő képzei, mikor ahhoz a multhoz viszonyítva jövőről szól.

Vayer az akribiában is hűséges követője kitűnő mesterének, Maywaldnak. Amint a következőből látjuk, alig akad az egész könyvben sajtóhiba. Így *Paulust* Paullus-nak írja (16. l.), habár az egy *l*-el való írás az elfogadott, éppen így *anulus* h. (58. l.) *annulust*. *Poenam* (*Poenum* h. 18. l.) *absterruere* *conspecta moenia*, *orationes mea* (*meac* h. 60. l.) *elegi desitae sunt*, *postquam regi iusta fecerunt* (*fecerant* h. 71. l.), ami *e helyen* értelemzavaró, *omnia secum communicavi* (81. l.), o rem *publicam fortunatum* (83. l.), *funestam facile exitum habet* (85. l.). A *cum* többször mint *quum* fordul elő, a *praeteritum perfectum* ismételtén *plusquamperfectum*nak, ami nyilván lapsus calamit.

Amint látható, az előadott megjegyzések olyan csekély szépséghibák, melyek a sok tudással és alapossággal megírt könyv értékéből nem vonnak le semmit. Vayer nemes kegyeleti tényével volt tanárának, a tudós Maywald Józsefnek, aki annyi neves filológust nevelt, méltó emléket állított. Kíváncsot volna. hogy könyve minden szakembernek mielőbb nélkülözhetetlen vademecumává váljék, folytatását pedig azzal az érdeklődéssel várjuk, melyre az alaposan képzett, tudományáért lelkesülő filológus joggal számíthat.

(Budapest.)

SZÉKELY ISTVÁN.

Dr. Kristóf György: Az erdélyi magyar irodalom multja és jövője. Tanulmányok, cikkek. Kolozsvár, 1924. 8°, 294 l.

Azt a várakozást, melyet ez a sokatígérő cím kelt bennünk, maga a könyv csak részben elégíti ki. Egybefoglaló, szelemptörténeti munka helyett tanulmánysorozatot kapunk, mely csak annyiban egységes, hogy minden darabja az erdélyi magyar irodalomra vonatkozik. Értékük éppen olyan különböző, mint keletkezési idejük, mely éppen két évtizedet ölel fel. Ifjúsághoz intézett ünnepi beszédétől kezdve, mélyenjáró irodalomtörténeti értekezésig egybegyűjtve találjuk itt a szerzőnek minden tárgyilag idetartozó írását. Így a könyv kissé egyenetlen. Szigorúbb kiválogatás nem vált volna kárára, mindenesetre el lehetett volna hagyni a Bethlen Gábor emlékezetének szánt ünnepi beszédet és *Az enyedi harangszó* című alkalmi jellegű cikket, ha megírásuk még olyan művészi is. Nem tartom teljesen megindokoltnak *Egy új irodalomtörténet* című kritikának könyvben való megörökítését, mert a kritika csak egy könyvre vonatkozik (melyet elsősorban mint *tankönyvet* bírál el) s nem vet fel általános értéki elveket.

E pár cikket leszámítva, a többi tanulmány valóban megérdemelte, hogy a szerző régi és új folyóiratokból összekeresse és könyvalakban újra kiadja őket. Bizonyára az a felelősség is

indította őt erre, mely rá, mint a kolozsvári román egyetem magyar irodalomtanárára nehezedik. Elsősorban ő van hivatva arra, hogy megőrizze a magyar multtal a kulturális kapcsolatot, irányt adjon a jelennek és munkásokat neveljen a jövőnek.

Az első tanulmány, melytől a kötet a címét kapta, igazolja, hogy Kristóf tudatában van hivatásának. Bátor szóval hangoztatja itt a magyar irodalom megtörhetetlen egységét és követeli a legszigorúbb kritikának az alkalmazását. Tette ezt abban az időben, amikor az erdélyi magyar kulturális életben még az egymást keresztező szempontok zűrzavara uralkodott. Elvei azóta átmentek az erdélyi irodalmi köztudatba és tisztítólag, felfrissítőleg hatottak. Az egykorú irodalom megítélésében kissé szűkmarkuan bánik az érdemek elismerésével, de viszont éles szemmel látja meg az erdélyi művelődés legsúlyosabb problémáit és a megoldással sem marad adós. Kiemelendőnek tartom, hogy az „erdélyi” jelzöt minden vonatkozásban kicserélendőnek tartja a „romániai” jelzővel, mert szerinte csak ez foglalja egybe az egész Romániába szakadt magyarságot s nem rekeszt ki senkit. Ez igaz, de azt hiszem, hogy sok pszichológiai ok beszél amellett, hogy akkor inkább az erdélyiségi fogalmát terjesszük ki a történelmi és földrajzi határokon túl.

Régebbi tanulmányai közül különösen figyelmet érdemel a klasszikus époszaink magyar mitológiájáról szóló, melynek szempontjai ma is eredetien hatnak.

Kristóf rövid idő alatt két kötettel ajándékozta meg az erdélyi és az egyetemes magyar tudományosságot. Mindkettő (a másik: Petőfi és Madách. Tanulmányok. Kolozsvár, 1923.) mintegy visszatekintés volt eddigi munkásságára és *igéret*, hogy a magyar irodalomtörténet még sokat várhat tőle.

(Berlin.)

FARKAS GYULA.

Zlinszky Aladár: Klasszicizmus és romanticizmus. Bp. 1924. Stephaneum. 50 l. Szerző nyílt levele a szerkesztőhöz:

Azt kifogásolja bírálatában¹ Kolléga úr, hogy túlságos tágra szabom az egyes korszakok terjedelmét s mind a klasszicizmusnak, mind a romanticizmusnak nagyon is hosszú időt adok. A főbaj az, hogy mi nem egy alapon állunk s így a kifejezéseken is mást mást értünk. Ön a német irodalom-történet alapján áll, én pedig a franciákhoz szegődtem, miután amaz nem elégített ki. Én nem tudok belenyugodni abba, hogy klasszicizmus csak Goethe és Schiller, romantika pedig Tieck, Novalis és Hölderlin. (L. pl. Strich legújabb könyvét!) Én tudományos szempontból is, az egyetemes európai irodalomra vonatkozólag is jobbnak tartom a franciák felosztását. Pellissier szerint pl.: „L'époque que notre histoire littéraire que l'on désigne sous le nom de classique s'étend depuis le milieu du XVI. siècle jusqu'au commencement du XIX. Dans cet espace de deux cent cinquante ans environs” etc. (Le mouvement littéraire au XIX. siècle. I. l.). Tehát nem én szabom önkényesen oly felette tágra a klasszicizmus korát,

¹ L. Napkelet 1924. nov.-i szám! Szerk.

hanem egy nagy irodalmi közvéleményre támaszkodom. A németek persze álklasszicizmusnak hirdetik a franciát Lessing óta s újabban a barokkal operálnak, csak hogy a klasszicizmus egyedül Goethe és Schiller számára maradjon meg. Ez lehet nemzeti álláspont, de előttem klasszicizmus mindaz, ami *ókori formákban fejez ki költői tartalmat*, s nem hiszem, hogy az olaszok elfogadnák Tassot barokk költőnek, ha a barokk stílt kizárjuk a klasszicizmusból, éppúgy, ahogy a franciák sem ismerik el XIV. Lajos költőit és Voltairt álklasszikusoknak.

A romantika pedig a franciáknál Rousseautól Chateaubriandon át Victor Hugoig terjed s igazi fénykora épp akkor van, mikor a németek lezárják a maguk romantikus iskoláját (1830). Ezért romantika a Jungdeutschland, még ha a romantika (értsd a Schlegel-féle!) elleni jelzavakkal jött is létre, valamint visszamenőleg a Sturm und Drang, mely a Rousseau gondolatvilágán alapul. Ez valóban három, egymástól sok tekintetben különböző irány, de a közös alap egy s ez pedig nem más, mint lázadás a társadalom ellen, annak kritikája, később pedig pozitív reformálása. A német romantika menekülése a középkorba, katolikus vallásba, misztikumba: passzív tagadása a jelennek s elfordulás tőle, ideálkeresés a múltban, tehát szintén lázadás ellene. A romantika hőse a *szentimentális lázadó*, akár Moor Károlynak vagy Hernaninak hívják, akár Werthernek vagy Renének. Esztétikai közös elve pedig a romanticizmusnak *elfordulás a klasszikusoktól s nemzeti formák keresése*.

Ami pedig a romantika társadalmi veszélyességét illeti s aminek hangoztatásán Kolléga úr annyira megütközik, szintén oly momentum, amelynek a franciáknál egész nagy irodalma van. A klasszicizmus elismerte a társadalmat s istentől rendeltnek, észszerűnek, racionálisnak vallotta. Hibáit igazolni próbálta (theodicaea!) s ha reformokra gondolt is, alapjában felforgatni sohasem akarta. Nem, még Voltaire sem. Nem úgy a romanticizmus, mely fejetetejére állította az egészséget, mikor a természeti állapotban levő népeket vagy az azokhoz még közel álló alsóbb néprétegeket hirdette értékesebbeknek, mint a kiművelt felsőbb osztályokat. Az érzelmi alapon gondolkodók sajátos következetlensége aztán, hogy mégis az alsóbb néposztályok kiművelését követelte szenvedélyesen. Az embert pedig általában nem mint társadalmi lényt, hanem mint attól független egyént hirdette értékesnek. Ma, a szocialista mozgalmak korában, jól látjuk e gondolkodás vészes következményeit és sokan, mint Le Bon is, a civilizációt épp a tömegektől féltik s ez alapon jósolják a nyugati műveltségnek a rómaiéhoz hasonló végét. Ez a felfogás behatolt a francia irodalomtörténetbe is. A romantika destruktív irányát érezteti Lemaitre két könyve *Rousseauról* és *Chateaubriandról*. Még inkább: P. Laserre: *Le romantisme français. Essai sur la révolution dans les sentiments et les idées au XIX. siècle*. Aztán Seillière: *Le mal romantique*. L. Daudet: *Le stupide XIX. siècle* s mások. Már Nisard és Taine is a klasszikusokban látták a francia irodalom legnagyobb erkölcsi értékeit, nem Rousseau, Chateaubriand, Victor Hugoban. Ezt a felfogásomat is tehát egész irodalommal tudom alátámasztani. Ebben az értelemben beszélék én értekezésemben destruktíóról, nem a mai napi politika értelmében.

Talán igaza lehet Kolléga úrnak abban, hogy dolgozatom nem épp időszerű ma, mikor a németek a műtörténeti kategóriák alapján dolgoznak s ez iránynak nálunk is vannak hívei. Én azonban nem hiszem, hogy ez a mozgalom az én álláspontommal végzetes ellentétben volna. Az egyes korok élesebb elválasztását, mint az ma szokásos, én is szükségesnek vallom, de éppoly hiba a részletektől nem látni az egészet, mint viszont. A barokk, a rococo, az empire nem mind klasszicizmus-e,

csak más-más oldala? S a Sturm und Drang, Schlegel, Hugo nem mind romantika-e, ha még úgy különbözik is? Ha így fogjuk fel, akkor talán az én dolgozatom sem jött rosszkor? Tiszteelő híve

ZLINSZKY ALADÁR.

Válasz.

A fentemlített bírálatban foglaltakat továbbra is fenntartom. Éppen ezért s a helyszűke miatt kénytelen vagyok elsősorban arra utalni; így itt nem is ismételtem meg az ott kifejtetteket még kivonatossan sem. Röviden csak annyit említek, hogy a szóban forgó értekezés szépségei és értékes tulajdonságai is ki vannak ott domborítva, ami, sajnos, itt a vitában nem érvényesülhet kellő módon. Zlinszky Aladár munkájának értékét, szép stílusát, elmeindító voltát nemcsak hogy elismerem, de szükségesnek tartom kiemelni e helyen is. Fenti sorai érdekes és értékes kiegészítést képezhetnek értekezésének s így szívesen helyt adtunk nekik. Ami már most a lényegét illeti, szerzőnek szinte külön említenie sem kellett volna, hogy ő a francia irodalom felől jön, ez az első pillantásra megállapítható munkája előszavából meg az egész értekezésből. Strich legújabb könyvére való hivatkozás ilyen kapcsolatban nem egészen helyes, ő kifejezetten a német klasszikusokról és romantikusokról ír. (Deutsche Klassik und Romantik művének a címe mind az első, mind az alighogy megjelent második kiadásban!) Joga van tehát amoda is, emide is azt számítani, akit a németek általában oda tartozónak vallanak. A német irodalomtörténet azonban korántsem szabja olyan szűkre a klasszicizmus határait, sőt a XVIII. századból nagyon sok író sorol Goetheék meg Schillerék mellé, ha tisztán erről az alapelvről van szó. A barokk stílt sem zárják ki teljesen a klasszicizmusból, sőt — mint pl. H. Cysarz is — az antik-klasszikussal való első érdemleges kimagyarázkodást látják itt, lépcsőfokot az igazi klasszikus felé.¹ Lessing álláspontja természetesen nem fedheti már a mai német irodalomtörténeti álláspontot. (Ez kissé erős bizalmatlanság a német irodalomtörténet, esztétika, kritika fejlődésképeségét illetőleg.) Hogy miért romantika a Jungdeutschland, azt a fentiekből sem lehet meglátni. Ami a legsúlyosabb, éppen a „három, egymástól sok tekintetben különböző irány” „közös alap”-ja körül van baj, mert a német romantika társadalom elleni lázadása nehezen lenne kimutatható a francia értelemben. A német romantika menekülése a középkorba lázadás szerző szerint (ebből is az látszik, hogy nagyobb szeretettel foglalkozott a franciával, mert különben feltétlenül sok kínálózó jobb példát hozott volna a német romantikából e helyen s nem ezt²), csakhogy mi akkor a klasszicizmus, amely az ókorhoz menekült?³ Nemcsak Goethe Iphigenie-je mondhatta el magáról, hogy sóvárogva néz Görögország felé (das Land der Griechen mit der Seele suchend), hanem maguk a klasszikusok is. Akkor ez is lázadás. (Goethe tényleg elég sokszor vádolták meg nacionalista németek nemzetietlenséggel, éppen napjainkban újra.) A nemzeti formák keresése szükségképpen be kellett hogy következzen, amint az ókoriak szépsége kellően kibontakozván kitűnt, hogy ezeknek az alapja is nemzeti volt. A nemzeti formák keresése különben sem a romantizmusban kezdődött, hanem az erre való törekvést már a renaissance nagy embereinél (legelőször az olaszoknál; Boccaccio, Dante, Petrarca stb.), a humanistáknál, a barokk-kor íróinál látjuk.

¹ Amit szerző fentebb, Tassoról ír, abban ellentétbe kerül a saját mintáival, a franciákkal: I. éppen Boileau elkeseredett harcat „le clinquant du Tasse”, az olasz és spanyol barokk ellen!

² L. ezzel kapcsolatban Gottfried Salomon érdekes új könyvét: Das Mittelalter als Ideal in der Romantik. München (Drei Masken — V.) 1927.

³ Richard Wagner és sok modern költő, író, gondolkodó szerint a költészet egyáltalán menekülés a rideg valóság elől az ideálhoz!

Hogy a klasszicizmus minden további nélkül elismerte volna a maga korának a társadalmát, ez sem egészen áll. Az, amit szerző észrevesz, hogy a XVIII. századtól kezdődőleg mind erőteljesebb megmozdulás érezhető az irodalomban, igaz, de nem egyoldalúan a romanticizmus javára vagy kárára. A klasszikusoknál éppúgy előtérbe nyomul a tiers état. Éppen itt bosszúlódik meg az, hogy a klasszikusokat a szerző nem elég kimerítően tárgyalta művében, hanem majdnem kizárólag a francia XVII. század, tehát az udvari kultúra fő irodalmi reprezentánsait, a „napkirály” légkörében nagygyá vált írókat. (Ráadásul még itt is bukkanhatott volna olyan jelenségekre, mint a Corneille „Don Sanche”-a körüli bonyodalmak a Dacier-től hevesen elítélt érdekes Corneille-féle állásfoglalás.) A francia klasszicizmus némileg túlzott beállítottsága az udvari kultúrára, ami másképp talán szervilizmusnak is lenne nevezhető, váltotta ki a túlzottan heves francia romantikus támadásokat művészeti téren, sőt esztétikai kérdésekben is (V. Hugo ezenfelül kimondottan napi politikai célokat is szolgált sokszor). A németeknél nem volt ilyesmire szükség s így a német romantika kifejezetten a középkori rendi világért lelkesedhetett, a középkori (idealizált) szépen tagozott társas együttélésért. Szerző ezen mondata mellé „Az embert pedig általában nem mint társadalmi lényt, hanem mint attól független egyént hirdette értékesnek” (t. i. a romantika), csak kettőt szeretnék cáfolatul állítani: egyrészt Novalist Christenheit oder Europa c. híres cikkével, másrészt Fritz Brüggemann értekezését „Der Kampf um die bürgerliche Welt- und Lebensanschauung in der deutschen Literatur des XVIII. Jahrhunderts” (Deutsche Vierteljahrsschrift f. Literaturwiss. III. Jahrg. 1.), ahol gyönyörűen kimutatja az udvari kultúra embernek egetverő egoizmusát, lényének aszociális és antiszociális alapvonását. („Praktisch bedeutet das, dass es ein soziales Verantwortungsgefühl nicht gibt. Jeder denkt nur an sich.”) A klasszicisztikus művekben mutatja ki ennek az emberfajtnak (der „politische Mensch”) irodalmi elterjedését. Az elfogulatlan bíráló szeme előtt elsötétül a világ s úgy kezdi érezni, hogy az irodalomtörténetíró a szofistával kezd rokonságba keveredni. Mindez miért? Mert egyszerű logikai szabály ellen vét Zl. kollega: ami igaz némely esetben, az nem igaz azért még az összromantikára meg az összklasszicizmusra vonatkozólag. Továbbá, egy okozatnak kizárólagos okát megállapítani a történeti tudományokban sokkal nehezebb, mint a természettudományokban. Érdekes éppen e helyen szerző és saját álláspontom szembeállítását, amint azt bővebben első bírálatomban kifejtettem, s ezért itt csak egy mondatba szorítom: szerintem a racionalista szellem az újkor „destruktív” ereje (a támogató nagy irodalom érintve az első bírálatban!), szerinte — mint fentebb is kifejti — az érzés. (Kissé merész és túlmodern analógiával élve: bennünket is inkább a siberek és lelki rokonaik praktikusan racionalisztikus észjárása, semmint érzésszerű beállítottság tett tönkre; valahogy hasonlóan van a szellem-történetben is. A racionalizmuson megerősödött újkori polgári kapitalisztikus szellem szerintem elsődleges és minden érzelmi velejáró másodlagos.) A legfőbb baj persze itt az, hogy, ha az ember két és fél-három századot összefoglal s társadalomlélektani alapon dolgozik, lehetetlen ezt az egész időt az udvari kultúra (XVII. s XVIII. sz.) szemszögéből megítélni. Éppen itt nagyon elkélne a részekre osztás, elhatárolás, mert mi köze az udvari kultúra szellemének a XIX. század polgári kapitalisztikus világához és fordítva! Itt megértés ki van zárva. Nemzeti különbségek is nagyon fontosak: Rousseau-ra is, V. Hugo-ra is ráillik szerző nézete (ez utóbbi drámáiban tényleg minden a fejetetejére van állítva, mint szerző kifejti magát — magam is írtam régebben éppen ezekről ilyen értelemben), de nemcsak a német romantika nem vonható

ide, hanem még a Sturm und Drang sem feltétlenül. Röviden csak a leghírhedtebb idetartozó művek egyikére utalok: „Die Räuber“ főhőse belátja, hogy „zwei Menschen wie ich (würden) den ganzen Bau der sittlichen Welt zugrund richten!“ A nagyon ifjú, tüzes, genialis költő, aki bőségesen bebizonyította, hogy félelem nem vezette, az 1781-es előszóban is nyomatékosan utalt arra: „Der Verirrte tritt wieder in das Geleise der Gesetze“. A Jung-Deutschland nyíltan a francia forradalmak szellemét vallotta magáénak s írói határozott politikai célokat vittek be a művészetbe. A német romantika viszont kimondottan franciaellenes volt, sőt a Napoleonban diadalra jutott francia forradalmi szellemnek elkeseredett ellensége. Nehéz mindezt egy kalap alá hozni.

Különbön is különbséget kell tenni társadalomkritika és társadalomrombolás közt. Sokszor a társadalom legjobb, legderekabb s leghűbb fia az azok, akik keserű kritikát gyakorolnak, mert ezzel javítani, segíteni, menteni akarnak. Aki pl. a mindinkább fertőbe süllyedt udvari társadalom bűnét tömjénezve írt, sokkal nagyobb „destrukció“-t fejtett ki, mint aki őszintén bírálta és gyógyszer után nézett. Meg nem is lehet eltekinteni az irodalomban a műfajbeli stb. különbségektől. Mit csináljon egy humorista, egy szatirikus, egy vígjátékiró? Szó volt már első bírálatomban Dickensről. Ott megvédeni igyekeztem az „iskolakérdés“-ben. Bármilyen oldalról is tekintve a dolgot, őt társadalomrombolással gyanúsítani merészt tett. Ő a legbékésebb nyárspolgár, aki nemcsak sikraszáll a polgári rendért s erényekért, hanem kimondottan konzervatív angol. Fényes bizonyíték erre lesújtó véleménye, kritikája a „szabad“ Amerikáról és az amerikaiakról, velük szemben a régi jó királyságbeli erkölcsök, viszonyok, rend dicsőítése (l. a Chuzzlewit-családról írt hatalmas regényét!). Eppen itt is kínálkozik annak a kifejtése, hogy egy humorista egészen más mértékkel mérendő (magyar nyelven Dickensről mint humoristáról talán legszebben Pauler Akos!). Eppen ez a regénye szinte kihívja a Molière-rel való összevetést egyik főalakja: Pecksniff, az „angol Tartuffe“ miatt (erről különben már Taine gyönyörűen írt, ami mellett a szerzőnek, mint a francia beállítások hívének, nem lenne szabad elmennie). Csak aláírhatom egy régi német kritikás véleményét erről a Dickens-regényről, hogy itt a nagy angol író „(hat) am tatkräftigsten die Aufgabe seines Lebens zu erfüllen gesucht, sein Volk, für dessen Wohl er glühte, zu bessern und besser zu hinterlassen als er es vorfand“. Mennyivel tett a „romantikus“ (ez sem olyan találó név) Dickens többet, mint a XVII. század francia klasszikusa, az örökéletű vígjátékiró, aki olyan keserű kritikát gyakorolt sok darabjában, hogy a francia irodalomtörténet közkeletű felfogása szerint komédiái gyakran tragédiákba való átsapással fenyegetnek?! Ami pedig a tragédiát illeti, itt még súlyosabb kifogásokat emelhetünk szerző álláspontja ellen. A klasszicisztikus tragédiákban a hős leggyakrabban a törvény fölött áll. Az az embertípus, amely társadalmilag kötve van és az emberi társadalom iránti kötelességekkel született, tulajdonkép csak az ú. n. polgári drámában lép föl a XVIII. század közepe táján! A polgári dráma pedig Boileau-ék, s így szerző szerint is lázadás, tehát romantika — ha nem csalódom. Egy új fölvilágosodás-etikának igazi hordozója ez a polgári dráma. Ha szerző fentebb azt írja, hogy a klasszicizmus elismerte a társadalmat, istentől rendeltnek, észszerűnek, racionalisnak vallotta, hibáit igazolni próbálta (theodicaea!), ezt nagyrészt nem szorosan a szépirodalomba tartozó művekből olvashatta ki ilyen tisztán, mert ezekben nagyon sok nem egészen illik bele ebbe a keretbe. Jellemző továbbá, hogy a francia klasszikus tragédia mennyire szem előtt tartotta a tér- meg időbeli távolságot. A teoretikusok még Racine Bajazet-jét is elítélték ennek be nem tartása miatt!

Nem félénk kerülése ez minden korabeli társadalmi-probléma-érítésnek? Ilyen szabályok (majdnem azt írtam, hogy esztetikai szájkosár!) mellett nem is olyan csodálatos, hogy meglepő meglegedést lehet utólag beleinterpretálni. Az embernek önkéntelenül eszébe jut a híres kép arról, hogy „a Sipka-szorosban minden csendes“! — *A legsúlyosabb kritika* azonban *Zlinszky kollega álláspontja fölött a saját értekezése*. Ő tulajdonképp klasszicizmusról ír klasszikusok nélkül — mert ezek nem ille- nek bele minden tekintetben elméletébe. Kizárólag Corneille-t nézi be- hatóbban (fenti megjegyzésem pedig ezt is „gyanússá“ teheti), aki a tőle vázolt udvari kultúra fénykora előtt működött! Racine (9. l.) így van a Prokrustes-ágyba szorítva: „Racine hősei inkább rabjai szenvedélyüknek, ... de áldozatául is esnek s a tragédia újra csak az érte- lem fenségét hirdeti.“ Miért ez az erőltetett fordulat? Mert szerző Corneille-nél Lanson ismert könyvére hivatkozott, s amit ugyanez a Lanson ugyanott Racine-ről ír, homlokegyenest ellenkezik azzal, amit szerző a klasszicizmus általános képében ad! Ezenfelül kérдем: a ro- mantika legtöbb tragédiájában nem szintén az történik-e, hogy a hős áldozatául esik szenvedélyének? ! Ez tehát szintén az értelem fenségét hirdeti? Vagy ha nem, miért nem? Molière nemkülönben háttérbe szo- rul szerzőnél, a német klasszikusok sem igaziai neki (12. l.), tehát tényleg klasszicizmus a legnagyobb klasszikusok kizárásával! — Csak a romantikánál kezdődött a „törvénytelen“ elemek kedvelése? Hát a ré- gebbi idők kalandor-regényei? Itt megint örök emberi erők élnék a művészetben! — A szerzőnek sok megfigyelésben igaza van, de nem egészen helyesen vonja le a következtetéseket s rossz helyen húzza az elhatároló vonalakat. Fritz Brüggemann fentebb idézett értekezése nagyon finom analíziseivel a legalkalmasabb annak a megmutatására, hogy hol van itt a probléma gyökere elrejtve. Zlinszky helyes ösztön- nel sejt, de elmulasztván a mélybe hatolni, meg nem lelhetette. Végül, ha ilyen kérdésekhez nyúlunk, nagyon alapos szociológiai készültséget is kell párosítanunk az irodalomtörténetivel. Ez pedig eleve kizárná ilyen korok elnagyolt összefogását. — Itt vagyunk most már annál a pont- nál, ahol kitűnik, hogy szerzőnk hiába hivatkozott Strich könyvére, t. i. aligha olvasta végig, mert ennek pl. már két lapja is (99—100. l. II. kiad.) alkalmas az ő teóriájának megingatására. Idézek innen: Novalis konnte sich die „poet. Gesellschaftsform“ nicht anders denn als Mon- archie vorstellen, u. man weiss, wie die romant. Verherrlichung des Königtums aus der Dichtung in das polit. Leben übertrat. A. Müller nannte die republik. Staatsform die „griech.-europ.-klassische“, die mon- archische aber: „asiatisch-german.-romantisch“... Wenn die deutsche Romantik wie die französ. der Lemaistre, Laménais, Bonald dazu kam, den Kampf gegen die Revolution u. die republik. Staatsform aufzu- nehmen, u. für die Wiederaufrichtung der alten Mächte von Königtum u. Kirche einzutreten, so ist dies von einer grundbegrifflichen Erfassung der Romantik ganz zu verstehen. Mi a romantikában a jelszó? (Kampf) gegen die französ. Revolution, weil sie mit ihrer absoluten Freiheit, Gleichheit u. Einheit alle Stufen u. Farben des Lebens u. so den *reli- giösen Zweck der Welt*: die unendliche Fülle vernichtete, die persón- liche, lokale u. nationale Eigentümlichkeit, die Heiligkeit all jener Kor- porationen, die nicht auf Gleichheit u. Vernunft beruhen, sondern auf dem Glauben an die von Gott verliehene Autorität: Familie, Gilde, Stand, Königtum u. Kirche. Itt szembe van szegezve (das) durch Dasein u. Geschichte sanktionirte Recht der Autorität... gegen die Herrschaft der zeitlosen, unhistorischen Vernunft, u. die individuelle u. unendliche Fülle des Lebens gegen das gleichmachende Gesetz der Vernunft. Schlegel „Concordia“-jában Haller közölte a maga „Grundvertrag der

Gesellschaft"-ját, welche in scharfer Polemik gegen Rousseaus revolutionäres Prinzip, dass die Gesellschaft auf dem Vertrag beruhe, als wahren Grundvertrag die Religion bezeichnet! Hol itt a destrukció? Talán jobb lett volna felfedezni, hogy kétféle romantika van, semmint azt, hogy kétféle destrukció (ad analogiam polit. és magánbecsület! A scholastikus középkor „kétféle igazsága“ is csak föl-föltámad mindig s éppen a nagy értelem-kedvelőknél!).

Ezek csak elnagyolt utalások, de sapienti sat. A vitát különben sem zárom le, ha szerző úgy látná jónak. Ellenvetéseit mindig a legnagyobb tisztelettel fogadom, mert nagy olvasottságú tudós, aki hozzám hasonlóan őszinte becsületességgel az igazságot keresi. Egy ilyen vita nem a kettőnk személyes ügye, hanem az objektív tudományé. Még csak egyet: a szerző a franciáktól indult ki, s mégis a legutolsó évek német irodalomtörténeti mozgalmai közé „skatulyázható“ be romantika-ellenes értekezésével. A németeknél s épp azokban a körökben, hol régebben a romantikáért törtek lándzsát, ma ellene fordulnak, pedig a régebbi német katolikus irodalomtörténetírás (Lindemann igen érdekes kézikönyvétől fölfelé meg lefelé) nagyon jól tudta, hogy miért részesíti előnyben a romantikát. No, de semmi sem állandó e földön. Míg egyik oldalon az ókori, annyi formában föléledt, kozmopolita római imperium-szellem új területen, új formában mutatkozik, addig a modern Franciaországban egy royalista-katolikus áramlat a neoromantikával próbálkozik. Mi egyforma nyugalommal regisztráljuk ezt is, azt is. Azt az egyet azonban nem bírom aláírni, hogy a romantika mint olyan „destruktív“ lenne; nego, nego et semper negabo!

KOSZÓ JÁNOS.

Dr. Motz Atanáz: A német irodalom története. (Szent István Könyvek 24—25. Budapest, 1925. 8°. 293 l.)

A Szent-István-Társulat izléses kiállítású, jó nyomású, szép könyveit ismét egy érdekes kötettel gyarapította, amelyre szükség is volt: egy német irodalomtörténettel Motz Atanáz dr. tollából. Noha a mi közönségünk szeretettel foglalkozik idegen írókkal, költőkkel, mégis sincsenek könnyen olvasható, megbízható, jó irodalomtörténeteink, még a hozzánk legközelebb eső s bennünket mindig elsősorban érdeklő német irodalom történetéről sem tájékozódhat könnyen a csak magyarul értő olvasó, aki a legkülönbözőbb okokból nem akar, vagy nem tud a nagyobb, Heinrich-féle munkához nyúlni. Ezen a hiányon van hivatva segíteni ez a kötet. A szerző szeme előtt, noha ezt nem említi külön, bizonyára a formátumban s terjedelemben meg célkitűzésben is legközelebb álló Karl Heinemann-féle Die deutsche Dichtung (Kröners Taschenausgabe. Leipzig, 1918.⁵) lebegett. Ez a megjegyzés természetesen semmiképp sem akarja azt mondani, hogy a munka nem lenne sok tekintetben önálló. Sőt a szerzőnek egyik fő érdeme éppen abban rejlik, hogy a magyar vonatkozásokra gondot fordított s már a bevezetésben is röviden vázolta a honi németiség településtörténetét. Ezért külön hála illeti meg. Az egész kötetben végig ügyelt továbbá ilyen szempontokra s így került be Adam Müller-Guttenbrunn mellett pl. Ella Triebnigg-Pirkhert, sőt Johann Faul-Farkas is, ami nagyon helyes, mert minket kell, hogy érdekeljen németajkú honfitársaink művészete, irodalma, érzése, gondolkodása. A szerző különben vigyázott arra, hogy mindezeket az írókat csak röviden említse meg, kellő helyen, s nem ragadtatta magát semmi aránytalanságra, a honi vonatkozásának esetleg bántó favorizálására. Itt rejlik második nagy érdeme: az egész könyv nagyon arányosan van beosztva, a szerző szakított a régi szokással, hogy úgynevezett „fénykorszakok“ vagy „virágzások“ ked-

véért minden mást háttérbe szorítson. Nagyon józan, nagyon helyes számítással él s pl. Goethe miatt nem üti végkép agyon az annyiszor (jogtalanul) mellőzött „hanyatlási“ korszakokat.

Motz Atanáz könyvének érdemeit ezzel még nem meritettük ki; írunk kellene még világos, egyszerű, keresetlen stílusáról, nagy érzékel gondozott nyomdatechnikai beosztásáról, amely meglepő áttekinthetőséget biztosít ennek az irodalomtörténetnek, ami nagy szó, ha tekintetbe vesszük, hogy kis terjedelme mellett rengeteg anyagot ölel föl. Hely hiányában erre csak utalhatunk s azt a megjegyzést fűzhetjük hozzá, hogy megérdemli, hogy szélesebb körben terjedjen. Főleg katolikus ifjúságunk fogja bizonyára szeretettel fölkarolni, mert ki fogja érezni azt a szívméleget, amellyel a szerző éppen elsősorban rágondolva írt azokról az ideálokról, amelyek őt is, ezt is lelkesítik. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ne lelhetné mindenki más örömét e műben, amely semmiféle bántó élt vagy tendenciát sem mutat.

Ha ezekután rátérünk arra, ami a könyvben kifogásolható, ez a szigorúbb tudományosság nevében történik s elméleti alapvetés hiányára meg részletkérdésekre vonatkozik, de mind a szerző, mind az olvasók bizonyára elvárják, hogy mindenképen alaposan vizsgáljunk egy ilyen munkát. A szerző egy esetleg hamarosan szükségessé váló második kiadásnál értékesítheti, amennyire és amennyiben jogosultnak ismeri el, az ilyen megjegyzéseket, az olvasók pedig rögtön megkapják a szempontokat, melyekkel kiegészíthetik, esetleg kiigazíthatják maguknak a szóbanforgó helyeket. Ne feledkezzünk meg arról, hogy magában a német irodalomtörténetírásban, bármily gazdag az, alig van olyan összefoglaló mű, amely minden tekintetben kifogástalan volna, (l. ezzel kapcsolatban G. Baesecke kritikai megjegyzéseit a *Wissenschaftliche Forschungsberichte* 3. kötetében — *Deutsche Philologie* — a német irodalomtörténetek legújabb kiadásainak hibáiról, pl. egy olyan fontos témát illetőleg, mint a *Nibelungenlied*!). Rendkívül nehéz továbbá ilyen kis terjedelemben valóban mintaszerűt nyújtani; nagyon igaza volt egy híres, szellemes írónak, mikor kijelentette: „Nem érek rá röviden írni!“ Ez valóban sokkal súlyosabb feladat, mint hosszan foglalkozni egy kérdéssel. Tömörségre van szükség, amely azonban könnyen válhat homályossá, avagy kétértelművé, sőt tévedések forrásává. Első jelentősebb kifogás fenti mű ellen az lehetne, hogy már a bevezetésben idézett munkáknál sem jár el elég gondosan. Részben régebbi kiadásokat idéz, mikor újabbak is vannak (kiragadott példa: Vogt und Koch német irodalomtörténete negyedik javított és bővített kiadásban 1920-ban jelent meg 3 kötetben; a szerző a régebbi 2 kötetes kiadást adja meg, még hozzá 1911-es évszámmal, pedig az előző, 3. jav. kiadás 1910-es; Wolfg. Golther: „Die deutsche Dichtung im Mittelalter“ is már új, 1922-es kiadásban fekszik előttünk); részben egyáltalán nem vesz tudomást igen fontos újabb művekről (pl. G. Ehrismann: „Althochdeutsche Lit.“ München, 1918. Ugyanaz: „Mhd. Lit.“ U. ott 1922. Paul Grundrissé-nek 1911-es kiadása mellett is elkelne az egyes részek újabb kiadásának említése. Tudjuk, hogy irodalomtörténetek milyen gyorsan avulnak el). A szerzőnek, éppen kitűzött céljánál fogva, nagyon jó szolgálatot tehetett volna Borinski új, kétkötetes irodalomtörténete (Stuttgart-Berlin. Union. 1921), melyet szintén említés nélkül hagy.

Egyrészt a tömörségre való törekvés, másrészt a legújabb kiadások figyelmen kívül hagyása több bajt okozott. Különböző korokból veszem a példákat: 54. l. „Egy ütközet alkalmával Tristan mérges lándzsától megsebesül és Írország királynéjának udvarában keres gyógyulást.“ Nem áll! Mintha a szerző nem olvasta volna magát a

híres művet, hanem (rossz) tartalmi kivonatokból merítene! Nem ütközetben sebesült meg Tristan, hanem Morolt-tal való párviadalban, s nem lándzsától, hanem Morolt kardjától; saját kardjának szilánkjá M. fejsebében is marad, ami fontos az e réven való későbbi felismertetés miatt! Maga Morolt mondja meg neki, hogy kardjának mérgeére csak az írlandi királynőnél lelhető ír s csak így van motiválva az, hogy ő oda megy. (L. Tristan 7059—7064, 7185—7199, 10076—10090. sorokat!) Ez azonban Vogt (gondos) tartalmi analiziséből is kiolvasható. Különös az is, hogy a szerző, aki más alkalmakat megragad, itt nem utal a Toldi-monda meg a Csanád-monda rokon helyeire (pl. a Morolt-harcban a csólnak-jelenet 6795—6810. sor; Tantris Sárkány-nyelve 9064—9068, 9215. stb.)

Egy másik hely a Nibelungenlied-del kapcsolatos: 64. l. „Eredeti neve, der Nibelungen Not,” írja szerzőnk, ami helyes, de félreértésekre adhat alkalmat. Itt a főkéziratok kapcsán lehetett volna csak ilyesmire rátérni! (A és B kézirat „Not,” C kézirat „Lied” a befejező sorokban! V. ö. K. Bartsch: Der Nibelunge Nôt, mit den Abweichungen von der Nibelunge liet... 3 Bde. Leipzig 1870, 1876, 1880.) — Vegyünk a későbbi korból is példákat. Amit a szerző Opitzről ír, az teljesen a régi, fölünyeskedő beállításnak felel meg. Hiába használja a címben a modernebb barokk szót, a tárgyalás nem vall arra, hogy az újabb vonatkozó irodalmat megnézte volna. (Így nem ismerhette Gundolf új Opitz-tanulmányát sem; München-Leipzig 1923.) — Nagyon egyoldalú és igazságtalan Lessing meg Herder megítélése.¹ Lessing valószínűsíztéről nem írt volna szerző így, ha W. Dilthey gyönyörű Lessing-tanulmányát olvasta volna (a többszörösen s legújabbban ismét kiadott közismert Das Erlebnis und die Dichtung kötetben!), Herderről pedig éppen 1925-ben illet írni: 153. l. „A theológusnak és filozófusnak hiányzott az önálló tanulmányon alapuló tudása. Nála a subjektív érzés a fő és nem a tudományos kutatás. Még az a vigasztalása sincs, hogy az utókor megadta volna, amit kortársai megtagadtak tőle”, kissé merész. Tíz év óta a német irodalomtörténetet mást sem tesz, minthogy újrafelfedezi Herdert, mélyenszántó, genialis megfigyeléseit, tudományos eszméit! Mint költő, tényleg közepes, de mint gondolkodó!

Az újabb korok irodalmából olyan rengeteg anyag van e kis könyvbe préselve, hogy nem csoda, ha helyenként pusztá nomenklatúrává lesz, szükségképpen igazságtalan s egyoldalú elnagyolásokkal. Th. Mann (270—271. l.) gyönyörű Fiorenza drámájáról annyit olvashatunk, hogy ez talán Gobineau reneszánsz jeleneteitől kapott ösztönzést. Ez az irodalomtörténeti gyilkosság egy neme. És miért követi el ezt a szerző? Mert ezt a részt majdnem híven kiírta K. Heinemann könyvéből s a Buddenbrocks meg a Königliche Hoheit (l. Heinemann 1918^s-i kiadás 291. és 292. lapját!) közé — hogy ő is mondjon valamit — többek közt ezt a mondatot szúrta. (Tanulságos eset az átvételnél az, hogy a német eredeti Th. Mann előtt Kretzer-t meg W. von Polenz-et tárgyalván, hármukat összehasonlítja, szerzőnk ezt is lefordította, pedig ő a két másik íróról egészen más helyen szól.) Ez a példa illusztrálja az ilyen kis helyre szorított nagy anyag elhamarkodott kezelésében rejlő veszélyeket. Jó lett volna, ha a szerző az olyan ügyes kis könyveket is megnézte volna, mint W. Stammler-ét, (Deutsche Lit. vom Naturalismus bis zur Gegenwart. Jedermanns Bücherei. Breslau 1924).

KOSZÓ JÁNOS.

¹ Itt szerzőt túlságosan befolyásolja Lindemann!

Aristoteles Politika. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szabó Miklós. (A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára 4.). Budapest. M. Tud. Társulatok Sajtóvállata r.-t. 1923. 8.-r. 260 l.

Az Aristoteles-fordítások, melyeket Haberern Jonathán szorgalmának köszönünk — Psychologia, Politika, Nikomachosi Ethika — már régóta eltűntek a könyvpiacról s a könyvtárak mélyén élnek árnyékéletet. Gyorsabban és teljesebben mentek feledésbe, mint ahogy megérdemelték volna, pedig a maguk korában éppen nem kicsinylendő munkateljesítményt jelentettek. „Fél életnek zajtalan munkálkodása és készülődése után“ adta ki 1869-ben H. a Politika fordítását, számot tartván „a hozzáértők helyeslésére“. Hogy ebből az utókor részéről talán kevés jutott neki, az nem egészen az ő hibája; az aristotelesi gondolatok megértése körül felszínességgel nem vádolható, s ha itt-ott függésbe jut is valamelyik fordító-elődétől, a görög szöveget érti és tőle teljesen soha el nem szakad. Fordításainak főfogatkozása a stílus terén van; nyelve nehézkes, magyartalan, nemcsak a terminologia kényes problémáinak, de az egyszerű értekező próza kívánalmainak sem tud eleget tenni, mai ízlésünk szempontjából meg egyenesen olvashatatlan.

Szabó M. vállalkozásának jogosultságát tehát fölösleges indokolni. Köszönetet érdemel nem utolsó sorban azért a gyorsaságért, mellyel a vállalt feladatot megoldotta: bis dat, qui cito dat. Immár második esztendeje, hogy megint élvezhető magyar nyelven férhet hozzá közönségünk ehhez az értékében és hatásában egyaránt páratlan munkához. Hogy mint stilisztá Sz. M. messze H. fölött áll, azt külön kiemelni szinte sértő volna; a következőkben fordítását főképen a hűség szempontjából kívánom vizsgálat tárgyává tenni. (A megbeszéltek helyek majdnem kivétel nélkül a Politikának a Wilamowitz görög olvasókönyvébe felvett részleteiből valók: I. 1—2, III. 1. 7. 10. 11. IV. 4. 6. 11. 12.).

Egy megjegyzést még előre kell bocsátanunk. A Politika nem az a munka, amely Aristoteles beható tanulmányozásának alkalmas kiindulási pontját alkothatná. A Stagiritának gondolatvilágába csak a Physikán, Metaphysikán vagy Psychologián át lehet behatolni, itt lehet csak igazán meghódítani azokat az alapfogalmakat, melyeknek folytonos szem előtt tartása nélkül sem az Ethikát, sem a Politikát, de akárhányszor a Rhetorikát vagy Poetikát sem tudjuk igazán megérteni. Szabó M. fordításának egyes hibáit innen vélem magyarázhatni. Így pl. ismeri ugyan a $\mu\epsilon\tau\epsilon\rho\upsilon\nu$, $\pi\rho\acute{o}\tau\epsilon\rho\upsilon\nu$ stb. aristotelesi használatát, mikor az nem időbeli sorrendet, hanem természeti, logikai elsőbbséget fejez ki (I. 1253^a 19 $\pi\rho\acute{o}\tau\epsilon\rho\upsilon\nu$ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία: „a természet törvénye szerint előbbre való“ stb. kissé pongyola fordítás!), de akárhányszor, talán a $\mu\epsilon\tau\epsilon\rho\upsilon\nu$ vagy hasonló közelebbi meghatározás hiánya folytán, időbeli sorrendet keres, ahol ilyenről nem lehet szó. Így 1252 b 9 $\epsilon\kappa$ μὲν οὖν τούτων τῶν δυο κοινωνιῶν οἰκία πρῶτη: „a mondott két közösségből először is háznép keletkezik“ e h. „... áll az első háznép“, a háznép első, primitív

formája. — U. o. 15 ἡ δ' ἐκ πλειόνων οἰκῶν κοινωνία πρώτη: „az ezután következő legközelebbi (?) közösség“ e. h.: „a több háznépből álló első közösség.“ — IV. 4. 1291^a 16 καὶ ταῦτα πάντα γίνονται πληρώμα τῆς πρώτης πόλεως: „mindezek már az alakulóban lévő államnak a lakosságához is hozzátartoznak“ e. h.: „az első (primitív) államnak“. — Hasonlókép ki nem elégtő az aristotelesi εἶδος „faj“ fogalomnak „jelleg“-gel való visszaadása, pl. I. 1. 1252^a 10 πλήθει καὶ ὀλιγότητι... διαφέρειν, ἀλλ' οὐκ εἶδει: „a közösség tagjainak nagy vagy kis számában, nem pedig annak más-más jellegében van a különbség“ e. h. „... nem pedig fajilag különböznek“ (διαφέρειν γένει, εἶδει, κατὰ γένος, κατ' εἶδος állandó terminusok; itt a specifikus és quantitativ, a mennyiségi és a faji [lényegi] különbség van egymással szembeállítva) III. 1. 1275^a 34 δεῖ δὲ μὴ λανθάνειν ὅτι τῶν πραγμάτων ἐν οἷς τὰ ὑποκείμενα διαφέρει τῷ εἶδει, καὶ τὸ μὲν αὐτῶν ἐστὶ πρῶτον τὸ δὲ δεύτερον τὸ δ' ἐχόμενον, ἢ τὸ παρὰπαν οὐδ' ἐνεστίν, ἢ τοιαῦτα, τὸ κοινόν, ἢ γλίσχρους: „de nem szabad feledni azt sem, hogy azon jelenségekben, melyek ugyanazon fogalom alá tartoznak (!), de amelyek jellegük szerint mégis különböznek egymástól, vannak első-, másod- stb. rendűek, s olyanok is, melyekben a lényegüket alkotó közös vonás vagy egyáltalában nincs már (!) meg, vagy csak halványan“. A fordítás egészen hibás, nemkülönben az idetartozó jegyzet is, Ar. szerint egy fogalom alá nem foglalhatók, mert fajilag különbözők, azok a fogalmak, amelyek között fokozati különbségek vannak, vagyis amelyek természet szerint korábbi és későbbi alakulatoknak felelnek meg. Az ilyeneknek vagy egyáltalán nincs közös meghatározásuk, vagy csak olyan, amely nem érinti a lényegét. Helyes fordításban: „Azon dolgok körében, ahol az egyes alanyok fajilag különböznek..... vagy egyáltalán nincs közös meghatározás... vagy csak ügyyel-bajjal“. V. ö. Metaph. II. 3. 999^a 6 ἐν οἷς τὸ πρότερον καὶ ὕστερόν ἐστιν, οὐχ οἷόν τε τὸ ἐπὶ τοῦτων εἶναι τι παρὰ ταῦτα és Bonitz magyarázatát e helyhez. Eth. Eud. I. 8. 1218^a 1 ἐν ὅσοις ὑπάρχει τὸ πρότερον καὶ ὕστερον, οὐκ ἐστὶ κοινόν τι παρὰ ταῦτα. Különösen tanulságos De an. 402^b 5 Rodier egyedül helyes értelmezésében. Hasonlóképen téves a következő szavakban: (πολιτείας) τὰς μὲν ὑστέρας, τὰς δὲ προτέρας οὐσας a προτέρας és ὑστέρας fordítása; „egyik részük későbbi képződmény, a másik régiebb.“ — Eltorzítása az aristotelesi gondolatnak, ahogy Sz. a ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστὶν szavakat fordítja (I. 2, 1252^b 32): „a végső cél a természetes állapot“, e. h.: „a természet pedig cél“ vagy „a természet-fogalom cél-fogalom“. — 1253^a 21: Ha megszűnik az egész, megszűnnek a részek; ha meghal az ember, nincs többé kéz és láb εἰ μὴ ὁμωνύμως „csak névleg“, csak a nevük marad ugyanaz a halott testrészeknek; Sz. szerint „nem marad meg se kéz se láb, legfeljebb hasonlat formájában“. — IV. 11. 1296^a 31. τὴν ὑπεροχὴν τῆς πολιτείας λαμβάνουσιν Sz. szerint „birtokba veszik az államjogok túlnyomó részét“ holott ὑπεροχὴ itt valami fölött való hatalmat jelent (Bonitz, Index 793^a 42). — 1296^b 9 ἀν μὴ πρὸς ὑπόθεσιν κρίνη τις „ha nem

valami feltevéshez köti az ember az ítéletét", helyesen „ha nem valami adott, különös esetről ítélkezünk". Az egész hely értelme: elméletben mindig az a tökéletesebb kormányforma, amely az ideális formához közelebb áll, egy különös, adott esetben azonban egy elméletileg tökéletlenebb jobban megfelelhet. V. ö. Wilamowitz (Lesebuch, ad 162, 26).

Eddigikifogásaink az aristotelesi gondolat és kifejezésmód félreismerésére vonatkoztak. Az általános görög nyelvhasználat, vagy a grammatika szempontjából kell hibáztatnom a következő fordításokat. πολιτικός mindenütt (pl. 1252^a 8, 12, 16.) „polgár“-nak van fordítva államférfiú, kormányférfiú helyett. — 1252^b 5 ἐν τοῖς βαρβάροις τὸ θᾶλυ καὶ τὸ δοῦλον τὴν αὐτὴν ἔχει τὰ εἶν. „az asszony és a szolga fogalma egészen egybecsik" helyesen „az asszonyt és a rabszolgát egy sorba (rangba) helyezik". — u. o. 7 γίνεται ἡ κοινωνία αὐτῶν δούλης καὶ δούλου " társadalmuk csupán nő- és férfiszolgából alakul ki " Sz. szerint, holott itt a másik említett közösségről, a házasságról van szó: „az ő (házassági) közösségük a rabszolgáé és a rabnőé." — u. o. 30. διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἐστὶν εἶπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι. Itt εἶπερ nem feltételes mondatot vezet be, hanem = siquidem. „Minden állam természetből fogva van, ha már (= minthogy) az első közösségek is (természetből fogva valók)". Szabónál: „ha t. i. már a legalsóbb fokú közösségek is ilyenek". A fölösleges „t. i." itt mindent elront, mert föltételt csinál a bizonyosnak vett föltevésből. — III, 1. 1275^a 15. A gyermekeket és aggastyánokat is polgároknak kell neveznünk, de bizonyos megszorítással: προσηθέντας τοὺς μὲν ἀτελεῖς, τοὺς δὲ παρηκμακότας, ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον, οὐδὲν γὰρ διαφέρει · ὁ δὲ γὰρ τὸ λεγόμενον. „az egyikhez megjegyzésül hozzáfűzve, hogy még nem teljes jogú, a másikhoz, hogy a törvényes koron már túl van, vagy más ilyesfélét (magában a fogalom-ban semmi ilyesféle megkülönböztetés nincs: a kifejezés egészen világos)." Sz. félreérti az οὐδὲν διαφέρει szavakat; helyesen: „mert ez nem tesz különbséget" (hogy t. i. milyen megszorító kifejezést használok) „hiszen világos, amit mondok." — 10. 1281^a 16 ἐδοξε γὰρ νῆ Δία τῷ κυρίῳ δικαίως Sz. szerint: „mert persze, uram isten, a hatalmon levők szemében így látszott igazságosnak", helyesen: „mert hiszen... jogosan határozott így a főhatalom viselője". A summarius summa iniuria egy esetéről van szó, ha pl. a proletariatus számbeli többsége alapján, a törvényes formák betartásával elkobozná és felosztaná a gazdagok vagyonát. — 4. 1291^a 21. πρὶν ἢ . . . εἰς πόλεμον καταστῶσιν egyszerűen csak „háborúba keverednek", nem „háborús veszéllyel állnak szemközt" mint Sz. fordítja. — 6. 1293^a 26. Az oligarchákról szól, akik ha nem elég hatalmasak arra, hogy törvényt nélkül uralkodhassanak, τὸν νόμον τίθενται τοιοῦτον, olyan törvényt alkotnak, a törvényt alkotják meg úgy, hogy maguk közül válasszák a kormányhatalom tagjait. Sz. csodálatosképpen félreérti az egyszerű νόμον τίθεσθαι „törvényt alkotni (a maga számára)" kifejezést, s így fordítja a helyet: „elismerik a törvényt legfőbb hatalomnak".

— 11. 1296^a 32 ετι δὲ καὶ τῶν ἐν ἡγεμονίᾳ γενομένων τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν παρ' αὐτοῖς ἐκάτεροι πολιτείαν ἀποβλέποντες οἱ μὲν δημοκρατίας ἐν ταῖς πόλεσι καθίστασαν οἱ δ' ὀλιγαρχίας. Sz. szerint: „a h a n y a n c s a k Hellas népei között vezető szerephez jutottak, mind a maguk alkotmányát tartották szem előtt, mikor a meghódított államokban demokráciát, illetőleg oligarchiát honosítottak meg“. Pedig a ἐκάτεροι világosan mutatja, hogy csak két népről van szó, azokról, akik a peloponnesosi háborúban a főhatalomért küzdöttek. — Sokszor szószaporító és pongyola a Sz.-féle fordítás. Csak egy jellemző példát idézek: III. 7. 1279^a 25 ἐπεὶ δὲ πολιτεία μὲν καὶ τὸ πολίτευμα σημαίνει ταὐτόν, πολίτευμα δ' ἐστὶ τὸ κύριον τῶν πόλεων, ἀνάγκη δ' εἶναι κύριον ἢ ἕνα ἢ ὀλίγους ἢ τοὺς πολλούς... Sz. fordításában: „Már most, minthogy az alkotmány az állam megszemélyesítőjétől függ (!), s ez utóbbi kezében van az államügyek vezetése, viszont a főintéző hatalom állhat egyetlen emberből, néhány személyből vagy pedig a sokfejú népből...“ Szabatosabban: „Minthogy államforma és kormányzat ugyanazt jelenti, a kormányzat pedig az államhatalom viselője, s a hatalmat szükségképen vagy egy ember bírja vagy néhányan vagy a nagy tömeg...“

Nem folytatjuk a kifogásokat. Ha nem sikerült is a fordítónak oly segédeszközt alkotni, mely praecisiós műszer pontosságával működne, mégis hasznavehető és olvasható munkát nyújtott a Politika iránt érdeklődőknek. Fordítás közben szerzett tapasztalatait talán valamelyik más, rokontárgyú arisztoteleszi munka (pl. Ethika Nikomachea) átültetésénél értékesíthetné. Fönti észrevételeink remélhetőleg nem vették el kedvét az ilyen vállalkozástól. Kívánunk neki az esetleges újabb kísérlethez munkakedvet és — kiadót.

(Budapest)

FÖRSTER AURÉL.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Hevesy, A. de: *La Bibliothèque du Roi Matthias Corvin.* (Publications de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures) Paris, 1923. 4° 103 l. Ara ?

XV. századi művelődésünk leghatalmasabb emlékének, Mátyás király könyvtárának szentelte ezt a külső kiállításában is imponáló könyvet Hevesy, kinek nevével a bibliografiai munkálkodás terén nem most találkozunk első ízben. Eddigi publikációit azonban méreteiben is, fontosságában is messze felülmúlja ez a gyönyörű kiállítású, hazánk művelődési multja ismeretésének a külföldön kétségkívül rendkívüli szolgálatokat teendő összefoglaló munka, melynek szövegét 52 kitűnően sikerült mű-melléklet egészíti ki. Nyomába lepett Hevesy evvel a művével sok jeles kutatónak Pflugk-tól, vagy még előbből, Brascianustól kezdve az újabbakig (Abel, Csontos, Fraknoi, Gulyás, Fögel József stb.) és megelőzte azt a megjelenés előtt álló munkát, melyet az akkor már sirja szélén álló, csodálatos energiájú

Fraknói Vilmos kezdeményezésére a magyar tudósok egy kis csoportja — Hevesyénél hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb külső körülmények között, számtalan akadállyal küzdve — készít elő.

Hogy most Mátyás király könyvtára körül újra megindult a mozgalmasabb tudományos élet, annak ismét külső oka van, mint ahogyan annak idején is az Abdul Hamid által Magyarországra küldött kódexek keltették fel iránta a behatőbb érdeklődést. Ez a külső ok az akörülmény, hogy Főgel József, szerencsés kézzel és körülmények között módszeres munkával a bécsi Staatsbibliothek kincsei között szépszámú, eddig ismeretlen Corvina nyomára bukkant. Bár ez a felfedezés nem jött váratlanul — hiszen már Csontos tudta, hogy a bécsi gyűjtemény még sok, Mátyás könyvtára szempontjából fontos titkot rejtget — mégis nagy örömet okozott, különösen ma, midőn dicsőséges múltunkat egy szebb jövő biztosítékának érezzük. Hevesy könyvének érdemét nem csökkentette volna, ha ennek az eseménynek fontosságát Mátyás könyvtárának megismerése szempontjából megfelelő módon méltatja.

Munkájának első fejezete a Hunyadi családot, Mátyás neveltetését, Buda várának leírását, az olasz befolyás gyökeresítését és megerősödését fejtegeti. Különösebb megjegyzésem erre a fejezetre vonatkozólag nincs, legfeljebb az, hogy 2. l. a szövegezés egy helyen nem egészen pontos: „Vitéz avait débuté dans la chancellerie de l'empereur Sigismond. Le jeune prêtre s'y était lié avec Aeneas Silvius“. Az igaz, hogy Vitéz János Zsigmond kancelláriájában kezdte meg pályafutását, az is igaz, hogy baráti összeköttetésben állt Enea Silvio-val, csak hogy ez a baráti összeköttetés nem Zsigmond kancelláriájában jött létre, hiszen Enea Silvio csak 1442 végén — Zsigmond halála után! — lépett III. Frigyes szolgálatába és a Vitéz Jánossal való összeköttetése még később kezdődik.

A második fejezet Mátyás humanista udvarával s a könyvtár alapításával foglalkozik. Szerzőnk itteni megállapításaival kapcsolatban több megjegyezni valóm van.

1. Kiemelésre méltónak tartom, hogy Hevesy Galeotto Marzio állítólagos könyvtárosságát kétkedéssel fogadja (15. l.) Azt hiszem, teljes joggal. Galeotto könyvtárosságát újabban Fraknói Vilmos próbálta bizonyítani *A Corvina-könyvtár alapítása* c. cikkében (Bp. Sz. 157, 103 s. köv. lk.). Bár felhozott argumentumai megfontolást igényelnek, a kérdés szerintem egyáltalán nincs eldöntve s további megvitatásra vár.

2. Fontos adat (17. l.) a könyvtár alapítása és továbbfejlesztése szempontjából, hogy Bartholomaeus Fontius egy Mátyáshoz írt levelének kelte nem 1471, mint azt az Abel-Hegedűs *Analecta Nova* (18. l.) közli, hanem a firenzei Bibl. Naz. Capponi 70. tanúsága szerint 1488 — ami a könyvtár fejlődéstörténete szempontjából lényeges különbség.

3. Téves Hevesynek az a megállapítása, mely Francesco Bandini magyarországi tartózkodására vonatkozik: „Francesco

Bandini, mélé à la conjuration des Pazzi, s'était réfugié en 1479 à Bude". (18. l.). Ezt a téves adatot, — bár Hevesy ez alkalommal nem említi — minden valószínűséggel részben Marchesi, Bart. della Fonte c. 1900-ban megjelent művéből vette át, aki azonban az évszámot 1478-ban állapítja meg. A kétségtelen igazságot Della Torre művében találjuk (Storia dell' Accademia Platonica 768—9 lk.): Bandini nem politikai menekült, hanem a Mediciek diplomáciai megbízottja volt Budán s hazánkba nem 1479-ben érkezett, hanem 1476 végén, vagy 1477 elején. Ugyancsak Della Torre szerint a Pazzi-féle összeesküvésben nem Francesco, hanem Bernardo Bandini vett részt.

4. Nem egész pontos Hevesynek a következő megállapítása Marsilius Ficinusról: „Celui-ci adressa plusieurs lettres à Matthias et fit transcrire pour lui tant ses propres oeuvres que des *textes anciens*“ (18. l.). Hevesy hivatkozik evvel kapcsolatban *Analecta Nova* 276 és 288 lk.-ra. A 276. l. található Ficinus-levél Bandinihez kizárólag Ficinus leveleinek III—IV. k.-re vonatkozik. Nem téveszthet meg bennünket a bevezetés (Misi nuper *nonnulla* ad Mathiam invictum Pannoniae regem etc.), ha a folytatást is figyelembe vesszük: Exscripsit autem haec Amitinus frater meus fere alter ego Sebastianus legitimus theologiae professor.“ Ebből nyilvánvaló, hogy az egyik wolffenbütteli kódexről (Ms. 12. Aug. 4°) van szó, melynek explicitje a következő: „Transscripsi hoc opus equidem Sebastianus Saluinus amitinus Marsili Ficini philosophi suo seculo singularis etc.“ Tehát kétségtelen, hogy ez alapon antik szövegről nem beszélhetünk. A másik hivatkozás (288. l.) láthatólag Ficinusnak Ugoletti-hez írt levelére céloz: „Dedi nudius tertius Antonio librario (valószínűleg Antonius Sinibaldus) nomine tuo petenti Platonicum Jamblichum exscribendum.“ Tudni való, hogy ez a Jamblichos Ficinus fordításainak egyike, tehát ez sem antik szöveg. (V. ö. Ficinus levelét Bandinihez An. N. 285 l.: nisi inter commentandum coactus fuisset traducere... divinum Jamblichum de Aegyptiorum Assyriorumque theologia...) Tudtommal Ficinus révén kizárólag csak Ficinus művei, illetőleg fordításai kerültek Mátyás könyvtárába, eredeti antik szövegek nem.

5. Súlyosabb tévedések kapcsolódnak Hevesynél Filippo Valori személyéhez. Általában Valori magyarországi szerepe körül a tudományos irodalomban elég sűrű köd kerekedett. Legtöbbször úgy emlegetik, mint aki Mátyás udvarában Ficinus bölcselőténak, a platonizmusnak tanítója volt. Della Torre is bizonyosra veszi idézett művében, hogy Valori Budán járt Mátyás királynál. Weszprémi tudni véli (Succincta med. biogr. IV. 270. l.), hogy Valori azonos avval az olasz orvossal, kit 1489-ben Mátyás Julius Aemilius mellé szolgálatába fogadott. Ugyanez lett volna az a Fülöp orvos, kinek II. Ulászló 1494 és 1495-ben, mint udvari orvosának, fizetést utalványoz. Weszprémi alapján ugyanezen adatokat megismétli Csánki (Századok, 1883. 560. l.), majd Fögel József (II. Ulászló udv. 93—94. lk.). Mindez aligha igaz. Kutatásaimból, melyekre ez alkalom-

mal bővebben nem terjeszkedhetek ki, kétségtelenül megállapítható, hogy Valori legjobb esetben 1490 febr. 6-a után indult el Firenzéből Budára, vagy Bécsbe, ahol akkor Mátyás tartózkodott s mivel Mátyás 1490 ápr. 6-án meghalt, Valori vagy el sem indult már, ha utazását addig késleltette, vagy rögtön visszafordult, amint Mátyás meghalt. Az bizonyos, hogy 1490 nov. 12-én újra Firenzében van. De akár elindult Valori, akár nem, adataimból bizonyos, hogy sem udvari orvosa nem lehetett Mátyásnak, sem a plalonizmust nálunk nem taníthatta, még kevésbé vehetett fel II. Ulászlótól 1495-ben fizetést, vagy mehetett ez évben, mint Fögel állítja (u. ott) Bácskai Miklóssal és Brandis Jánossal Rómába, mert hiszen Valori 1494 nov. 25-én Nápolyban meghalt (V. ö. Ficinus Opera, ed. Henricpetriana 904 l.)

Hevesynél tovább folyik a mythosalkotás Valorival kapcsolatban. Nála egészen meglepő részletek találhatók: „L'année suivante (1486), c'est le tour de Philippo Valori, qui présente au roi sa *traduction de Platon*. Rentré à Florence, Valori court chez Politien et l'invite au nom de Matthias à servir de correspondant à ce prince.“ (18—19. lk.) Arról, hogy Valori Platont fordította volna, senki nem tud Hevesyn kívül. Arról, hogy 1486-ban Budán járt volna, szintén bajos beszélni. Hevesy hivatkozik An. N. 277. és 476. lk.-ra. Tévedésének oka csak a latin szövegek félreértése lehet. A 277. lapon írja Ficinus Bandinihez: „Accedit ad vos tandem Plato noster pia Philippi Valoris opera. Neque profecto absque singulari valore valuisset unquam tanta terrarum spatia peragraré.“ Ebből azt kiolvasni, hogy Valori Platont fordította, képtelenség. Úgy már lehetne érteni, hogy Valori maga hozta a Platon-fordítást (persze Ficinusét!) Budára. Azonban ismerni kell Ficinusnak kissé tekervényes latin tilusát. A hely egyszerűen annyit mond, hogy a Platon-fordítás Valori közreműködésével jutott el Budára. Ez a közreműködés azonban nem a Budára való hozatalt, hanem a *Platon-fordítás nyomtatási költségeinek viselését* jelenti. (V. ö. Ficinus egy másik levelét Bandinihez An. N. 281. l. Quod Platonis nostri libri tandem ab impressoribus sint expressi, pia Philippi Valoris opera et magnifica manu factum est“ — ami nyilvánvaló célzás a nyomtatási költségek viselésére s egyúttal ugyanaz a latin kifejezés, *pia... opera*, amit Hevesy félreértett.) Ezen az alapon tehát éppoly kevésbé lehet állítani azt, hogy Valori Platont fordította, mint azt, hogy 1486-ban Budán járt. A másik idézett helyen (An. N. 476. l.) Ábel közli Valori három levelét Mátyáshoz: ezekből sok mindent megtudunk, csak éppen azt nem, aminek alátámasztására Hevesy utal rájuk. Ami Politianus felbuzdítását illeti Valori részéről, ez igaz; csak éppen azt nem lehet bizonyítani, hogy ez a buzditás Valorinak Budáról való visszatérése után esnék. Politianusnak az ügyre vonatkozó levelét An. N. 423. l.-n találjuk: ebből a legszorgosabb elemzéssel sem hámozható ki az, amit Hevesy állít. Tévedését az sem menti, hogy Della Torre hasonló módon értelmezi Politianus levelét.

6. Ugyancsak Valori-ra vonatkozik a következő állítás: „En 1496, Valori aussi confiait de nombreux manuscrits et plusieurs volumes imprimés à Rome“ (19. l.). Az 1496. évszám kétségtelenül sajtóhiba; hogy milyen számot akart írni Hevesy, azt nem is sejtem. Hevesy állításának alapja An. N. 478. l. Valori állítólagos levele Mátyáshoz. Ennek azonban az a nagy hibája van, hogy nem Valori, hanem Ugoletti írta. Az An. N. tévedését Hevesynek észre kellett volna vennie, ha Csontos munkáit figyelemmel olvasta.

7. A Pomponius Laetushoz írt híres levéllel kapcsolatban mondja Hevesy: „Ce billet constitue le seul souvenir des relations de Matthias avec les intellectuels romains“. (19. l.) Azt hiszem, Mátyás összeköttetése a római humanistákkal, nevezetesen Pomponius Laetus körével ennél több volt s emlék is több maradt ránk. Ilyen emlék pl. az a néhány eddig kiadatlan költemény, amit Callimachus Experiens írt Mátyáshoz.

8. Nem hagyhatom szó nélkül Hevesy egy megjegyzését (24. l.): „André Hess mit au jour deux autres ouvrages *insignifiants* (! t. i. a budai krónikán kívül); puis son office disparut.“ A két munka, amire Hevesy céloz, egyáltalán nem jelentéktelen: az egyik Basilius Magnus híres könyve a pogány költők olvasásáról, a másik *Apologia Socratis* címmel egy prózai Platon-cento, első ilyesféle nyomtatásban megjelent mű a maga nemében s egyike a legrégibb Platon-nyomtatványoknak.

9. Tévedés (25. l.) a következő állítás: „Il est difficile d'évaluer le nombre de volumes que renfermait le palais du roi bibliophile. Nous ne possédons aucun document à ce sujet“. A könyvek számára vonatkozólag igen is van egykoru adatunk 1485-ből, Naldo Naldi sokat emlegetett, de annál kevesebbet olvasott költeményében. Viszont igaz, hogy ez az adat egyáltalán nem megbízható.

Volna még sok egyéb megjegyzésem különösen a VI. fejezetben kiadott dokumentumokra s a VII. fejezet második részében összeállított jegyzékre vonatkozólag (*Quatre-vingt-un manuscrits disparus dont l'indication seule nous est convenue és Imprimés ayant appartenu à Corvin*). A kiadás nagyon kritikátlan, a két említett jegyzék erősen fogyatékos. De nem akarom tovább folytatni kifogásaimat. Ezeket a megjegyzéseket is csak azért hoztam fel, hogy egy esetleges későbbi feldolgozás hasznukat vehesse. Egyébként örömmel állapítom meg, hogy ilyen szép összefoglaló munka van Mátyás könyvtáráról s azt is készséggel hangsúlyozom, hogy a mű tévedései ellenére nemcsak használható összefoglalás, hanem egyes pontokon *jelentékeny haladás* is az eddigi állapottal szemben.

(Szeged.)

HUSZTI JÓZSEF.

Otto Weinreich: Senecas Apocolocyntosis. Die Satire auf Tod Himmel- und Höllenfahrt des Kaisers Claudius. Einführung, Analyse und Untersuchungen, Übersetzung. Berlin, Weidmann'sche, Buchhandlung, 1923. 8-r. XII + 150 l.

Az élvezetesen megírt és tartalmánál fogva is érdekfeszítő könyv, írójának nevével együtt megérdemli, hogy a tudományunk munkája iránt érdeklődő magyar közönség körében is minél hamarabb ismeretessé legyen. *Otto Weinreich*, a klaszszika filologia professzora Tübingában, nemcsak azzal lépett egykori tanárának, Albrecht Dieterichnek örökébe, hogy e kiváló vallástörténeti kutató szellemében szerkeszti ma az *Archiv für Religionswissenschaft* évfolyamait, hanem munkái tárgyának megválasztásával és e tárgyak feldolgozásának módjával is. Fontosabb dolgozatai, magas tudományos színvonaluk mellett ugyanúgy számot tarthatnak érdeklődésre a szigorúan vett szakörökön túl is, mint mesterének egy-egy alapvető munkája. Így az *Antike Heilungswunder* Giessen 1909, *Triskaidekadische Studien* u. o. 1916 (továbbfejlesztése egy speciálisabb dolgozatának: *Lykische Zwölfgötter-Reliefs. Untersuchungen zur Geschichte des 13. Gottes Sitz.-Ber. Heidelberg* 1913), *Aion in Eleusis* Arch. Rel.-Wiss. XIX. 1918, *Neue Urkunden zur Sarapis-Religion* Tübingen 1919. *Der Trug des Nektanebos. Wandlungen eines Novellenstoffs* c. tanulmánya (Teubner 1911) a vallástörténeti vonatkozások figyelembevétele mellett a szerzőnek olyan hajlandóságáról, s arról a humor iránt való érzékéről tesz tanúságot, amelynek legújabb értékes művét is nagyrészt köszönhetjük.

Ha Dieterichnek meg kellett érnie, hogy mindinkább a „Volksreligion“ területére szorítókozó kutatásai miatt mind kevésbbé vették „filologus“-számba, Weinreichet hasonló veszedelem nem fenyegeti. Jelen munkája összefüggő kommentár a római irodalomnak egyik politikai-történeti és irodalomtörténeti szempontból egyformán érdekes darabjához: ahhoz a szatirához, amelyet a köteles *laudatio funebris* visszavonásául írt a tragédiáiból ismeretes izzó temperamentumú Seneca a számára mindenkinél gyűlöletesebb Claudiusról, a világtörténelem egyik szörnyűsége mellett is legburleszkebb alakjáról. Ambár, hogy ma reánk is oly kómikusba játszó visszataszító hatást tesz ez a „farsangi császár“ (a *Saturnalicus princeps* nevet is Seneca adta neki) nem főképen ennek a szatírának köszönhetjük-e? Erős és a maga nemében elsőrangú olvasmány ez a pamflet ma is, s lehetetlen bizonyos mértékig jellemzőnek nem tartani azt, hogy utolsó kommentáros kiadása fordítással együtt épp az angolszász világban: Swift nyelvén és Mark Twain hazájában átott napvilágot.¹ Ezt a kiadást, sajnos, nem ismerem. De amit

¹ A. P. Ball *The satire of Seneca on the Apotheosis of Claudius commonly called the ἀποκολοκύντωσις*. New-York, 1902 L. Weinreich 4. l.

tudományos olvasottság, grammatikus-érzék nyelvi finomságok iránt és mimikus erejű beleélés, oly formában, amely a humanisztikus műveltségű laikus számára is hozzáférhetővé teszi a kommentárt, egyelőre megadhat, azt Weinreich könyvében megtalálja A cél, amely a tudós szerző szeme előtt kellett, hogy lebegjen, nem lehetett az, hogy kommentárja minden apró részletre kiterjedjen, hanem inkább az, hogy bizonyos összefoglaló szempontokat magyarázatában lehetőleg kimerítően érvényesítsen. Az egyik ilyen szempont a görög mintáktól való függőség szempontja, ebben az esetben annak a kérdésnek eldöntése, milyen viszonyban áll egymással a szatira műfajának legáltalánosabb keretein belül a *menipposi* hagyomány és *Seneca* írói egyénisége. Külön ki kell itt emelnem egyfelől azt a körültekintő figyelmet, amellyel W. e. hagyománynak viszonylag gyér maradványait magyarázatában felhasználja, másfelől kiváló képességét egyéni vonások felismerésére személyes vonatkozásokban, stiláris sajátságokban egyaránt. A másik összefoglaló szempont egy olyan írásmű magyarázatánál, amelynek tárgya „mennybemenetel és pokolraszállás”: a *vallástörténeti* szempont természetesen éppen szerzőnkél találhatott és talált is, kellő méltánylásra.

Legfeljebb az a kérdés merülhetne fel a könyv elolvasása után, hogy ha e két szempontnak egymás mellett való érvényesítése ilyen gyümölcsözőnek mutatkozott, vajjon *egyesítésük* a *Senecával* egykorú eleven vallásos elbeszélő-irodalomnak, mint forrásszámba vehető hatékony irodalmi tényezőnek feltevésében nem vezetett volna-e még messzebbmenő eredményekhez? Gondolok itt az ú. n. aretalogiának, a csodástartalmú elbeszélésnek a figyelembevételére, egészen a Reitzensteintől rekonstruált, humoros fordulatok nélkül sem szűkölködő, félig népi, félig irodalmi mivoltában.¹ Éppen W. vonja be e műfajt, csupán legáltalánosabb sajátságait tekintve, eredményesen az Apocolocyntosis magyarázatába, s kétségtől az ő munkája érdemének kell betudnunk azt is, hogy itt-ott most már további távlatok is nyílnak meg előttünk. Ezért is hálásan tesszük le a könyvet, s nagy várakozással tekintünk a szerző újabb munkálkodásai elé — rokon területen.

(Budapest.)

KERÉNYI KAROLY.

¹ L. *Hellenistische Wundererzählungen*, küll. 11 kk. Weinreich figyelmét, úgy látszik, az is elkerülte, hogy Reitzenstein egyik dolgozatában (*Ein Stück hellenistischer Kleinliteratur*, Gött. Nachr. 1904. 310 kk.) az Apocolocyntosis bevezető szavait: *Quid actum sit in caelo ante diem etc.* vonatkozásba hozta azzal, a *laudatio funebris*-től sem távol álló történelmi és pogány szektárius *acta*-irodalommal, amely őse a keresztény vértanúk *acta*-inak (u. o. 327 kk.).

Dörpfeld-Rüter, Homers Odyssee ; I. Band : Die Wiederherstellung des ursprünglichen Epos von der Heimkehr des Odysseus nach dem Tageplan, mit Beigaben über Homerische Geographie und Kultur von Wilhelm Dörpfeld ; XV + 335 l. ; II. Band: Homers Odyssee nach Dörpfelds Tageplan des ursprünglichen Epos von der Heimkehr des Odysseus in deutsche Prosa übertragen von Heinrich Rüter ; XIV + 345 l. — Anlageheft des I. Bandes: Karten, Skizzen und Tabellen von W. Dörpfeld; Anlageheft des II. Bandes: Bilder von Fritz Krischen. München (Buchenau & Reichert), é. n. (1925). Ara 16 aranyárka.

(1.) A mai tudomány általában elvet minden kísérletet, mely a homerosi költemények reánk maradt alakjából reméli az „eredeti“ eposz visszaállíthatását; noha pillanatig sem kétli természetesen, hogy a jelenlegi alakok nem lehetnek tárgyuknak első megformálásai. Ezzel szemben D. önbizalma még a régi, nagy lytikusok törhetetlen hitén is túlesz. Hovatova 25 éve hirdeti meggyőződéssel, hogy csálhatatlan alapon meglelte a kétségtelen ős-Odysseiát, amely „dem eigenen künstlerischen Gefühl entzogen ist und sich mit Sicherheit aus dem jetzigen Gedichte ableiten lässt“. E költemény szerinte Odysseus hazatérését végső állomásától, Ogygiától, a kérők megöléseig, ill. a házastársak egyesüléséig tartalmazta; művészien egységes napitervre épült, amely Odysseus, Telemachos, Athene, Penelope és a kérők cselekedeteit egyaránt szabályozta s 10 napra szabva, 10 énekből állott. (Hasonló tételt állít fel az Iliásról is, amelyre azonban itt nem terjeszkedhetünk.)

Alapelvének ezen másfelesége késztet ekképen, hogy D. munkájának abszolút értékét — hazug belemenés, vagy merev elvetés helyett — lehetőleg tárgyilagos mérleg útján próbáljuk megállapítani. S így először is azon pontjait akarnók kiemelni, melyeket minden felfogástól függetlenül, teljességgel elfogadhatatlannak kell tartanunk. Ilyen pont pedig 1. ha D. azon alapon, hogy Telemachos napjai az Odysseia második felében egybeesnek az Odysseuséival s a többi főbb szereplőivel, feljogosítva érzi magát előbb az apa és fiú, majd a többiek napi-rendjét ott is párhuzamba törni, ahol a költemény mai állása szerint szó sincs ilyesmiről. Világos t. i., hogy az az egybeesés egyszerűen eposzunk minden érdekeltet összehozó *meséjének* következménye. Ilyen 2. ha akár e szám kerekessége (?) alapján, akár mert antik hónapharmad (!), vagy mert az Iliást is hasonlóan tíz napra tudja egyszerűsíteni (79. k.), törvénnyé avatja a tíz nap „epikus szükségességének“ gondolatát. Mert hiszen minden számnak van valami vonatkozása és az időköz rövideége ellen — a kevéssé raffinált Homerosnál! — éppen az is ékesen szólhat, amit D. (113. l.) a maga igaza mellett vél felhozhatni, hogy t. i. Telemachos az első három napon még dajkált gyermek, a négy középsőn ifjúvá lesz, aki már nem szorul Mentorra, a 8—10. napokon pedig, mint egy fakirnövelte palánta, kész férfiú. Ilyen 3. az eredeti költemény beosztásának mértani és számtani kiszabottsága (maga a napok számontartása stb. is)

vagy tervezetének grafikus túlhajtásai, amik mind nem tanuskodnak annyira a költői alkotásmód ismeretéről, amennyire szerző építőmérnöki készségéről árulkodnak (v. ö. pl. 109. l. stb.). Amint költőtlenül mechanikus, sőt nyilvánvalóan célzatos (153. k.) az egyes énekek rendjének és terjedelmének oly értelemben való „végleges” szabályozása is, ahogy ezt állítólag (151. l.) az Odysseia második részében érvényesülő elv követelné. (Az az elv t. i., melyet követve D. egy-egy napnak minden egyes főhősre vonatkozó eseményeit egyszerűen összeszedi, illetve az eposz elszórt részeit elejétől végig időrend szerint rakja egymás mellé.) És ilyen végre 4. az elavult technika, mely még ma is mer kétségtelen „későbbi” kezekkel, biztos kiesésekkel és határozott toldásokkal dolgozni és felteszi (pl. 124, 162. kk. stb.), hogy ahol az állított egyidejűség láthatatlan, az eredeti költő eredeti tervét a későbbiek javításai rontották; hogy csak így eredhet a kérők számának nagyítása¹ (190—204. l.) stb.; a technika, mely a költőnél többet tudva olvassa eposzának — némaságaiból fejére, hogy hová küldhette pl. Athenet egy bizonyos időpontban; mikor engedhetett Odysseusnak időt a beszélgetésre, melyet persze D. feltevése folytán a *μνηστοροφονία* előtt kellett Laertessel folytatnia (131. kk.); hogy mégis melyik napon terveltette ki Telemachos meggyilkolásának tervét a kérőkkel (99. l.), s még egy csomó olyan dolgot (v. ö. 25, 30, 57. l. is), amikről ez nyilván azért nem szólt, mert időrendjüket illetőleg nem tartotta szükségesnek ítéletet tartani maga felett.

Nem késlekedhetünk azonban ezekkel szemben mindazt a kétségtelen eredményt is — most már a „követel” oldalra — elkönyvelni, melyet éppen D. ezen különös módszere jövedelmezett nemcsak vállalkozásának, de a Homeros-kutatásnak általában is. Ilyen l., hogy a párhuzamos „Tagesordnung“-nak keresztülvitele (v. ö. I. k. Tab. B. Tafel 9.) fényes megvilágításhoz segít az eddig kielégítően nem magyarázott, ú. n. második isten-tanács eredeti célját és formáját illetőleg (Athene kért benne Zeustól engedélyt, hogy védencét a kérők gyilkos terve elől megmenthesse 50. és 187. l.; v. ö. II. 77. k. is), sőt ez kényszeríti bele szerzőnket (megint főleg Hermes és Athene párhuzamos küldetésének kapcsán 184. kk.) abba is, hogy Zielinski túlbecsült elméletét a párhuzamos események ábrázolásának Homeros előtt még „ismeretlen” technikájáról — tehát a tételt, hogy Homeros ki tudott egy műremeket gondolni, de azt, a primitív epika egy törvénye miatt (!), másképp mint deformálva „kihozni” nem tudhatta (184. l.) — fényesen megcáfolja. (Beigabe I. 160—189. l.) D. klasszikus példái ugyanis (172. kk.) semmi kétséget nem hagyhatnak többé, hogy ha a saját Tagesplangondolatának önző célját talán nem is minden kétséget eloszlató

¹ Az excursus jellemző. Míg ugyanis elvben nem lehetetlen, hogy a kérők száma csakugyan kisebb volt 108-nál és régen, másoktól is észrevett egyéb jelek (192. kk.) támogatják is a huszas szám lehetőségét, D. realista érvei (191. k.) inkább rontják állításának hitelét.

módon szolgálta, legalább is a Zielinski-féle tétel felett, a párhuzamos technika tana megfellebbezhetetlen elvi győzelmet aratott: Homeros olyan kétségtelenül ismeri e „műfogást“, mint D. az ő Homerosát. E felfedezés, az így korrigált műszabály tehát már magában is elég érték volna ahhoz, hogy kitermelésének különös módját elnézzük. De ennek köszönhetjük továbbá a Theoklymenos-Athene azonosításának gondolatalkelő — bár nem bizonyítható — feltevését, sőt magát a messzekiható alap-tételt is, mely szerint a Telemachia ősi tartozéka, nem „Zusatz“-a a hazatérési dalnak (146. kk.), amint ezt legalább német lytikusok általában hirdetik. — Hasonlóképp javára szól 2. ha a tizes nap-szám 10 énekben való, bár téves erőszakolása, mégis legalább azon elvet az exakt tudomány számára is igazolja, hogy a költészetben csakugyan vannak itt-ott költőileg (nem mathematice) igénybevett — mondhatnók — üres és stereotyp napsummák (12 nap stb.), melyeket tulajdonképp nem lehet valóságos, cselekvéses időként beszámítani. Ha ugyanis nem tekintjük, hogy éppen D. céljai *ellen* tesszük, aki ilyen esetet csak mint idegen és későbbi visszaélést tud elképzelni, az (elsődleges) költői „szabadság“ olyan jellemző vonásának felismerését fogjuk ép ez elvnek köszönhetni, amely kétségkívül feljogosíthat, hogy egy költői alkotás tervezetét koncizabbnak vegyük, mint ahogy az elhangzott számok engednék. — Magának a mértani nézésnek is van azonban 3. néhány absolute elfogadható, grafikus szemléletes eredménye, aminőt pl. az énekek mai sorrendjének megvilágító tartalmú meneti (15. kk.), a 20 kérés megölésének tanulmányos táblázata (200. l.) vagy — bár egészében sem természetesnek sem igaznak nem is tekinthetjük — maga az Odysseus és Telemachos napi munkáinak egész geometrikus összegezés is mutat (11. tábla D.). De ami mindennél fontosabb: az ilyen eljárással adódó eposz kereksege és előnyös életrevalósága, szemben a Lachmann-, Kirchhoff- stb. féle csinálmányokkal, annyit legalább is bizonyít, hogy a reggeltől-estig haladás elve *lehető* (legalább a primitív epikában) valami ősi, szívesen használt előadásmód, amint — mondjuk — a régi történetírás gyakorlatában is oly soká volt szokás a tavasszal kezdődő év szerint haladni. Mert el kell ismerni, hogy Dörpfeldék Odysseiája éppen nem költőietlen olvasmány. Csak éppen hogy szerzőnek a költészet sui generis másféleségét kevéssé érző gondolkozása nem engedte egy elsődleges epikai sajátság felfedezésével beérnie, sőt ilyesmi eszébe se jutott, hanem mindjárt megállapítandónak és megállapíthatónak is tekintette, hogy meddig s milyen formában *kell*tt ez elvet a költőnek alkalmaznia. És ebben tévedett. — Végül 4. maradias eszközeit illetőleg is el kell javára ismerni, hogy ilyen készségeit lényegben alig többhöz veszi igénybe, mint hogy két „forrásra“ akarja visszavezetni a kétségkívül két irányba haladó cselekvést (a harmadik, a Telemachia iránya ugyanis nála lényeges része az eredeti eposznak), amint ezt előtte is sokan megkísérelték; úgy hogy — miután az Ithakában történeteket veszi eredetinek —

későbbinek (helyesebben talán „idegennek“) mindössze a 9, 37—566 sorokat meg a 10—12. énekeket és kisebb, sokszor elvetett darabokat kell minősíteni (15, 1—66; 18, 158—303; 23, 344—372 és 24, 205—412.). Ami végre, ha mint rekonstrukció kétsége is, mint tisztázás mindenképen tanulságos.

Mindent összevetve tehát, hiszem, hogy ha nincs is módunkban fenntartás nélkül igazolni a cím többször megismétlődő önbizalmát, mégis mérlegelve, amit szerző nem közönséges írásművészettel igaza mellett felsorakoztat, nemcsak azt kell elismernünk, hogy egymást bámulatosan támogató kilátásokat nyit, melyek mögött sokszor a legélesebb szem sem tudja az önámító petitio principiit tetten érni; nemcsak azt, hogy mintha valóban többel állnánk szemben, mint csalhatatlan német — önkénnyel; de azt is, hogy bár az idegen területen járatanabb mester szükségképen tévedett is in modo, túlzásait in re is hálásan kell fogadnunk. Eppen kisiklásai és a félremagyarázás lehetősége ugyanis figyelmünket olyan, eddig nem méltányolt vonásokra hívják fel, amelyek fegyelmezettebb szemmel nézve még váratlan mérvben és szerencsével járulhatnak majd a görög eposz legnagyobb problémáinak megfejtéséhez is (v. ö. amit fentebb Zielinskiével kapcsolatban vagy a reggeltől-estig haladó epikus elbeszélésmódról mondtunk, stb.).

(2.) Míg azonban a filologussá lett D. az Odysseus hazatéréséről szóló eredeti eposzt „rekonstruálja“, háta mögött — jórészt szorosan kapcsolódó függelékekbe is különözve — Trója, Olympia, Tiryns és Mykene ásatója sem mulasztja el, hogy ezt kultur-, főleg műtörténelmi és geográfiai forrásul is mindjárt fel ne használja. Ennek a másik Dörpfeldnek aztán talán még nagyobb halálával tartozunk.

Nem mintha itt talán azonosíthatnók magunkat az archaeologus túlrealisztikus látásával; csak olyan alapon megint, hogy ellentétes alapelveink — ellenére *kell* neki egynémely eredményért a legnagyobb hódolattal adóznunk! Mert ha természetes is pl., hogy Homeros bizonyos helynevekkel szükségképp kapcsolódott a valóság világába, Drerup után¹ lehetetlen vele — mondjuk — az ithakai helyi viszonyokat igazoltatni és fordítva; vagy más, nyilván kitalált helyneveivel földrajzi helyeket azonosíthatni stb. Még akkor se, ha valóban pylosi ember volt volna, amit pedig D. is (12. l.) csak mint nagyon egyéni feltevést mer kockáztatni. Lehet ugyanis, hogy pl. a szerb népépika költői, a maguk ismert tárgyi, elsősorban földrajzi tudatlanságának hihetetlen mérvében, túlmennek egy görög költő született racionalizmusán; azt azonban még sincs mód feltenni, hogy volna költészet a világban, melyben nem a költői cél és képzelet a legfőbb parancsoló.

Szerintünk, egyszóval, eleve csak bizonyos, költőileg megengedhető fokig lehet szó tárgyi igények behajthatóságáról; azonban ezen fokig azután, vagyis a reáltudós túlzásainak

¹ V. ö. EPhK 1923. 225. kk.

leütése után, körülbelül mindent nyugodtan igénybe vehetünk, amit általános, elvi jelentőségűt D. szinte mindig harcos feltevési csodálatra méltó, csak nála megszokott bátorsággal kínálnak a Homeroskutatásnak.

Eltekintve így célzott túlhajtásától — hogy t. i. a költői működést azonosítja a maga Anschauungsrealismusával és pl. a hajózási technika lehetőségeivel ellenőrzi Homeros adatait, — nagyjában és elvben igaza lesz (205—269. ll.) jólismert Leukas-Ithaka elméletének; ha nem is mindig exaktat, sok megfontolásra méltót mond a homerosi Achaiára és a világföldrajzra vonatkozólag (217. kk. pl. Aiaie fekvésének és az Argo útjának kérdésében) is; nagy meglevenítő, a korba belehelyező tudását és erejét érezzük ki különösen abból, amit a keleti (mykeni) és északi (achaji) palotatípusokról és általában Noack ellen ír (Beigabe IV: 270—303. l.); sok megnyerő van törekvésében (B. V: 304—325. l.), mely az ú. n. mykeni művészetet Krétában éppúgy importálnak tartja, mint Görögországban s keleti, arab, sőt indiai származású föníciai (keftiu) művészetnek vitatja stb. Sőt. Valamikép még azon végső tételének is meg lesz a maga jelentősége, mely szerint a homerosi költeményekben, helyesebben e költemények ősi formájában, a 12. Kr. e. század viszonyai, — achajok valóságos kultúrája, — tehát nem az ión kor (8. és 7. sz.) állna előttünk, melynek világképéről és művészetéről költőink így természetszerűen mit sem tudhatnak (4. kk., 290., 304. k. l. stb.). Mindezen kérdésekre azonban nem kell bővebben kitérnem, mert szerző „Alt-Ithaka“, ill. „Mykenische und geometrische Kunst“ címen két olyan munkája hamaros megjelentét is helyezi kilátásba, melyek teljes apparátussal fogják itt csak felületesen megokolható állításait, első sorban az archaeológusok ítélőszéke elé terjeszteni.

(3.) A második kötet két társszerzőjének, főleg Rüternek munkája — melyet (bár sorrendtől és kisebb változtatásoktól eltekintve, eléggé teljes),¹ tulajdonképp nem is nevezhetni fordításnak, — szükséges és ökonomikus kiegészítései D. művének. Főcéljuk, hogy mintegy érzékiítsék D. elképzelését s talán ez is oka, ha R. határozottan szép prózája sokszor olyan túljózanra fordítja a költőit („und noch in anderer Weise griff Athene ein“: 2, 393, vagy 7, 312. k.-t többek közt így: „Ich wünsche du nähmest meine Tochter zur Gattin, bliebest hier und hiessest mein Eidam!“ stb.), hogy militarisztikus styl coupé-vé lesz, mely inkább tartalmi elmondásként hat az eredeti ismerőjére. Annál hívebben fotografálja azonban természetesen D. törekvéseit, melyeket sokszor már nem is illusztrálni, hanem szinte ihletni látszik.²

¹ A „Die Heimkehr des O.“ után (1—259. l.) Anhang-ban adja a D.-féle „későbbi toldásokat“, majd a kihagyások és változtatások jegyzékét (261—345. l.).

² Hogy Odysseusnak Laertesszel való beszélgetése, melynek I. 124. kk. és 133. kk. szerint eredetileg a 10. nap reggelén 7—10

Amily méltánytalan volna épp ezért mint fordítónak, akár a stereotyp-részek különféle tolmácsolását, akár a bevezető sorok racionalizálását (pl. 1, 178 helyett „Der Fremdling erwiderte“) vetni szemére, olyan megokolt viszont, éppen saját céljai alapjáról is, ha egy kis „stilszerűtlenségére“ mutatunk; amely véletlenül nemcsak D. elvi felfogását károsítja, de általános tudásunk szempontjából sem közömbös.

Amikor t. i. 6, 101-ben az ἤρχετο μολπῆς-t „hub an zu singen“-nel fordítja — holott a szó egy, mindenesetre az éneket is magába foglaló, differenciálatlanabb magunk-kifejeződését jelenti s a sacralis labda-tánc ritmikus mozdulataira vonatkozik — azon mykenei kultúrának egy jólismert vonása (t. i. a „táncpepidemia“)¹ sikkad el fordításában, amely kultúrát D. (I. 261. és 273. l. szerint) ugyancsak harcosan törekszik a phaiak élet rajzában fel- meg elismertetni. Úgy hogy talán e rámutatásunk annyival is megokoltabb, amennyiben vele aligha csak R. egy hibájának helyreütéséről, inkább már valamelyes hozzájárulásunkról van szó.

Tekintve ugyanis a társszerzők egyébként feltűnő harmóniáját, tekintve hogy pl. Kirschen rajzai (főleg 11. és 12. a II. k. mellékletében), minden lehető eszközzel támogatják D. ezen felfogását is, — talán jogos feltevés, hogy magának D.-nek figyelmét is elkerülte, milyen jelentősége van szempontjából annak a kultuszhoz és tánchoz képest még nem differenciálódott, sacralis labdajátéknak, mely ezenkívül 8, 372. kk.-ben is világosan ősi vallásos gyakorlat nyomait mutatja. Ahogy ez többek közt még a régi mexikói labda-kultuszról² vagy (kissé világibbá

ill. 11 óra közt (!) kellett lefolynia, fordításunkban nem kerülheteti az őt valósággal megillető helyre, azt a 142. lapon D. külön okolja meg, sőt kiegészítőleg — 139. kk. — maga beszéli el a látogatás lefolyását is. Mindamellett, azt hiszem, nem ártott volna, ha a beilleszkedés pontján R. is figyelmeztet a függelékre, ahol nála az eredeti elbeszélés legnagyobb része olvasható.

¹ Krétát illetőleg v. ö. C. Fries, Studien zur Odyssee I., Das Zagemukfest auf Scheria 1910, 120. k.

² A keresztény Európában is jól ismert „husvéti labdázásról“ (Osterball) v. ö. Fries, i. h. 147 k. Am a phaiak és mexikói labdajátékban ez ünnepi jellegen túl speciálisabb vonások is közösek, amikre Fries nem figyel. (Eitrem, Die Phaiakenepisode der Odyssee c. dolgozatát csak címéből ismerem.) Ilyen a labdának a magasban való kifogása (8,376) sőt talán a 8,392 kk. epizódja is (Mexikóban is köpenyeket kap a győztes: Seler, Grundlagen mexikanischer Mythen, Ztschr. f. Ethnologie 1907, 21. l. és Danzel, Magie und Geheimwissenschaft 1924, 63.) Persze asztralis gondolat — Homerosról nem is szólva — Mexikóban sem lehet az első indíték. A Selertől 4. l. idézett alapvető szerzők is csak a játék „különös mythikus jelentőségét“ hangsúlyozzák, míg Seler és Preuss felfogásának lényeges eltérései (v. ö. u. o. 8. kk.) Napot és Holdat egyaránt inkább — diszkreditáltak. Éppoly jogosan, azaz épp oly jogtalanul lehetne bizonyos részletvonások alapján az erotikus gondolat elsőségét vitatni. — Minden, amit a labdához való hasonlóság révén tekintenek a játék indítékának, annál kevésbé lehet az, minél kétség-

kopott formában) a Preusstól leírt délamerikai uitotoknál is ismeretes,¹ amely két eset közt Homeros tudatos elmosásának a középhelyet kell elfoglalnia.

Kirschen rajzai különben — amennyire meg tudtam ítélni — egyéb pontokon is igyekezzenek teljessé tenni egy kétséggkívül nagy, bátran és világosan látó elme jelentős megnyilatkozásának, ezen nyomdai technika és stílus tekintetében is mintaszerű munkának, értékét.

(Budapest.)

MARÓT KÁROLY.

VEGYES.

— A rejtett quantitas jelzése az újabb külföldi latin szótárakban. Corssen-nek a berlini porosz tudományos akadémiától megkoszorúzott kísérlete, az *Über Aussprache, Vokalismus und Betonung der lateinischen Sprache* után huszonöt évre *Seelmann Emil* 1885-ben megjelent *Die Aussprache des Latein* c. művében megoldotta a latin kiejtés kérdését. Ennek egyik igen fontos problémája, a rejtett quantitas, azaz hogy mikor hosszú a magánhangzó a helyzetüknél fogva hosszú szótagokban, a közbeeső huszonöt év alatt annyi eredménnyel foglalkoztatta a latin nyelvtudósokat, hogy *Marx Antal* már 1883-ban közzétehetette *Hilfsbüchlein für die Aussprache der lateinischen Vokale in positionslangen Silben* c. művét. A mű minden várakozást nem elégit-hetett ki, de nem ment teljesen a hibáktól második és harmadik kiadásában sem (1901), mikor már *Seelmann* idézett művén kívül a román nyelvtudomány óriási eredményeire is támaszkodott, mindazonáltal nagy szolgálatokat tett, mivel általa jutott be a külföldi, elsősorban a németországi latin szótáriradalomba a rejtett quantitas kérdése. A szótárirók a magánhangzók quantitasának jelzésében *Marx* művét használják fel, de a nyelvtudomány újabb eredményeit is értékesítve és akárhányszor éppen az ő gyűjtötte adatokra támaszkodó kritikával, noha ezek az adatok nem egészen kifogástalanok, amennyiben sem a román nyelvekre való hivatkozás nem fedi mindig a tényeket, sem a feliratok idézése nem egészen pontos.

A következőkben a rejtett quantitas jelzését fogjuk vizsgálni az újabb szótárakban, de csak azokban, amelyek e tekintetben kiemelkednek, azaz nem alkalmazkodnak minden kritika nélkül *Marx* megállapításaihoz. Ezek pedig:

Thesaurus linguae latinae.² I. kötetével 1900-ban indult meg, de befejezve még nincs (Leipzig).

telenebb, hogy a labda maga, mint (még) öntudatlan — csak persze anyagszerűnek érzett — παρὰ φύσιν, prolongációja csupán egy aracionálisan kivetődő spontaneitás (bizonyos „játékmozdulatok”) gyakorlatának (v. ö. *Der Eid als Tat*, 21, 26 l. és 166. jegyz.). Későn eszmélő kornak és erősen racionalis hajlamú közösségnek kell lennie, amely a cselekvéskomplexust annyira részekre bonthatja, hogy a labda érződjék gerincének s ehhez képest a ὁρμηγεύων asztralis jelleggel szereztessék meg, ill. végeztessék. (Utólagos értelemtulajdonítások és alakító erejük kérdlő, séről v. ö. i. munkám 28. kk.)

¹ V. ö. Danzel: *Kultur und Religion des primitiven Menschen* 1924. 88. l.

² Rövidítés: Th.

*Menge: Taschenwörterbuch der lateinischen und deutschen Sprache.*¹ (Langenscheidt, 1903. II. kiadása 1914.)

Stowasser-Petschenig: Lateinisch-deutsches Schul- und Handwörterbuch. (Wien—Leipzig, IV. kiadása 1916.) Ez utóbbinak kisebb iskolai kiadása: *Lateinisch-deutsches Schulwörterbuch.*² (Wien—Leipzig, 1913.)

*Feyerabend: A Pocket-Dictionary of the Latin and English Languages*³ (Langenscheidt, 1912).

*Karl Ernst Georges-Heinrich Georges: Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*⁴ I., A-H. (Hannover—Leipzig, 8. kiadás 1913).

*Heinichen, Lateinisch-deutsches Schulwörterbuch*⁵ (9. kiadása Blase, Reeb és Hofmann átdolgozásában, 1917. Leipzig—Berlin).

Közülük *Feyerabend* igen rövid, a kiejtésre vonatkozó hangtani bevezetést is ad olvasási példákkal, *Stowasser* nyelvtana *Skutsch* tollából a hangtanon kívül alaktani és jelentéstani kérdésekkel, továbbá egy-egy rövid fejezetben a kölcsönszavakkal és a népetimológiával is foglalkozik, *Heinichen* szótárának *Hofmann*-tól készített latin hangtani, szóképzési, jelentéstani és irodalomtörténeti bevezetéséből különösen a szóképzésről szóló fejezet igen becses. A felsorolt szótárak *Menge* és *Feyerabend* kivételével egy kis etimológiát, néhány rokonnyelvi megfelelőt is hoznak. Ebben valamennyien *Waldere* támaszkodnak, azonban *Stowasser* és *Heinichen* szótára újabb etimológiákat is ad.

1. §. A vizsgálat alá veendő szótárak, még pedig nemcsak az iskolai célra, ill. a klasszikus-ezüstkori írókhoz készültek, hanem a Thesauruson kívül a tudományosak is, noha ez utóbbiaknak, amennyire a rendelkezésre álló eszközökkel lehet, a kiejtés fejlődésének, változásának a feltüntetését is fel kellett volna venniük feladataik közé, csak egy bizonyos kori kiejtést jelölnek meg, még pedig a *Cicero-Horatius* korabelit. Mivel pedig ez a rejtett quantitást illetőleg minden kétséget kizáróan ma még nincs megállapítva, mi sem természetesebb, mint hogy a szótárakban eltéréseket fogunk találni. *Cicero Orator*a szerint (159. pont) azokban a szavakban, amelyek azzal a hangcsoporttal kezdődnek, mint *īnsānus* és *īnfelix*, az első hangot hosszan kell ejteni. Ugyancz áll szerinte a *cōnsuēvit* és *cōnfēcīt* szavakra is. Minthogy *Cicero* állításait a κῆνος-féle görög átírás, továbbá a *crēscēns*, *consēnsūm*, *cōnsules*, *impēnsā*, *eimferis* (*ei* = *i*) felirati alakok és a román nyelvek is igazolják, a szótárak kivétel nélkül jelzik a *-ns-*, *-nf-*mássalhangzócsoporthoz előtt álló magánhangzó hosszúságát (*absēns*, *cēnsor*, *cōnfidēns*, *frōns*, *īnfāns*, *altrīnsecus*, *extrīnsecus*), de jelzik még olyan esetben is, midőn a *n* nullra redukálódott: *sēmēstris*, *trīmēstris* (= *mēnsis*).

Cicero említett adatain kívül a klasszikus íróknál sehol sem találunk bizonyítékot a helyzetüknél fogva hosszú szótagok természeti quantitasára, ezért a nyelvtudomány — a metrika nyújtotta igen kevés bizonyítékon kívül — a grammatikusokra, a feliratokra, a kölcsönszavakra, az átírásokra és a román nyelvekre (a korai középkori latin irodalom nem forrás e tekintetben) van utalva ennek a kérdésnek az eldöntésénél. Ezek a források kétségtelenül nagy szolgálatokat tesznek, de mivel a *grammatikus adatok* általában későbbiek, pl. még a kiejtésre nézve legfontosabb *Terentianus Maurus* is csak a II. században élt Kr. u., a *feliratok* aránylag kevés esetben jelölik meg a magánhangzók quantitasát, ortográfiájuk éppen nem pontos (pl. *Fablus*, *frōnt[em]*, *Aūg[us]tus*), nem mindig datálhatók s nem is fedik

Rövidítések: ¹ M. ² St. ³ F. ⁴ G. ⁵ H.

okvetlenül a klasszikus ejtést, már pedig ismeretes, hogy az archaikus kor után erősen szétválak az irodalmi és a népnyelv, a latinból idegenbe átment kölcsönszavak és az átírások száma kicsiny és az átvételük, ill. kiejtésük alapjául szolgáló alak hely- és időbeli határa meg nem állapítható, a román nyelvek nem közvetlenül a klasszikus, hanem a vulgaris nyelvből fejlődtek (pl. *frigidus* a klasszikus ejtés, ellenben az ol. *freddo*, ófr. *freide*, csak vulg. *frigidus*-ból származhatik, ugyanígy az ol. *venti* sem *vīginti* folytatása, de még a fr. *vingt* sem, mert ez i-jét a rákövetkező i-nek köszönheti), ennél fogva ezek az adatok csak nagy körültekintéssel használhatók. Éppen ezért nem helyeselhető a szótárírók eljárása, mikor néhány román nyelvi megfelelés vagy egy-két nem is datálható felirati alak alapján hosszúnak veszik a magánhangzót, pedig ilyenkor csak a $\bar{\text{—}}$ jel lehet elfogadható.

2. §. Sommer (Hb.²) szerint a -ns- és -nf-hangcsoporton kívül még a következő mássalhangzók összetettségét nyújtja meg a magánhangzót: *nc* + mássalhangzó, meg nem határozható területen és időben a *gn*, továbbá *a'r* + mássalhangzó, a mediara végződő ige-többször particípium-képző, s végül néhány adat arra mutat, hogy a *media* + s másodlagos találkozása is magánhangzónyújtással jár.

Nagy területről és a kora császárkorból származó felirati-adatok: római *sānctus*, *cūnctārum*, *seiūnctum*, kora császárkori *Quīnctilio*, Kr. u. 137-i *quīntum*, *Quīnctīlanus*, capuai *clnctus*, toletumi *quīnctius*, aquileiai *dēfūnctis*, puteolii *iūncta*, *sānctissim[ae]*, atestei *sāncta*, nemaususi *fūncto*, afrikai *quīntae* stb., továbbá Gellius adatai: *ūnctus*, *ūnctīto* a -nct- mássalhangzócsoporthoz tartozó magánhangzó megnyúlására mutatnak. A román nyelvek azonban csak részben igazolják ezt: ol. *quinto*, szard. *quintu*, fr. *quint* = *quīntus*; sp. port. szard. rom. *untura* = *ūnctūra*, de pr. *onchura*, ófr. *ointura*; ol. *giunto* = *iūnctus*, de fr. *joint*; ol. *cinto* = *cīnctum* de ófr. *ceint*. Sommer (Hb.² 121.) szerint a román nyelvi rövid hangok a praesensből restitálódtak. A szótárakban általában hosszú a magánhangzó a -nct- előtt, de kivételek akadnak: F., H. *cūnctor*, másutt *cunctor*; St. *cunctus*, *coniunctus*, *coniunctio*, holott nála is *iūnctus* és *adiūnctus*; a román nyelvek alapján mindenütt *vinctus*, de H. *vinctus*; St. *distinctus*, de nála is *extinctus* és M. is következetlenül *tinctilis* (ol. *tinto* = *i*, fr. *teint* = *i*); mindenütt *sanctus* és *plānctus*, csak H. *sānctus* továbbá H. és F. (mert -ngt-re megy vissza) *plānctus*. A rövid hangot, minthogy az -a-ra a román nyelvek nem bizonyítók, mi sem igazolja, sőt a *sānctus* alak mellett még az oszk *saahitum* is felhozható, amint hogy a -ns- és -nct- előtt álló magánhangzó megnyúlása nem csupán latin jelenség; H., F. *pūnctus*, G. *dēpūnctiō*, másutt *punctus* (ol. *punto*, de fr. *point*).

Kevesebb adat szól a -nx- előtt álló magánhangzó hosszúsága mellett. A román nyelvek alapján minden szótárban *finxi*, *distinxi*, *extinxi*, *iūnxi*, *cīnxi*, sőt az ol. *pinsi* alapján, jöllehet prov. *peis*, *pīnxi* is, de feliratokkal alig igazolhatók. Felirati alak a birodalom különböző vidékeiről fennmaradt *coniūnx*, melynek u-ja hosszú is mindenütt, a narboi *coniūnxit* (Kr. u. 11–13-ból adatokkal). A magánhangzó quantitasának jelzésében egyébként nagy az ingadozás: G., Th. *accīnxi*, pedig ott is *cīnxi*; csak F., H. *strīnxi*, pedig a román nyelvi alakok az ol. és rom. kivételével csak *i* folytatásai lehetnek; helyesen *vinxi*, de H. *vīnxi* és G. *dēvīnxi*, pedig az ol. *avvinsi* nem bizonyít, mert az e-ből i-lelt *n* + *gutturālis* vagy *palatālis* előtt; F., H. *nīnxi*, másutt *nīnxit* (rom. *nīnsei*); mindenütt *anxius* és *Anxur*, de H. *ānxius* és H., St. *ānxur*; St. kivételével mindenütt *sānxi*. H. mindig hosszúnak veszi a -nx- előtt álló magánhangzót, F. ha a c g-re megy vissza, de nem elég következetességgel, l. *sānxi* és *anxius*.

3. §. *Lachmann* törvényét, hogy a *-to-* képzős participium gyökérhangzója megnyúlik, ha a *-to-* előtt media állott, szigorú következtetéssel egyik szótáríró sem alkalmazza. Hosszúnak csak azokban a szavakban veszik a magánhangzót, amelyekben feliratokkal vagy a román nyelvekkel igazolható. *Pedersen*nek pedig, aki a törvényt ki akarta terjesztetni minden *media + t* előtt álló magánhangzóra, nincs egyetlen követője sem. *Lachmann* törvénye mellett nagy területéről való számos felirati alak: római *actis*, *actor*, *lector*, *luctum*, *scriptum* (Augustus korából is), *conscreiptum*, *tector*, *lctor* (Kr. u. I. sz.-ból is), capuai *cónscrptls*, *luctu*, *trá[cta]*, *brundisiumi infractá*, *puteolii fructo* (g.-je *frugēs*-ben) galliai *dllapsam*, *lectus réctorem* (Kr. u. 11—13-i adatokkal) stb., továbbá ol. *ritto* = *rectus*, *flutto* = *fluctus* (g.-re v. ö. *cōnfluges*), *frutto* = *fructus*, *scripto* = *scriptus*, végül a Gellius igazolta *lectum* hozható fel. F., M. *actus*, *actiō*, *actor*, *tactus*, *attactus*, *experrectus* (ē-je legfeljebb *perrēctus* után, melyhez azonban etimológiailag semmi köze: *pergō* = *per-regō*, *expergiscor* = *ex-per-grī-scor*), másutt *actus*, *tactus* stb. Viszont csak F. *pictor* (ol. *pittore*, de v. ö. fr. *peintre*), másutt *pictor*. F. is *fictus*, pedig annyi joggal, mint *pictor*, ez is vehető *i*-nek (ol. *fitto*, sp. *hifo*, port. *fito*, más nyelvek azonban ellene is). St. *fluctus*, *pactus*, *compactus*, másutt *pactus* (az összetétel mutat *ū*-ra, a gót-gör. megfelelések mit sem mondanak), *fluctus*. Mindenütt *nūptus*, *fractus*, *tectum* (ol. *tetto*, fr. *toit*), *flictus*. Minthogy Gellius szerint *vectus* s ez *gh*-ra megy vissza (s. *vahati*, gót *ga-wigan*), az aspiratákra nem terjesztik ki a szabályt: *vectus*, *gressus* (s. *grdhyati*), *tractus*, csak G., Th. *abstractus*, *iussus* (s. *yodhati*), csak F. *iüssū*. A törvénynek megfelelően mindenütt *misuss* (gall. *mlssum* felirat egyedül áll, s az ol. *messio* igazolja az *i*-t), *messus*, *passus*, *dictus*, *ductus*, *factus*, *iactus*, *spectus* stb. Kivételek *fissus* (ol. *fesso*), *strictus* (ol. *stretto*), *sessus* (ol. port. *sessio*, sp. *sieso*, rom. *șes*, *șasa*), *scissus*. Szabályosan mindenütt *Actium*, *acta*, *lectus* = ágy (gör. λέκτρον).

A *-to-* participium vokálisa akárhányszor hosszú a *praesens* vagy *perfectum* után olyan esetekben is, mikor nem áll media a suffixum előtt. Mindenütt *prōmptus* (ol. *pronto*), *sūmptus* (ol. *sunto*), *pāstus* (római fel. Kr. e. 131. *paastores* és pompeii *pāstoris*), *būstum* (ol. *busto*, > fr. *buste*), *ūstus* (a román nyelvek alapján veszik hosszúnak a szótárírók, *Sommernél* null fokú). Mindenütt *ēemptus* klassz. kori felirat alapján, de St. *emptus*, s ugyancsak egyedül nála *comptus*, másutt *cōmptus*. Az adatok a hosszúság mellett csekély számúak és nem kifogásolhatatlanok.

4. §. *Priscianus*ra: *abi gnus*, *malgnus*, *prīvīgnus*, *rēgnum*, *stāgnum*, továbbá néhány feliratra: róm. *prlvīgno*, *slgnum*, *dlgne*, *rēgna*, gall. *rēgno*, ólat. *seignum* támaszkodik az a feltevés, hogy a *-gn-* előtt álló magánhangzó megnyúlik. Ellene szólnak a σερναι (= *signāvi*)-féle átirás és igen sokszor a román nyelvek is: ol. *segno* = *signum*, *legno* = *lignum*, *pegno* = *pignus*, *degno* = *dignus*. F. és H. minden esetben hosszúnak veszi e mássalhangzócsoporthoz előtt a magánhangzót, a többi szótáríró főleg a román nyelvekhez igazodik, csakhogy nem elég következtetéssel, mert egyrészt *signum*, *lignum* és *pignus*, másrészt *dignus* található ugyanabban a szótárban. Rövid a magánhangzó a következő esetekben: Th. *benignus*, Th. és G. *agnus*, *agnoscō*, *cognōscō*, *cognōmen*, *cognātus*, *gigno*, M. *pūgnus* (ol. *pugno*, fr. *poing*) és F., H. kivételével mindenütt *dignus*.

Marx (*Hülfsbüchlein*) és utána *Stolz* (Lat. Gr.) a *-gm-* előtt álló magánhangzót is hosszúnak veszi, de ez csak kevés esetben igazolható: *pīgmentum* (afrikai *plgmen[t]*, ol. *piumento*, ófr. *piment*, sp. *pimiento*), *pēgma* (gör. πῆγμα lomb., and. *pelma*), *prāgmaticus* (gör. πῶγμα). Ezek

kívül még *coāgmentum* (v. ö. *cōgō* < *co-agō*, *coēgi*) és *frāgmentum* valamennyi szótárban. G., Th. *agmen*, másutt *āgmen* (*exāmen* miatt!), St. *sagmina* és *tegmen*, másutt hosszú vokallissal (mellette *tegimen* és *tegumen* ferrarai *tiem*, velen *ceitiemo*). F. *segmentum* (v. ö. *σημείωμα* és fr. *seime*), tehát a -gm- magánhangzó megnyújtó tulajdonságát ő sem fogadja el.

5. §. Feliratok: Augustus-kori *quárto*, Kr. e. I. sz.-i *Maarcus* (Argis in Peleponneso), római kora császárkori *árváli*, Nero-kori *Córvihus*, Kr. u. 83-ból *vltutis*, *vltginum*, Tiberius-kori *órfito*, *órn[atrix]*, sok római, még pedig Augustus korából is hagyományozott *flrmus*, római *fórma*, igen jó pompéii feliraton *Mártis*, rossz állapotún *órn[amentis]*. Kr. u. 172-i adattal sok ortografiai hibájú picēnumi feliraton *órdinis*, puteolii *Márcellus*, *exórnávérís*, igen jó ortografiájú vasioi feliraton *Hérculániaē*, nemaususi *Márcela*, *Mártlnae*, *Nárbo*, *órdi[nis]*, *órnámētlis*, *quártiniaē*, tergestei *Március*, több galliai *Márti*, *quártae*, *órnare* (Kr. u. 11–12-i adatokkal) stb., továbbá néhány román-nyelvi folytatás: ol. port. *furto*, prov. rom. *furt*, sp. *hurto* = *fürtum*, ol. sp. port. *suso*, prov. fr. rom. *sus* = *sūsum*, *sūsum*, ol. *purgare*, fr. *purger* = *pürgō* stb. a *r* + *mássalhangzó* előtt álló magánhangzó megnyúlására mutatnak. Hogy a törvény mettől-meddig és mely területen élt, pontosan meg nem határozható. Krisztus születése előtt már hatott, de egy régi törvényt keresztezett. A régi nyelvben ugyanis a hosszú magánhangzó meg-rövidült, ha tautosyllabicus liquida (tehát *r* is) vagy nasalis + consonans következett rá. Ez a törvény még akkor is hatott, mikor az *oi*-ből *ū* lett, s hatását legalább a nyelvterületnek egy részén, mint a román nyelvek mutatják, a fenti törvény nem érintette. Szótáraink egyike sem veszi hosszúnak minden esetben a *r* + *mássalhangzó* előtt levő hangot. Mindenütt *árdeō* (< *āridus*), *lārdum* (< *lāridum*), *lārva* (*lārva* is), *chírurgia* (*χειρουργία*, prov. *surgia*, ó ol. *cirusia*), *fórma* (kymr. *ffurf* = *fórma*, sp. *forma*, de *hermoso*, ol. port. *formoso*, prov. *formos*, rom. *frumos*), *fürtum*, *iürgō* (*iüre agere*), *Mārcus*, *Mārs*, *órdō* (kymr. *urdd* a hosszút igazolja, ol. *ordine*, prov. *orde*, ófr. *orne*, *ourne* rom. *urđini*), *órdior* (ol. *ordire*, fr. *ourdir*, sp. port. *urdir*), *órnō* (ol. *ornare* prov., sp., port. *ornar*), *pürgō*, *rūrsus* (< *revorsus*), *prōrsus* (< *pro-vorsus*), *sūsum*, *vrnus* (= tavaszi, v. ö. *vēr*, óizl. *vār*, de *verna* = rabszolga). Csak F., G., H. *fīrmus* másutt *fīrmus* (ol. *fermo*, ófr. *ferm*; sp. *firme* nem igazol, mivel szókezdő *f*-je nem lehet régi folytatása), azonban St. elég következtelenül *cōnfīrmō*. G., H. és St. *bardītus* és *barrītus*, másutt ok nélkül hosszú magánhangzóval. St., H. *fūrvus*, másutt *fūrvus* (ol. *fujo* igen kétséges!); *hūrtus* és *hīrsutus* mindenütt, de St. *hirtus* és *hīrsutus* (ol. *irto*, ptg. *hírto*); F., H. *hīrcus*, másutt *hīrcus* (kétes? quantítású); *hōrnus* mindenütt, de St. *hornus* (< *hō* és gör. *ὄρος*). Mindenütt *nōrma*, *ōrca*, *quārťus* és *ūrna*, de St.-nél rövid magánhangzóval és G. *abnormis*, de *ēnōrmis*! A gör. *γνώριμος*, fel. *quártus* a hosszú hangot hozza, *orca*-ra v. ö. prov. sp. ptg. *urca*, *urna*-t igazolja ol. *orna*-n kívül mindenütt rövid hangzójú *urceus* (*urna* = *urcna*), mely ol. *orcio*, sp. *orza*. F., H. *ūrtica*, másutt *urtica* (ol. *urtica* és *ortica*, prov. szintén *urtica* és *ortiga*, ptg. is *urtiga* és *ortiga*, rom. *urzica*). Csak H. *Sārmatae* Marx után. A többi szónál rövid a magánhangzó még akkor is, ha hosszúsága mellett valamely adat felhozható: *arvum*, *arvālis*, *fors*, *forte*, *fortunātus* (róm. fel.-on *fórtunata*, de gör. *φοῦρτοῦνα*, alb. bolg. *fúrtune*, a román-nyelvi folytatások is részben rövid hangra mutatnak).

A nasalis vagy *liquida* + *mássalhangzó* rövidítő tulajdonságát a szótárirók nem tartják, pedig ha a klasszikus korban már nem is hatott, következményei bizonyosan éltek. Mindenütt *nūntius*, pedig fr. *annoncer* *ūndecim* jöllehet fr. prov. *onze*, *uncia*, csak F. *ūncia*, pedig fr. *once*

ol. *oncia*, *vīndēmia*, mert < *vīnum-dēmō*, de fr. *vendange*, ol. *vedemmia* továbbá *ūlna* csak St. *ulna* (ὠλένη, de s. *aratni*!), *pēlvis* (s. *pālavi*), azonban *ulna* (ol. sp. ptg. *olmo*, fr. *orme*) és *ulva* (sp. *ova*), csak H. *ūlva*. Mindenütt *nūndinus*, (szard. is *nundinas*), *quinque* (ol. is *cinqe*, fr. *cinq*, sp. ptg. *cinco*, rom. *cinci*), *quīndecim*, (ol. *quindici*), *nōngentī*, *prīnceps* (ol. *principe*, prov. fr. *prince*) és *vīndē* csak G. *vīvendō* (ol. *vendere*, sp. port. *vender*, prov. fr. *vendre*, rom. *vīnde*). *Nūndinus* a nyelvterület egy részén igazolt, de általában *nuntius*-szal egyformán *ou-ō-o-u* fejlődésen kellett keresztülmennie a magánhangzójának. *Quīnque* és *quīndecim* *quīntus* ill. *quīntus* után, *prīnceps* i-je *Sommer* szerint *prīmus*, *vīndō* ē-je *vēnum* után restitválódott, *nōngentī* pedig bizonyára *nōnaginta* után tartotta meg *ō*-ját. Mindenütt *sincērus* (v. ő. szard. (log.) *sinkeru*?), *sīnciput*, *sīngultus* (fr. *sanglot* < *sīngluttus*), csak H. *sīnciput* (< *sūino-caput* v. *sēm[i]caput*). E törvény folytán mindig rövid, s a szótárakban is így található, az -*andus*, -*antia*, -*entum*, -*undus*, -*ernus*, *urnus*, -*unculus*, -*erculus* szövéig.

(Budapest.)

(Folytatjuk.)

SZIDAROVSKY JÁNOS.

— Indogermán szöfejtések. 1. A cigány „love”, „pénz” szó eredete.

— A „Zeitschr. für vergleich. Sprachforschung” 52. kötetének 1—42. oldalain Manolis A. Triandaphyllidis „Eine zigeunerisch-griechische Geheimsprache” című igen érdekes dolgozatában a 7. oldalon előfordul az általam rég ismert *lové nánai* „nem volt pénze” (er hatte kein Geld). Csak most látom, hogy ez a cigány *lové* „pénz” szó görög jövevény-szó = gör. λαβή „pénz” (amit kap az ember). A β újjörögösen v, az a helyett o van, amint a szláv eredetű *pogány* szóból lat. *pagānus*-ból.

2. A magyar *gidó*, *gödölye*, „kleine Ziege” is újjörögéből való közvetlenül, amennyiben „Ziege” (kecske) újjörögben γίδα (K. Z. 52, 12), ami *αίγίδα-ból lévén, a görög αἴξ (gen. αἰγός) = idg. *aiḡ-s* (gen. *aiḡós*) = örm. *aic* kecske, hol az örm. alak a függő alakok szigorú megfele-lője. A mi kecske szavunk, mint már rég tudjuk, a török *keci* átvétele, *kecske olló*, „Zicklein” második fele pedig szintén tör. *ulak* „Zicklein”. Ez, mint másutt is kimutattam, az örm. *ul*, „kecske”, *ulak* „kis kecske”-ből származik, mely előadásom szerint a gör. πῦλος, lat. *pullus* német *Fohlen* (emliti Lidén Arm. Stud. és elfogadja Meillet örm. *amul*, „meddő”-ról írt újabb cikkében a párizsi Mémoires-okban 22, 55).

Ide iktatok még egy-egy újjörögéből származó arab és oszmani-török szót. Az arab *ibrik* „kávéscsésze” nem más, mint újj. ὑπερίκος „felüllevő” és tör. *isztemek* „akarni” ἰστυμι „állok” — „ráállok”, közvetítő jelentéssel. A görög érdekkörbe tartozik ezeken kívül, mint már nagyszabeni igazgatóm és jeles tanárom (1876—1878) *Veress Ignác* látta, ő τυρός „Käse”, honnan a magyar *túró* szó, mint régibb átvétel (az újjörögben is τυρί „Käse” (KZ. 52, 17), melynek befolyását mutatja a szó kezdetén a görög-cigány τó τυράλ cigány *keral* „Käse” szóból (Paspatis, Études sur les Tchinghianes ou Bohémiens de l'empire ottoman. Konstantinápoly, 1870, 652 old.

Mémoires de la Société Linguistique de Paris idézett helyén Meillet így kezdi érdekes cikkét: „L'adjectif arm. *amul* (gén. sing. *amloy*) „stérile” rappelle *ul* „chevreau”, gén. *uloy* (et *ulu*), dont M. L. von Patrubány rapproche, d'autre part gr. πῦλος” stb.

3. Latin *coquō* és az örm. *páchbáds* — pogácsa-féle nemzeti étel *báds*-a KZ. 52, 14 olvasható a cigány *pekó* adj. „geköcht” meg-főzött a cigány-görög τó πικó, bakí Schnaps-szal egybevetve. A cigány *pekó* = szanszk. *pač* — főzni = lat. *coquō* is: idg. *pékuēyō*. Most az újjör. *báds* és örm. *pač* is ugyanaz indo-iráni szó, csak hogy „süte-mény” jelentésű lett, mint az ószlávban is *pek-*, *peštī* „backen, braten”

(sütni)-t jelent, honnan a bulgár *pešt* „Ofen“, kályha (Pest és Ofen, Buda') és a magyar *pecsenye* „Braten“ szavak. Az örm. *páchbás* öörm. *balapač*, hol *bal cum*, „insieme“ (együtt). Az örm. *angásábúr* (Szinnyei, Magyar Tájszótár) „fűl leves“ (fűlalakúvá sodort négyszögletes vagdalt hússal töltött tészta darabjairól). Örményországban is ismert eledel = öörm. *ákánds ápur*.

(Budapest.)

PATRUBÁNY LUKÁCS.

— **Magyarország a francia irodalomban.** Kont Ignác bibliografiája (*Bibl. française de la Hongrie* 1910) óta sok új adalék került fölszínre, amik a francia-magyar szellemi érintkezések megírandó történetéhez alapul fognak szolgálni. Ezek a szétszórtan megjelent adalékok máris oly számmra nőttek, hogy hovatovább szükségessé válik Kont bibliografiájának új bővített kiadása. Az adalékok nyilvántartása is kezd már nehezzé válni. Legutóbb Baranyai Zoltán (*Revue des Etudes Hongroises* 1924. 80.) összeállította a kérdés bibliográfiáját. Hozzászólások találhatók még a következő helyeken: *Bibliothèque de l'École des Chartes* 1913. 3—4. sz. és *Revue des Bibliothèques* 1913. 354.

Az alábbiakban néhány új adatot közlök és egyúttal bibliografiailag regisztrálok olyan ismert adatokat, amiket még nem hoztak összefüggésbe Kont anyaggyűjtésével.

1. 1607. Henri Estienne: *Introduction au traité de la conformité des merveilles anciennes avec les modernes: ou Traité preparatif à l'Apologie pour Hérodote* ... composée en Latin par —, et est ici continuée par luy mesme. 1607. (Nemzeti Múzeum: L. eleg. m. 598.) Első kiadását (1566!) nem láttam. A híres hellenista anekdotái között szerepel a „kutyavásár“, amit nálunk a felvilágosodás korában Mátyás királyhoz fűztek.¹ Említi Estienne Mátyás és V. László történetét, akit Prágában megmérgezték.

2. 1615. — Névtelen, *Histoire plaisante et recreative de la belle marquise de Saluste, roy d'Hongrie*. Lyon, par Fr. Arnoullet le vieux, 1615, 16° 312 l. — Karl Lajos (Magyarország a spanyol és francia drámában, 1916, 49) csak a címét ismeri. Tárgyáról Barbier (*Dict. des ouvr. anon.*) világosít föl: nem más, mint Petrarca, Boccaccio után készült, *Griseldis*-novellájának francia fordítása. Ugyanaz a téma tehát, amit irodalmunkban Istvánfi Pál *Historia regis Volter* (1574) címen széphistóriává dolgozott föl. A nagyon elterjedt *Griseldis*-mesének van íme egy Magyarországra lokalizált változata is. Ez annál föltűnőbb, mert maga a magyar földolgozó sem lokalizálta hazánkba a történetet. Érdekes adalék ez arra a francia fölfogásra, mely még a XVII. században is a mesék exotikus színhelyének tekintette Magyarországot. Lehet, hogy talán a csonkakezű magyar királylányról (Manekine) szóló monda hatott a francia átdolgozóra. A kérdés folkloristáink figyelmére méltó.

3. 1636. — Rotrou, *L'heureuse constance*, tragicomédie. Paris, 1636, 4° 103 l. Brunet (*Manuel*²) szerint ez az első kiadása. Megvan a Nemzeti Múzeumban [Var. 292]. Újabb kiadása: *Oeuvres* 1820—22. V. ö. Karl L. i. m. 52. l.

4. 1661. — [François Robin] *La vie de sainte Elisabeth* ... Paris 1661. V. ö. Karl L. i. m. 47. l. Kont (i. m. 36. l.) nem ismeri a szerző nevét.

5. 1666. — Guillaume Ribier, *Lettres et Memoires d'Etat, des Roys, Princes, Ambassadeurs et autres Ministres, sous les Regnes de*

¹ Magyar Hirmondó 1792. II. 160. V. ö. Zolnai Béla: *Revue des Etudes Hongroises* 1923. 3. sz. Dugonics András (Példabeszédek 1820. II. 53) nem kapcsolja Mátyáshoz a történetet.

François premier, Henry II. et François II. Contenant les Intelligences de ces Roys, avec les Princes de l'Europe contre les menées de Charles-Quint; principalement à Constantinople auprès du Grand-Seigneur... Paris 1646, 2 vol. 2°. A tárgymutatóban Magyarország és Erdély többször szerepel. Megvan az Akadémia könyvtárában [Tört. F. 372]. Kont (27. l.) 1665-ből idézi.

6. 1668. — Lafontaine, *Fables choisies*, mises en vers. Brunet⁵ fölsorolja újabb kiadásait. Ismeretes az I. könyv 13. meséje, — „Les voleurs et l'âne” — amelyben elmondja Lafontaine, hogy egy lopott számár fölött két tolvaj összevész, közben pedig egy harmadik tolvaj viszi el az állatot. A hozzáfűzött elmélkedésben a mesével Magyarország sorsát kívánja példázni a költő: míg Erdély, a török és a magyarok provinciáikért harcolnak egymással, azalatt egy negyedik tolvaj (Ausztria) magának szerzi meg az országot.

7. 1686. — Urbain Chevrin, *Histoire du monde* Paris 1686, 2 vol. 4°. Vapereau szerint sok újabb kiadása van. A Nemzeti Múzeum a 3. kiadást bírja: Paris 1717, 8 vol. 12° [H. un. 605]. A VIII. kötet végén bő tárgymutató.

8. 1688. — [Vanel] *Histoire et description ancienne du Royaume de Hongrie*... Kont (i. m. 34.) nem ismeri a szerző nevét. Barbier a munkát Vanel-nak tulajdonítja, a *Hist. des troubles de H.* szerzőjének.

9. 1689. — Névtelen, *La Toison d'Or, ou Recueil des Statues et Ordonnances du Noble Ordre de la Toison d'Or*... Cologne, 1689, 8° 306 l. Megvan a Nemzeti Múzeumban [Her. 1078]. Idézi Ulászló király szavait Guillaume Filatre tournayi érsekről (17. l.) és fölsorolja az aranygyapjas renddel kitüntetett magyar királyokat.

10. 1691. — Claude Fleury, *Histoire ecclésiastique*, Paris, 1691 et suiv., 4°, 20 vol. (Vapereau; Brunet). Több újabb kiadása van. Nemzeti Múzeum: 1713—1740, 36 köt. [H. eccl. 3407]. Egyetemi Könyvtár: 1706—1750 [Ae 4° 368]. Akadémia: 1719—1738, 36 köt. [Tört. Qu. 277]. Magyarország csaknem valamennyi kötetben sűrűn szerepel, nemcsak egyháztörténeti, hanem világi vonatkozásokban is.

11. 1697. — [Bussy-Rabutin] *Les lettres de Messire Roger de Rabutin comte de Bussy*. Nouv. édition, I—II, Paris 1697; III—IV., 1698, 16°. Brunet⁵ szerint ez az első kiadása. Megvan a Nemzeti Múzeumban [Epist. 831]. Későbbi kiadásai: 1706, 1709, 1711, 1714, 1727, 1737, 1858. V. ö. róla: Mikes és a francia szellemi élet c. cikkemet, EPhk. 1922: 27.

12. 1709. — Duponcet, *Histoire de Scanderbeg*, Paris 1709, 12°. Megvan a Nemzeti Múzeumban [Turc. 426]. Skanderbeg (Kastrioti György) albán fejedelem élete szorosan összefügg a magyar történelemmel. A tárgymutatóban: Jean Capistran, Huniade, Ladislas stb. szerepelnek. Érdemes volna magyar szempontból utánajárni a Skanderbeg-tárgynak a francia irodalomban. Barbier — Urbain Chevreau (*Scanderbeg*, roman, 1644, 2 vol.) és Chevilly (*Scanderbeg, ou les aventures du prince d'Albanie*, 1732, 2 vol. [Nemz. Múz.: P. o. gall. 1497.]) prózai munkái mellett — említ egy tragédiát is, melynek szerzője A. Houdart de La Motte (*Scanderbeg*, Paris 1735. V. ö. a 20. sz. is és Oettinger, Bibliogr. biogr. 1850, 595).

13. 1714. — Bayle, *Lettres choisies*, Rotterdam 1714, 3 vol. 12°. [Nemzeti Múzeum: Epist. 276.] Újabb kiadása: Amsterdam 1729, 3 vol., amely megvan a budapesti egyet. könyvtárban [Hf. 744]. Bayle szól „Tékeli” harcairól, a magyar protestáns gályarabok nápolyi szabadulásáról, említi Otrokocsi Foris Ferencnek — Isten jó szolgájának — két

munkáját, az Ειρηνικον-t (1692), amely a lutheristák és kálvinisták egyesülését tervezi és az Origines Hungaricae-t (1693). Ezt az utóbbit érdeklődéssel olvasta, pár szóval ismerteti is a tartalmát. V. ö. EPhk. 1921: 95.

14. 1719. — Dusaussouy, *La vérité rendue sensible à tout le monde*... 1719. A negyedik kiadását láttam: Bruxelles, 1720. V. ö. Magyar janzenisták c. cikkemet: Minerva 1924: 96. és 1925. évf.

15. 1722. — Jean Nadasi, *Le mois du divin Amour*, Coloniae 1722. Nádas János magyar jezsuita *Mensis Divini Amoris* (1662) c. munkájának fordítása. Sommervogel (V. 1533.) idéz egy francia közvetítéssel készült német fordítást, a francia könyvről azonban megjegyzi, hogy nem ismeri. Ennek a francia fordításnak említését a következő munkában találtam: Catalogue des livres françois dans la bibliothèque de feu Mgr. le Comte de Virmont, 1753, 58. l. [Nemzeti Múzeum: Cat. 2900.].

16. 1736. — Jean-Bapt. de Boyer, marquis d'Argens, *Lettres juives*... Amsterdam 1736—37, 8°. Hiányos példánya a Nemzeti Múzeumban [Var. 1852]. V. ö. Zolnai Béla: Mikes Törökorsz. Lev. keletk. 1915, 11.

17. 1742. — Voltaire, *Ode à la Reine de Hongrie*. Faite le 30. Juin de 1742. Dicsőítő óda a princesse magnanime-hoz, a gloire-ról. Könyvészeti előfordulásait fölöslegesnek tartom itt idézni. Voltaire-nak Magyarországgal való egyéb relációiról olv.: Kont i. m. 49. és 173.; Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon 1920, 40.; H. Tronchon, Un voltairien de Hongrie, Paris 1924.

18. 1753. — F. Vermerem, *Tragédie historique et triomphale de l'auguste impératrice, reine de Hongrie*... Bruxelles 1753. V. ö. Karl i. m. 55.

19. 1773. — Névtelen, *Relation des Fêtes données à Sa Majesté l'Impératrice par S. A. Mgr. le Prince d'Esterhazy Dans son Château d'Esterhaz Le 1^r et 2e 7bre 1773*. Vienne, 4°, s. d. [Nemzeti Múzeum: Hung. h. 2072 d 4°]. Kont (i. m. 50) 1784-ből idézett francia nyomtatványa és Bessenyei György ismeretes munkája (1772) mellett ez a harmadik leírás az eszterházi vigasságokról. Az előbbi kettőről olv.: Baranyai Z. i. m. 14—15. A névtelen *Relation* szerzője elmondja, hogy Haydn vezetése mellett egy „Philémon et Baucis” c. német operát adtak elő a császári vendégek tiszteletére. Befejezésül magyar ruhás marionette-ek a fenséges uralkodók dicséretét zengték... A leírás az osztrák fölvilágosodás abszolutizmusának szellemében készült: „... heureux sont les Princes qui peuvent compter dans leur Empire autant de sujets empressés à saisir toutes les occasions de donner des preuves d'attachement et de zèle.” V. ö. bővebb ismertetését: Nemzeti Ujság 1925. márc. 15. sz. 26. l.

20. 1779. — Stéphano Zannovich, *Le Grand Castriotto d'Albanie*, histoire. Francfort, Kesler, 1779, 8° 112 l. [Nemzeti Múzeum: Turc. 404.] Scanderbeg életrajza, Magyarország sűrű említésével. V. ö. a 12. sz. is.

21. *Magyarbarát költői iskola 1860 táján a francia irodalomban* címmel a Napkelet 1925. évf. 404—406. lapjain Tóth Béla közölt érdekes cikket, amely egyúttal célkitűzés is lehet a magyarországi romanisztikában. Évtizedeken át kutattak magyar tárgyak után a francia irodalomban: Magyarországot évszázadokig csak mint irodalmi tárgyat recipiálta a francia kultúra. De nyomozhatunk irodalmi formák hatása után is a XIX. század közepe óta. Ezt a nyomozást már Kont Ignác megkezdte *Petőfi a franciáknál* című tanulmányával (Petőfi-könyvtár

27. 1911), de az első, aki a magyar irodalom franciaországi expanziójára rámutatott, maga Arany János volt, aki Thalès Bernard-t egyenesen Petőfi plagizálásával vádolja meg (Hátrahagyott iratai II. 146.). Ugyancsak Arany János mutatott rá, hogy Petőfi hatott Achille Millien verseire (u. o. 253–264). Arany a *La Moisson* (1860) című verskötetet ismerteti, közli egész terjedelmében Th. Bernard előszavát és örömmel állapítja meg, hogy a francia költészet „most érezvén az újjászületés szükségét, a *mi dalainkra* hivatkozik, utánunk indul, s ezáltal nemcsak igazolja, hanem világjelentőségre emeli a költészetünkben létező forradalmat”. Forradalom alatt a népies költészet uralomrajutását érti Arany és konstatálja, hogy „a francia poesis most érkezett oda, hol mi a 40–50 közötti évtizedben valánk”... Egyébként Petőfi erejét hiába keresi Arany a Millien versezeteiben, a francia Petőfi-utazónál mindazonáltal „a francia költészet reménybeli átalakítója”-nak nevezi. Achille Millien különben ma is él még. Nem váltotta ugyan be Arany János reményseit, de még mindig ír falusi és családi verseket, amint a *Mercur de France* jóindulatú kritikájából (1925 máj. 1., 745. l.) megállapíthatni. Erdemes volna a magyar kritika figyelmére is az aggastyán költő. — A magyar szabadságharc európai visszhangja kétségtelenül európai íróvá emelte Petőfit és Jókait. E két magyar író irodalmi hatása a priori lehetséges a francia irodalomban. Hatásuk nyomozása elsőrangú feladata a magyar összehasonlító irodalomtörténetnek. ZOLNAI BÉLA.

— **Beküldött könyvek.** (A *-gal jelöltekre visszatérünk.)

* *Császár Elemér*: A magy. irod. kritika története a szabadságharcig. Kiadja a Kisfaludy-Társ. Budapest, Pallas, 1925. 8°. 409 l.

* *T. Barla-Szabó*: Magyarische Mythologie und Sage in ihren Beziehungen zur arischgerman. Mythologie. Im Selbstverlage. 1924. 8°. 15 l.

* *Kristóf György*: Erdély lelke. I. (Novellagyűjtemény előszóval.) Berlin, Vogenreiter, 1924. 8°. 148 l.

* *Farkas Gyula*: Erdélyi költők. (Előszóval és jegyzetekkel.) Berlin, Vogenreiter, 1924. 8°. VIII+124 l.

A nagy gonddal kiválasztott Vogenreiter-gyűjtemény két újabb kitűnő kötete, amely irodalomtörténetünket éppen ma, a szétépettség szomorú idejében, fokozottan kell hogy érdekelje. Mindkettőre visszatérünk még.

Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi lezármazói (forrástanulmány). Budapest, M. T. Akadémia, 1925. 4°. 108 l. 1 mell.

* *E. Öhmann*: Der s-Plural im Deutschen. Annales Academiae Scient. Fennicae. Ser. B. XVIII. 1. Helsinki. 1924. 8°. 128 l.

A volt berlini finn lektornak, kit honfitársai éppen most hívtak meg egyet. tanárnak, figyelmet érdemlő, rendkívül nagy irodalmat fellelő, alapos munkája egy a németeknél már sokat tárgyalt kérdésről.

Bradford Titchener, John: The manuscript-tradition of Plutarch's *Aetia Graeca* und *Aetia Romana*. (University of Illinois Studies in Language and Literature Vol. IX. Urb. No. 2. May 1924. Urbana.)

Némethy, Geyza: Addenda commentariis ad Carmina Tibulliana. Érték. a nyelv. és széptud. köréből XXIV. k. 7. sz. Budapest, M. T. Akadémia, 1925. 20 l.

Révész Lajos: Adatok a klasszikus görög kultúra multjáról és jövőjéről. Összeállította —. Debrecen, 1924. 68 l.

Roemer, Adolph: Die Homerexegeese Aristarchs in ihren Grundzügen dargestellt von —, bearbeitet und herausgegeben von Emil Belzner. Paderborn, Schöningh, 1924. 286 l. (Studien zur Geschichte u. Kultur des Altertums XIII. 2. 3.)

Schulz, Dr. O. Th.: Die Rechtstitel und Regierungsprogramme auf römischen Kaisermünzen. (Von Caesar bis Severus). Paderborn, Schöningh, 1925. 124 l. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums XIII. 4.)

Sziklai Ilona: Aischylos és Sophocles kardalainak összehasonlító méltatása tartalmi és metrikai szempontból. Baia-Mare—Nagybánya, 1924. 101 l.

— **Új könyvek.** (A *-gal jelöltekre visszatérünk.)

* *Dilthey:* Élmény és költészet. For. Várkonyi H. (Ember és Természet 8.) Budapest, Franklin, 1925. Kis 8°. 176 l.

* *Hóman Bálint:* A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Budapest, 1925. (Studium). 8°. 106 l.

F. év áprilisától egy új német folyóirat indult meg *Gnomon* címmel (Krit. Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft, Berlin, Weidmann). Ha vi 4 éves füzetekben jelenik meg, előfiz. ára negyedévre 6 M.

Felhívjuk még a figyelmet a nagyhét folyamán Berlinben tartott Gymnasialtagung-ra, melyről a jövő számban kiadványai alapján bővebben lesz szó.

* *Dr. Julius Gréb:* Zipser Volkstracht. Mit Trachtenbildern von Armand Velten. Kesmark, Paul Sauter, 1925. Kis 8°. 35 l.

* *Dr. Julius Gréb:* Mundart u. Herkunft der Zipser. (Sudeten-deutsches Volk u. Land. Heft 7.) Reichenberg, Franz Kraus. Év nélkül. 8°. 15 l.

Paul Merker u. Wolfg. Stammler: Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. Walter de Gruyter, Berlin, 1925 ff. (20 Lieferungen von je 5 Bogen Umfang à M. 3.50.)

Die Antike. Zeitschrift für Kunst und Kultur des klassischen Altertums. Herausgegeben von Werner Jaeger. Gesellschaft für antike Kultur. Berlin, W. de Gruyter (W. 10, Genthinerstr. 38). Az 1924 őszén alakult új társaság tagdíja 1925-re 30 M. A folyóirat (negyedévenként 4—5 iv) ezért jár. Nemtagoknak évi 40 M. az előfizetési díj. A folyóirat nemcsak a klasszika-filológiával foglalkozókhöz, hanem minden művelt emberhez fordul s új érzeket akar kelteni ezen létűnt, de folyton ható kultúra iránt. A modern filológia munkásait is érdeklik az olyan cikkek, mint pl. E. Spranger-é: Diltheys Verhältnis zur Antike.

Kurzgefasste Inhaltsangabe der grösseren Arbeiten.

Julius Hornyánszky: ROMANTIK IN DER GESCHICHTS- WISSENSCHAFT.

Romantik ist Gefühls-Individualismus (im Gegensatz zum Individualismus des Verstandes, in dem die Erscheinungen der Aufklärung ihre letzten psychischen Wurzeln haben). Romantisch ist vor allem die historische Auffassung, die den Kulturen — nach Analogie des Individuums — fest begrenzte Lebensalter zuschreibt; es gibt keinen zwingenden Grund zu der Annahme, dass Kulturen „altern“ und letzten Endes aus Altersschwäche sterben müssen. Auch sind die Kulturen bei weitem nicht in dem Sinne und Maasse in sich selbst geschlossene Einheiten, wie sich das die Romantik vorstellt; es gibt keine Kultur-entwicklung ohne Kulturmischung. In ihren kulturhistorischen Synthesen pflegen die Romantiker aus den Elementen der Kultur das Ästhetische an Bedeutung weit über die Gebühr hervorzuheben. So entstand — an klassizistischem Nachlass anknüpfend — die moderne romantische Verfälschung der griechischen Kultur (die „Baseler“: Nietzsche, Burckhardt, Joël; an sie schliesst sich dann Spengler an). Spenglers „euklidischer Mensch“ ist einfach die griechische Statue ins Geometrische verzerrt; wie schon Nietzsche von dem Bilde Apolls die wichtigsten Züge der griechischen Psyche ablesen wollte. Der Hang der Romantik zum Mystischen wird es erklärlich machen, wenn in den historischen Werken, die von ihr beeinflusst sind, dort längst verschollene Ideen: wie die des Schicksals oder des Verhängnisses wieder neu aufleben. Und der reine, der positive Begriff der historischen Entwicklung wird wieder — als tastendes Nachleben der grossen Zeit des deutschen Idealismus — mit den mystischen Gedanken irgend eines Pantheismus verquickt. Die wissenschaftliche Forschung hat allen Grund, gegen diese Renaissance der Romantik im Namen des historischen Realismus Einsprache zu erheben.

Eugen Binder: ÜBER HAUPTMOTIVE DES KOMISCHEN EPOS „DOROTTYA“ VON CSOKONAI.

Die Handlung dieses, im Jahre 1799 entstandenen Gedichtes, gibt uns der Dichter selbst in folgenden Worten an: „Dorottya [Dorothea] und ihre Gefährtinnen erklären Karneval und den jungen Männern, des kurzen Faschings und der wenigen Eheschliessungen wegen, den Krieg. Die Damen sind schon nahe daran, ihre Gegner zu besiegen, da erscheint Venus, verspricht ihnen die Erfüllung ihrer Wünsche und schafft zwischen den Streitenden Frieden“. Das Auftauchen einer so ungewohnten Situation (in Schlachtordnung gegen einander kämpfende Damen und Kavalieri) bei verschiedenen Dichtern drängt notwendig zur Annahme der Filiation, und da Csokonai selbst kein Hehl daraus machte, gilt es als ausgemachte Tatsache, dass die Grundidee „Dorottya“'s Pope's „Lockenraub“ entlehnt ist. Daran vermag ein Artikel im Jahrgang 1924 der in Budapest erscheinenden italienischen Zeitschrift *Corvina*, in welchem Herr E. Susmel das ungarische Gedicht mit Fr. Sacchetti's „La battaglia delle belle donne di Firenze colle vecchie“ in Zusammenhang zu bringen versuchte, nichts zu ändern. Eine Frage war aber bisher unerörtert: wie kommen an die Spitze der streitenden Lager einerseits Karneval, als Heerführer der Kavalieri, und anderseits die alte Jungfer, Dorottya, als Kommandant des Damenheeres? Bei

Pope fehlen diese Protagonisten — und die eigentliche Aufgabe dieser kleinen Arbeit ist den Beweis zu führen, dass auch die beiden erwähnten Helden nicht als eigene Erfindung Csokonai's zu betrachten sind, dass vielmehr der Dichter, der sich eingehend mit der italienischen Literatur beschäftigte und daher manche Anregung empfing, auch diesmal aus italienischer Quelle schöpfte. Er brauchte nur die Protagonisten jener italienischen *Contrasti* genannten Dichtungen ihres religiösen Characters zu entkleiden, in welchen „Carneval“ und „Quaresima“ gegen einander Krieg führend den jährlichen Wechsel des Faschings mit der Fastenzeit zur Darstellung brachten. Die alte „Quaresima“ spielt in allen diesen Gedichten eine höchst komische Rolle, und trägt, wenn sie auch als Siegerin aus dem Kampfe hervorgeht, die Kosten der Unterhaltung. Wie in diesen *Contrasti*, so stehen nun auch in „Dorottya“ der lebenswürdige Carneval und eine lächerliche alte Hexe an der Spitze zweier Heere einander gegenüber und führen einen Krieg, dem der Dichter Motive eigener Erfindung unterschiebt.

Die mosaikartige Zusammenfügung der einzelnen Bestandteile des Gedichtes beeinträchtigt aber keineswegs dessen dichterische Einheit. Dorottya ist ein genialer Wurf. Die stramme Komposition, das keck pulsierende Leben, die über das Ganze ausgegossene anheimelnde „couleur locale“ des reizenden ungarischen Rococo's und die strotzende Kraft einer überaus reichen dichterischen Sprache sind unfehlbare Kennzeichen einer echten Dichtergrösse.

E. Schwartz: DIE KIRCHENPATROZINIIEN UND DIE ORTSNAMEN.

(Zweiter Teil.)

Hier werden weitere 21 ung. Ortsnamen mit den Kirchenpatrozinien in Zusammenhang gebracht. Diese sind: *Deutsch-Kreutz* (Sopronkeresztúr. Komitat Sopron = Oedenburg), wo die Kirche zu Ehren des Heiligen Kreuzes erbaut wurde. Ebenso *Heiligen-Kreutz* (Rábakeresztúr. Kom. Vas = Eisenburg). *Lauretten* (Loretto. Kom. Sopron) von der Kapelle der h. Jungfrau zu L. so benannt. *St. Margarethen* (Szentmargitbánya. Kom. Sopron) bekam diesen Namen von der älteren, der h. Margarethe geweihten Kirche. *Kloster-Marienberg* (Borsmonostor. Kom. Sopron): die Schutzheilige war Maria. Ebenso in *Maria-Bild* (der auf dem Berge erbaute Teil vom Badafalva = Weichselbaum im Kom. Vas), auch in *Maris- o. Mariedorf* (Máriafalva. Kom. Vas). *St. Martin* (Sopronszenzmárton. Kom. Sopron) und *St. Martin in der Warth* (Óriszentmárton. Kom. Vas) wie auch *Raab-St. Martin* (Rábászentmárton. Kom. Vas) haben diesem Heiligen geweihte Kirchen. Von demselben Namen ist aber auch *Mattersdorf* (Nagymarton. Kom. Sopron) abzuleiten. *Michael* (Pusztaszentmihály. Kom. Vas) u. *St. Michael a. d. Raab* haben beide den Namen vom Schutzheiligen der Kirche, dem Erzengel Michael. *Nickelsdorf* (Miklóshalma. Kom. Moson = Wieselburg) und *St. Nikolaus* (Várszentmiklós. Kom. Vas) verehren beide in ihren Kirchen St. Nikolaus. *St. Peter* (Mosonszentpéter. Kom. Moson) hat eine diesem Heiligen geweihte Kirche. *Ruprecht* (Rábagyarmat. Kom. Vas) hat später den Schutzpatron gewechselt, der ist jetzt der heil. Lambert. *Strass-Sommerein* (Hegyesalom. Kom. Moson) hängt mit Sancta-Maria, > Samaria zusammen! So auch *Wüst-Sommerein* (Pusztasomorja. Kom. Moson). Beide Ortschaften haben aber das Kirchenpatrozinium gewechselt. *Wolfs* (Balf. Kom. Sopron) weist auf St. Wolfgang hin. *Klein-Zell* (Celldömölk. Kom. Vas) hat den Namen von dem aus Maria-Zell gebrachten Marienbild.

Hivatalos nyugtázás

1925. április 1. — 1925. december 15.

1. Alapító tagoktól: Burány G. (200), Förster A. (1.102), Gyomlay Gy. (34), Horváth J. (50), Kornis Gy. (34), Láng N. (100), Schmidt J. (34), Székely I. (90), Zlinszky A. (34). — *Összesen: 1,678 000 korona.*

2. Rendes tagoktól: Alföldi R. (40), Badics F. (50), Bajza J., Bakács I. (100), Balogh A., Balogh J. (46), Báliat K., Bán A. (50), Berencz Gy., Bielek D., Binder J. (413), Blau L., Bleyer J. (50), B. Brandenstein B., Buzás V. (46), Buzássy A., Császár Ernő, Cséfalvay N., Czeke M., Danczer B., Darkó J., Dercsényi M. (50), Dombi M., Dragos K., Endrei G., Faragó J., Farkas Gy. (30), Gaal L., Geréb J., Gröger R., Hanuy F. (51), Harsányi P., Heinlein J. (50), Horger A. (50), Hornyánszky Gy. (510), Horváth E., Hraléczy O.-né, Huss R. (51), Huszti J. (128), Imre S. (35), Kálmán P. (100), Kassuba D., Kerényi K. (60), Kisparthy J., Koszó J. (1.135), Kurbély L. N., Madzsar I., Marót K. (167), Marton L., Máté L., Medveczky K. (90), Moravszky F., D. Nagy S., Nemes T. (85), Németh K., Németh R. (68), Niszler T., Nyári I., Pap K. (40), Pápay J. (30), Patrubány L. (30), Pauler A., Perhács S., Pitroff P., Posch A., Quandt A. (50), Rácz L. (40), Radinovics I., Reibner M., Reichard P., Relkovich D. (44), Schmidt H., Schröder I., Siegescu J., Sipőtz P., Solymossy S., Staud J., Szántó K., Szidarovszky J. (150), Szuchy E., Tihanyi G., Turkovich F., Vigh M., Wagner J., Werner A. (40), Weinbergerné Mannheim M., Zimányi D. (40), Zimányi J., Zolnai B. (98), Zoltványi I., Zsigmond F. (50). — *Összesen: 5,981.000 korona.*

3. Előfizetőktől: Békéscsaba: Fg., Bicske: Polg. isk., Budapest: Angol kisasszonyok polg. isk. képzője (34), B. Eötvös-Koll., Fáy A.-rg., Gyakorló-gimn. (102), Kalazantinum, Jézus-társ. hallgatók (34), Madách rg., Ref. gimn. (71), Sélley P. (85), Szent László-rg., Toldi L. (153), Debrecen: Csáthy F., Kegyesr. gimn. (71), Ref. lg., Gyöngy: Ref. rg., Órmezővásárhely: Gimn. (68), Jászapáti reál. (81), Jászberény: József nádor rg. (34), Karcag: Ref. rg. (100), Keszthely: Premontrei rg., Kőszeg: Hunyadi M. reál., Kiskunfélegyháza: Tanítóképző, Mezőkövesd: Kir. Kath. gimn., Miskolc: Kir. Kath.-g., Tálts-könyvker., Nagykanizsa: Róm. Kath. rg., Nyiregyháza: Kir. Kath. gimn., Pannonhalma: Könyvtár, Sátoraljaújhely: Róm. kath. gimn., Sopron: Bencés gimn., Orsolyiták, Széchenyi reál (34), Sümeg: All. reál., Szekszárd: All. rg., Szekesfehérvár: All. reál., Vác: Kegyesr. gimn. — *Összesen: 2,183.000 korona.*

A rendes tagoktól, amennyiben nincs zárójelben a befizetett összeg (ezer K-ban) feltüntetve, egyenként 34.000 K, az előfizetőktől pedig 51.000 K folyt be.

Budapest, 1925 december 15.

Császár Ernő, pénztáros.

TUDOMÁNYOS GYÜJTEMÉNY.

Kiadja a DANUBIA R. T. Pécs. (Munkácsy M.-utca 9.)

A könyvsorozattól eddig megjelentek:

I. Princ. Gyula: Európa városai.	VIII. Rhorer László: Atomok, molekulák, kristályok.
II. Cholnoky Jenő: Ált. földrajz I.	IX. Lassovszky Károly: A Mars bolygó.
III. Dékány István: Bevezetés a társadalom lélektanába.	X—XI. Soós Lajos: Rendszeres állattan I—II.
IV. Cholnoky Jenő: Ált. földrajz II.	XII. Nagy József: Az ethika alapvonalai.
V. Gaál István: A föld története.	XIII. Szász Béla: Orvosi jogtud.
VI. Kuncz Ödön: Bevezetés a jogtudományba.	XIV. Gombocz Endre: Rendszeres növénytan. I.
VII. Eckhardt Ferenc: Bevezetés a magyar történelembe.	

MINERVA-TÁRSASÁG. (Tagdíj évi 50 000 korona.)

Ungarische Bibliothek

für das Ungarische Institut an der Universität Berlin.

Herausgegeben von Robert Gragger.

Erste Reihe:

1. *Josef Szinnyi*: Die Herkunft der Ungarn.
2. *Robert Gragger*: Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken.
3. *Karl Tagányi*: Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn.
4. *Theodor Thienemann*: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache.
5. *Herbert Schönebaum*: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn.
6. *Robert Gragger*: Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone.
7. *Robert Gragger*: Eine altungarische Marienklage.
8. *Konrad Schünemann*: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert.
9. *B. Hóman*: Geschichtliches im Nibelungenlied.
10. *A. Alföldi*: Der Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien.
11. *Béla Bartók*: Das ung. Volkslied.

Zweite Reihe:

1. u. 3. *A. Almási*: Das ungarische Privatrecht.
2. *J. Nyulászi*: Staatsverträge zur Regelung der Steuer- und Gebührenfragen.
3. *Zoltán v. Magyary*: Das ung. Budgetrecht.

Dritte Reihe:

1. *Bibliographia Hungariae*.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

FÖRSTER AURÉL

ÉS

KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1925

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

FŐIGAZGATÓ: Dr. CZAKÓ ELEMÉR.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Győri-út 13) küldendők. Fölolvasások az első titkár helyettesénél **dr. Kerényi Károlynál** (V., Visegrádi-u. 11/a.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

Oldal

<i>Lajti István</i> : Ötven év.....	81
<i>Wilhelm Dörpfeld</i> : Die ursprüngliche Gestalt der Odyssee	87
<i>Mály Ferenc</i> : Dante eschatológiája	94
<i>Kerényi Károly</i> : A római Porta Maggiore mellett fölfedezett antik Bazilika jelentőségéhez	114

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: Az ész tragédiája és egyéb versek. <i>Husztai József</i>	125
Császár Elemér: A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig. <i>Hartman János</i>	127
Sziklai Ilona: Aischylos és Sophokles kardalainak összehasonlító méltatása tartalmi és metrikai szempontból. <i>Mihályfi Jenő</i>	131
Rudolf Weber, ein Zipser Volksdichter, von Johann Loisch. <i>Gréb Gyula</i> ..	131
Friedrich Repp, Zipser Liederblatt. <i>Gréb Gyula</i> ..	133
Friedrich Lám, Popperwasser. <i>Gréb Gyula</i> ..	133
Magyarország Törökkori Történetének Forrásai. Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója 1664. <i>Pukánszky Béla</i>	134

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Schreiber, Albert: Neue Bausteine zu einer Lebensgeschichte Wolframs von Eschenbach. <i>Travnik Jenő</i>	135
Otto Immisch: Zur Frage der Plautinischen Cantica. <i>Jirka Alajos</i>	138
Sievers, Eduard: Ziele und Wege der Schallanalyse. <i>Orlt W.</i>	139
Diétrich Fimmen: Die kretisch-mykenische Kultur. <i>Lajti István</i>	141
Matteo Bartoli: Di una legge affine alla Legge Verner. <i>Szidarovszky János</i> ..	143

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG L. KÖZGYŰLÉSE	145
--	-----

VEGYES.

A rejtett quantitás jelzése az újabb latin szótárakban. (Folytatás.) <i>Szidarovszky János</i> ..	148
Az indogermán mellékmondatok köztiszavai. <i>Szidarovszky János</i>	153
Erasmus és Komjáthy. <i>Harsányi István</i>	154
Francia bírálat Darkó Jenő Laonikos-kiadásáról	157
Alarcos versek. <i>Szigetvári Iván</i>	157
A Pantokrator-monostor alapítóleveléhez. <i>Moravcsik Gyula</i>	160
Apáczai és a francia nyelv. <i>Rácz Lajos</i>	161
Egy legenda vége. <i>Rácz Lajos</i>	162
Beküldött könyvek	164
Új könyvek	165

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg. Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI., Felső erdősor 1.) intézendők. Tagdíj évi 2 (két) a. kor. 1926-tól kezdve 4 (négy) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

ÖTVEN ÉV.

A felolvasó, akinek feladatául jut egy tudományos társaság ötven éves történetének ismertetése rövid előadás keretében, kénytelen belátni, hogy vállalkozása elé két nehézség gördül: a feladat tárgyi természete és az idő rövidege. Húsz perc sok idő ahhoz, hogy figyelmesen hallgassunk egy felolvasót, de kevés ahhoz, hogy egy félszázad emlékeit összeszedegessük. Sokkal nagyobb nehézséget jelent azonban a feladat tárgyi természete. Tudományos társaságok életében krónikába foglalható külső esemény vajmi kevés akad. Ha elmondtuk, mikor alakult, s kik alapították, ha felsoroltuk a vezetőség neveit s a tagok létszámát, esetleg a pénzügyi gazdálkodás feltűnőbb momentumait s a kiadmányok címeit, akkor már mindent elmondtunk, ami megemlézésre érdemes és mégsem mondtunk semmit. Mert a társaságnak nem ez az igazi élete, nem ez az igazi története. A társaság igazi élete és története a felolvasások és kiadmányok meg nem szakadó sorozatában van. A Bpesti Phil. Társ.-nak is az a 720 felolvasás és az EPhK közel 50 vaskos kötete adja az igazi történetét. Ezt a belső történetet megírni annyit jelent, mint a magyar szellemi művelődés legnagyobb korszakát megrajzolni. Mert társaságunk első ötven éve egybeesik a magyar történelemnek azzal az erőteljes és vállalkozó szellemű korszakával, mely századok mulasztásait pótolva hatalmas lendülettel emelte a nemzetet és kultúráját a művelt nyugat színvonalára. S társaságunk első félszázada nem csak, hogy egybeesik ezzel a fényes korszakkal, hanem kicsiben hű tükörképe is ennek. Néhány tetterős és európai színvonalon álló ember a közöny, kishitűség és ellenkezés dacára a semmiből megteremt egy oly tudományos társaságot, melynek hiányát jóformán senki sem érezte, mert jelentőségét sem tudta felfogni, azután megteremt egy hatalmas tudományos folyóiratot, melyhez eleintén sem pénz, sem megfelelő munkatársak nem voltak, — s megtörténik a csoda, hogy a társaság a magyar tanárság nagy részének szellemi otthonává fejlődik, a nagy méretekben megindult folyóirat gyökeret ver s lassan, nívós, céltudatos munkával európai színvonalon álló tudósgárdát nevel magának. Azonban társaságunk eme belső, szellemi történetének lelkiismeretes megrajzolása meghaladná egy szerény felolvasás kereteit s így a tisztelt társaság b. engedélyével avatottabbakra hagyva e feladat megvalósítását, csak 50 évünk külső történetét fogom röviden vázolni.

A Budapesti Philologiai Társaság alapításának eszméje P. Thewrewk Emil agyában fogamzott meg akkor, midőn 1873 decemberében a berlini Gesellschaft f. das Studium der neueren Sprachen vendége volt. 1874-ben a budapesti egyetem rendkívüli tanárává neveztetvén ki, tovább szötte kedves eszméjét s azt többekkel megbeszélve annyira vitte, hogy június 12-én a Középiskolai Tanáregylet nyelvészeti szakosztályában főleg Garami Rikárd bpesti főreáliskolai tanárnak, a szakosztály jegyzőjének lelkes propagandája folytán már kijelölhették az előkészítőbizottságot, mely 10 nap múlva össze is ült, hogy a P. Thewrewk Emil szövegezte alapszabályokat megvitassák. 1874 aug. 8-án a pesti megyeház nagytermében tartották meg az alakuló gyűlést 38 jelentkező tag s több vendég jelenlétében. A gyűlés elnökké választotta P. Thewrewk Emilt, titkárrá pedig Garami Rikárdot. Együttal kiváló tudományos érdemeiért tiszteleti elnökké választotta Hunfalvy Pált s tiszteleti taggá Télfy Ivánt és Budenz Józsefet. Az alapítók közül ma már senki sem él, 1925 márc. 28-án halt meg az utolsó, Köpesdy Sándor, az érdemes classicus philologus. A második évben beiratkozott tagok közül élnek még Hegedüs István, Erődi Béla, Csengery János. (Ekkor iratkozott be Mikszáth Kálmán is.)

Nem lehet mondani, hogy az új társaság, mely a classica-philologia művelését tűzte ki főcéljául s a modern philológiák művelését csak annyiban, amennyiben azok a classicus tanulmányokkal kapcsolatosak, valami kedvező körülmények közt alakult volna meg. Még csak két év telt el azóta, hogy Bartal Antal és Hóman Ottó merész vállalkozása, a Philologiai Közlöny, a pártolás hiánya miatt megszűnt s egyik legjelesebb tudósunk, maga is eredetileg classicus philologus, Hunfalvy Pál, csüggedten mondta P. Thewrewk Emilnek: Hagyjuk a philológiát a németeknek, az az ő provinciájuk . . . szorítkozzunk csak a classicusok fordítására. Mások feleslegesnek tartották egy külön philologiai társaság alakítását a M. T. Akadémia és a Középiskolai Tanáregylet nyelvészeti szakosztálya mellett. A philologia magyar híveinek kicsiny táborát azonban nem bátorítalanították el ezek az akadályok. Az új egyesületre szükség volt: a M. T. Akadémia előkelő-elzárkózottságában nem hathatott nevelőleg a szélesebb rétegekre, a Középiskolai Tanáregylet nyelvészeti szakosztálya pedig természetszerűen csak a középiskolai oktatással összefüggő philologiai kérdésekkel foglalkozott. Szükség volt tehát egy oly egyesületre, mely a philológiának tiszta tudományos céllal való művelését tűzi ki feladatául, amely a közönség nagyobb tömegei számára tegye hozzáférhetővé a klasszikus műveltség kincseit. Igaza volt P. Thewrewk Emilnek, mikor évekkal később Hunfalvy Pál kishitű ellenvetésére célozva azt mondta: Ha akkor szavát fogadtuk volna, akkor ma nemhogy philologiai tanulmányokat, de jó fordításokat se bírnánk felmutatni. Mert igazán jó fordítás philologiai tanulmányok nélkül el sem képzelhető.

1875 január 9-én a M. T. Akadémia Kisfaludy-termében (ahol

ma a könyvkiadóhivatal működik) megtartották az első felolvasó ülést P. Thewrewk Emilnek A népectymologia c. tanulmányával s utána minden hónapban, a júliust sem véve ki, volt felolvasó ülés, az első közgyűlésig 1875 aug. 6-ig összesen 17 felolvasással. A budapesti sajtó nagy rokonszenvvel támogatja az új társaságot, amit mutat az is, hogy a bemutatott értekezések nagyobb része a napilapokban jelent meg (Közérdek, Reform, Kelet Népe, Pesti Napló, Pester Lloyd). A tagok száma az első évben 106, a következőben már 200 s azután is, ha nem is ily rohamosan, de állandóan növekedik. 1918-ban az előfizetőkkel együtt 1063-ra rugott. Szerencséje volt az ifjú társaságnak, hogy első elnöke és alapítója 27 éven át megmaradt az élén s így biztosította számára azt a nagy vonzóerőt, amit az ő köztiszteletben s szeretetben álló egyénisége jelentett. Utóda Heinrich Gusztáv, aki 1902-től 1922-ig vezette a társaságot, szintén ott állt még a társaság bölcsőjénél s kezdetől fogva alelnöke és legbuzgóbb munkása volt. Harmadik elnökünk Némethy Géza, szintén itt nőtt fel 1884-ben tett első tudományos lépésétől kezdve s mint szerkesztő, titkár és munkatárs egy pillanatra sem hagyta el a társaságot. Titkára a társaságnak az első öt évben Garami Rikárd volt, majd 1881-től Ábel Jenő, 1887-től Pecz Vilmos, 1891-től Fináczy Ernő, 1899-től Katona Lajos, 1902-től Némethy Géza, 1905-től Vári Rezső, 1911-től Hornyánszky Gyula, 1914-től Papp Ferenc, 1922-től Huszti József, 1924-től Lajti István. Pénztáros az első években Knoll Károly, majd 32 éven keresztül a derék Cserhalmi Sámuel volt, ennek halála után 1917 óta Császár Ernő.

E kiváló, buzgó férfiak munkája aligha aratott volna sikert egy philológiai folyóirat nélkül. Valóban a társaság kezdetől fogva törekedett arra, hogy egy ilyen folyóiratot létrehozzon. Már az alakuló gyűlés nyilvánította élénk óhaját egy philológiai közlöny kiadása iránt, mely közlönybe az érdekesebb munkálatok lennének felveendőek. 1875 aug. 6-án az első közgyűlésen Szamosi János indítványozta egy philológiai közlöny kiadását, melyhez a tagok 3 frt évi tagdíjjal járulnának hozzá. Vele szemben Mayer Miksa indítványát fogadták el, mely a pénzhiányra való tekintettel csak Évkönyv kiadását javasolta. Ez se jelent meg, minthogy a társaság összes bevétele abból a 2 frt-ból állt, amit a tagok tagsági okmányuk fejében egyszer és mindenkorra lefizettek. E helyett 1876 és 1877 júniusában jelent meg egy-egy 16 oldalas Értesítő a Bp. Philol. Társ. köréből c. füzet. Ez azonban csak hivatalos híradásokat hozott. A tagok munkálatai tehát elszórtan jelentek meg, ahol éppen hely kínálkozott, így főképp a Magyar Tanügy, Tanáregyleti Közlöny, Ábrányi-féle és Abafi-féle Figyelő, Erdélyi Múzeum és Archaeologiai Értesítő hasábjain, sőt sok ízben a napilapokban. A várva-várt Közlöny nem a társaság kebelében született meg. 1876 okt. 15-én az egyetem központi épületében levő görög philológiai múzeumban gyűltek össze az egyetem nyelvtanárai, névszerint Télfy Iván, Hatala Péter, Mayr Aurél, Heinrich Gusztáv, Bászeli Aurél, Pasteiner

Gyula, Bálint Gábor és az elnöklő P. Thewrewk Emil s — a jegyzőkönyv szavai szerint — „egy hova tovább érezhetőbb szükségén akarván segíteni, egy egyetemes philologiai Közlöny kiadására vállalkoztak. E folyóirat általában mindazon nyelvek és irodalmak tanulmányozásának akar rendelkezésére állni, melyeket az egyetemen és a középiskolában tanítanak, de a legnagyobb szükségét tartván szem előtt, főleg a görög, latin, magyar, német és francia nyelvtudománynak akar ismertető és nyomozóeszköze lenni“. A tudományos részen kívül benne van a tervezetben az is, hogy a folyóirat közöl rendszeres jelentést a Bp. Ph. T. üléseiről. Terjedelme az év 10 hónapjában 3—3 ív, egy évi előfizetés 5 frt, a Társaság tagjainak 4 frt. 1877 januárjában meg is jelent a Közlöny az Akadémia Könyvkiadóhivatalának kiadásában. Az első szerkesztők P. Thewrewk Emil és Heinrich Gusztáv voltak s mindketten meg is maradtak 1892-ig. Thewrewk már előbb segítőül vette maga mellé 1887-től Abel Jenőt, 1890-től Némethy Gézát, majd 1892-től ez utóbbi maga szerkesztette a classica-philologiai részt 1902-ig, ekkor Katona Lajos vette át a classicus rész szerkesztését, 1905-től Láng Nándor, 1915 óta pedig Förster Aurél. A modern részt 1892-től Petz Gedeon, 1902-től Katona Lajos, 1905-től Császár Elemér, 1914-től Bleyer Jakab, 1923-ban Thienemann Tivadar szerkesztette, 1924 óta pedig Koszó János. Anyagilag s szellemileg óriási nehézségeket kellett legyőzni az ifjú folyóiratnak. Anyagi tekintetben az első években a legbiztosabb alapja volt még a Közlönynek az a pénzáldozat, amit Thewrewk hozott neki. 1879-ben azután évi szubvenciót sikerült kieszközölnie a M. T. Akadémiától, amelyet egész a világháború befejezéséig megkapott. A végső anyagi megszilárdulást az 1880. VI. közgyűlés hozta meg, új alapszabályokat állapítván meg, melyeknek az volt a főcéljuk, hogy az EPhK a BpPhT hivatalos organumává legyen, amit csak úgy lehetett megvalósítani, hogy a tagok rendszeres évi tagdíjra kötelezték magukat. E ténnyel az EPhK a társaság tulajdonába ment át s anyagilag annyira megerősödött, hogy 1882 óta tiszteletdíjban is tudta részesíteni munkatársait. Még így is többször megtörtént, hogy a társaság pénzügyei összezilálódtak. A vezetőség s különösen Heinrich Gusztáv tudósokat jellemző kedves könnyelműséggel nem nagyon nézte mennyi jövedelme van a társaságnak, hanem csak nyomtatta a mindig jobban vastagodó füzeteket s örült, ha 10—20 ívvel többet nyújthatott a tagoknak, mint amennyit az óvatos Cserhalmy kalkulációja alapján megígért. 1905-ben már nyakig úszott a társaság az adósságban s ki tudja, mi lett volna, ha Heinrich Gusztáv a szorult helyzetben nem talál maecenast ruszti Ruszt József személyében, aki mai értékben hatalmas összeggel, 6000 koronával segítette ki a társaságot a pénzügyi kátyúból. 1907 óta a VKM is támogatja a társaságot a Közlöny kiadásában. Az anyagi nehézségeknél súlyosabbak voltak azonban a szellemiek. Az első szám, mely Télfy Iván, P. Thewrewk Emil,

Heinrich Gusztáv, Goldziher Ignác, Hatala Péter, Hofer Károly és Pasteiner Gyula cikkeit tartalmazta, elég jól sikerült ugyan, de a következők annál vigasztalanabbak. P. Thewrewk Emil elnöki megnyitójában nem győzi eléggé felhívni a figyelmet a szigorú philológiai módszerre. Egyáltalában társaságunk s ami vele egyet jelent, a hazai philologia, sohasem lehet eléggé hálás a magyar philológiai tudomány atyamesterének, aki elnöki minőségben egy negyedszázadon keresztül irányította s fiatalos optimizmusával bátorította a köréje seregülő tudós nemzedéket. Az ő neve és befolyása szerzett kezdettől fogva tekintélyt a társaságnak, az ő széleskörű érdeklődése és tudása hozta a classica-philologia művelésére egyesült körbe a rokon philológiai tárgykörök művelőit is. A classica-philológiával való érintkezés csak hasznára vált a modern philologusoknak, viszont a modern irodalmakkal való megismerkedés szélesbítette a classica-philologusok látókörét. A Közlöny céltudatosan s folyton nagyobb sikerrel teljesítette hivatását. Kiméretlenül megmondja véleményét a hazai philológiai termékekről, hasznos tanácsokkal szolgál, a felvilágosító cikkek egész sorozatát közli programmszerűen, hogy az érdeklődést felkeltse s munkára serkentsen. A kritikák hangja nem mindig szerencsés. Harsány harci zaj üti meg füleinket, olvasva a Közlöny első évfolyamának sárgult lapjait, sokszor becsületig hatoló személyeskedő támadások, elkecseregetett válaszok s vad viszonyválaszok töltik meg a Közlöny nyíltterét. S ha e támadások magukat a megtámadottakat nem is javították meg, az újabb nemzedék mindenesetre tanult belőlük, óvatosabb, alaposabb igyekezett lenni. Azonkívül a heves csatározások felrázták a petyhüdebb kedélyeket is, érdeklődést ébresztettek, szóval életet teremtettek. A Közlöny mennyiségileg s minőségileg évről-évre fejlődik. Az első évfolyam 32 ívre terjedt, azontúl folyton növekedve átlagos évi 60 ívet ért el, de volt esztendő, amikor annyira felszaporodott a kiadásra váró értekezések száma, hogy 90 ívet adott. Lassan egészen megszerveződött a munkatársak tábora: az egyetemi tanárok a Közlöny bő ismertetés-rovataiban tétették meg az első kísérleteket tehetőségesebb tanítványaikkal, hogy itt megízmosodva komoly s derék munkásokká váljanak. Aki egyszer a magyar középiskolai tanárság szellemi életének fejlődését meg fogja rajzolni, rá kell, hogy mutasson arra a rendkívül áldásos hatásra, mely az Egyetemes Philológiai Közlöny vaskos évfolyamaiból áradt a nyelvész-tanárságra. Önálló cikkeivel, melyek az összes művelt népek irodalmára kiterjeszkedtek, a nemzeti kultúrák összefüggését s az egyetemes európai kultúra közös eredetét s egységét bizonyította a magyar közönség előtt, könyvismertetéseivel biztos irányítást adott s az 1885 óta évenként megjelenő philológiai repertoriummal megbecsülhetetlen segédeszközt nyújtott a philológiai kutatás számára.

A Közlöny nevelő hatása kézzelfogható. Míg régebbi évfolyamaiban, kb. az első 10-ben csak egy-két — igaz, hogy azóta

sem fölülmult — kiemelkedő tudós írásai válnak ki, hogy annál ijesztőbb legyen mellettük a tudománytalan cikkek sivár tömege, a következő évtizedben már egész kis csapata a jólképzett philologusoknak lép a Közlöny hasábjaira, akik példájukkal annyira megtermékenyítik a magyar philológiát, hogy a háború előtti években már odáig fejlődött a Közlöny, hogy úgyszólván minden cikke tudományos módszer és forma tekintetében kiállta a kritikát.

A társaság egyéb módon is megragadott minden alkalmat, hogy a philologiai törekvéseket segítse. Mindjárt alakulásának első éveiben fölveti s napirenden tartja egy philologiai enciklopédia tervét, Ráth Mór hajlandó is a kiadásra, de egyelőre hiányoztak a megfelelő szellemi erők. E tervet később Pecz Vilmos valósította meg az Ókori lexikonban. 1883-ban kiadja a társaság Bartal Antal Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba c. művét, 1897-ben P. Thewrewk Emil elnöki beszédeit s a legutóbbi években adta ki a kultuszminisztérium és az Akadémia támogatásával a görög-magyar szótár I. kötetét. A társaságtól indult ki a Magyarországi latinság szótárának a terve is. A humanisztikus műveltség védelmére is többször fölemelte figyelmeztető szavát. 1890-ben emlékirattal fordult a közoktatásügyi miniszterhez a görög nyelv ügyében, rámutatva arra a veszedelemre, mely a nemzeti kultúrát fenyegeti a classicus-műveltség elhanyagolása esetén. 1903-ban külföldi tudományos intézetek alapítását sürgeti a társaság, 1905-ben Classica-philologiai kézikönyv kiadását tervezi. A külföldi tudományos élettel való kapcsolatot is mindig ápolta a társaság. Ezt a célt szolgálta már kezdettől fogva az az alapszabályokban előírt intézkedése, mellyel a külföld jelesebb philologusait tiszteleti tagjai közé választotta s erre törekedett azzal is, mikor 1914-ben megindította az Egyetemes Philologiai Közlöny idegennyelvű tartalmi kivonatait, melyet megküldött az összes számottevő külföldi tudományos organumnak. Mindenesetre sokat kellett fejlődnie a hazai philológiának, míg odáig jutott, hogy munkáját a külföld elé merete vinni. Alig gondolhatott volna erre még pl. a 70-es és 80-as években, amikor a titkárok évi jelentéseiben mindig megtaláljuk a panaszt a tagok közönye felett. Van ülés ebben az időben, mikor az egész közönség négy emberből áll a felolvasóval együtt. Ez a baj azonban fokozatosan javul, úgyhogy 1892-ben Fináczy Ernő titkár azt jelentheti, hogy akkora a felolvasó ülések közönsége, hogy maholnap az Akadémia kis ülés-terme már nem is lesz elegendő befogadásukra. Mi több, a következő év májusában annyira erősnek érzi már magát a társaság, hogy résztvesz a bécsi philologiai kongresszuson 14 taggal, akik közül P. Thewrewk Emil Festus kiadását, Goldziher Ignác Kuun Géza gróf Magyarország östörténete c. művét, Latkóczi Mihály pedig Pervigilium Venerisről írt értekezését mutatta be, még pedig a kongresszus legteljesebb elismerésével. A társaság élete mozgalmasság és színvonal tekintetében a legörvendetesebb képet nyújtotta már, mikor a világháború kitört.

Az ezután következő idők súlyos csapást mértek rá. Tagjai tekintélyes részét elvesztette, a megmaradtak, kivétel nélkül tanárok, oly súlyos viszonyok közé jutottak, hogy sem anyagilag, sem szellemileg nem támogathatták tovább azt az egyesületet, mely közel öt évtizeden át tisztán az ő vállalkozásukon nyugodott. A Közlöny utolsó öt évfolyama, dacára a VKM nagylelkű támogatásának, együttvéve nem tesz ki annyi ívet, mint a békeidőben egy-egy évfolyam. Elmaradt azonkívül a magyar philologia nagy kárára már 1920 óta a Hellebrant-féle repertorium, amelynek minél előbb való folytatását pedig minden oldalról a legtürelmetlenebbül sürgetik. Hasonlóképpen stagnál anyagi eszközök hiányában a Görög-magyar szótár és a Classica-philologiai kézikönyv ügye is. Ha e nehéz időkről szólnunk, lehetetlen meg nem emlékeznünk a legmélyebb hálával a nagylelkű adakozókról s különösen a Tébéről, akik a társaság életét egyáltalában lehetővé tették, a társaság kiváló pénztársáról, Császár Ernőről, aki hálátlan feladatát önfeláldozó buzgósággal és sikerrel végzi s mindenek fölött Klebelsberg Kunó gróf vallás- és közoktatásügyi miniszterről, aki a társaságnak hozzá intézett segélykéréseit mindig azzal a lelkes tudományszeretettel hallgatta meg, mely őt jellemzi.

Oda térünk vissza, ahonnan kiindultunk. Ötven év alatt kb. 720 felolvasást tartott a társaság s közel 50 vaskos kötetet töltött meg munkálataival. Akik ezt az impozáns munkát elvégezték, túlnyomórészen középiskolai tanárok voltak, akik legtöbbször az éjszakát lopták meg azért, hogy elmerülhessenek az emberi szellem nagy megnyilatkozásainak csodálatában s megértésében. Ez az idealizmussal telt sereg most fáradtnak, közönyösnek látszik. A mindennapi élet gondjai talán megtántorítanak egyeseket s figyelmüket a pénzre váltható értékek felé irányítják. Mi tudjuk, egy nap csak elnémul a vásári zaj s az eltévelyedettek észreveszik, hogy az igazi, örök értékek azok, amelyeknek a Bp. Phil. Társ. első ötven esztendejében hódoltak s hogy minden igazi kultúra végső gyökere az emberi szellemnek az ismerete, amelynek kutatása e társaság legszenvedelmesebb s egyedüli feladata. E társaság addig rendületlenül s tagjainak végső erőfeszítésével áll őrt ebben a ma oly sokat emlegetett magyar éjszakában s híven megőrzi s tudása szerint tovább gyarapítja azokat a szent értékeket, amiket a szerencsésebb elődöktől kapott.

LAJTI ISTVÁN.

DIE URSPRÜNGLICHE GESTALT DER ODYSSEE.

In dieser Zeitschrift (oben S. 64–70) hat Professor Karl Marót mein neues Buch „Die Heimkehr des Odysseus“ besprochen, in welchem ich den Versuch gemacht habe, die ursprüngliche Gestalt von Homers Odyssee wiederherzustellen. Ich bin dem Rezensenten sehr dankbar dafür, daß er mein Buch nicht nur

mit einigen lobenden Worten empfiehlt, sondern nach seinem eingehenden Studium mir und den Homerforschern die Punkte bezeichnet, in denen er mir zustimmen kann, aber auch diejenigen, in denen er meine Darlegungen verbessern zu können glaubt. Gerade solche Besprechungen hatte ich erbeten; nur sie können die Wissenschaft fördern und zur Auffindung der gesuchten Wahrheit beitragen.

Auf die zustimmenden Abschnitte der Rezension will ich hier nicht näher eingehen, sondern nur kurz erwähnen, dass Marót meinem Buche mehrere „glänzende Ergebnisse“ zuschreibt, von „erstaunlich fördernden Perspektiven für die Homerforschung spricht, und sogar meine feste Zuversicht, den ursprünglichen Plan des Epos gefunden zu haben, mit einigen Vorbehalten als berechtigt anerkennt (S. 67). Diese Vorbehalte bespricht er in mehreren Abschnitten und bezeichnet mir damit die Punkte, in denen meine Darlegungen und Ergebnisse ihm fraglich oder unannehmbar scheinen. Auf diese Fragen bitte ich hier näher eingehen zu dürfen und glaube den Nachweis erbringen zu können, daß die von Marót vorgeschlagenen Wege nicht richtig sind und nicht zu dem gemeinsamen Ziele, der Auffindung der Wahrheit über Homer, führen können.

1. Marót erklärt es auf S. 64 für unberechtigt, daß ich bei der Aufstellung des Planes der Odyssee von der Voraussetzung ausgehe, die Tage des Telemachos, die im 2. Teile des Gedichtes mit denen des Odysseus zusammenfallen, müßten nun auch in 1. Teile parallel verlaufen. Es ist aber nicht richtig daß ich bei der Aufstellung meines Planes von einem solchen Satze ausgegangen bin. Mein Ausgangspunkt war und ist vielmehr die unbezweifelbare Tatsache (I, 23 meines Buches), daß die uns vorliegende Odyssee in Bezug auf den Tageplan der beiden handelnden Hauptpersonen mehrere so schwere Widersprüche enthält, daß sie vom Hörer oder Leser unmöglich übersehen werden konnten und daher auch nicht von einem auch nur einigermaßen verständigen Dichter herrühren können. Ich gebe zu, daß die großen Dichter aller Nationen zuweilen Fehler ihrer Werke übersehen haben, und daß auch Homer „zuweilen geschlafen“ haben kann. Wenn aber in unserer Odyssee mehrmals ausdrücklich gesagt wird, daß Telemach nur sehr kurz in Sparta geblieben sei, und wenn darin nichts von seinem Aufenthalt auch nur an einem einzigen ganzen Tage berichtet wird, während dieser Aufenthalt nach dem jetzigen Gedicht volle 30 Tage dauert, so dürfen wir in diesem Widerspruch ein deutliches Zeichen dafür sehen, daß hier nicht ein Versehen des ursprünglichen Dichters, sondern Veränderungen eines späteren Bearbeiters vorliegen müssen. Den Widerspruch hätte ein verständiger Dichter sehr leicht dadurch vermeiden können, daß er den Telemach um einen Monat später als Odysseus seine Reise antreten ließ.

Ein zweiter grober Fehler, auf den ich später zurück-

kommen werde, liegt bei der ersten und zweiten Götterversammlung vor. Der in der letzteren von Zeus an Hermes erteilte Auftrag, zur Kalypso zu eilen, um von der Nymphe die schleunige Entlassung des Odysseus zu fordern, gehört unbedingt in den ersten Götterrat und ist durch einen Nachdichter an die falsche Stelle gesetzt worden.

In meiner Überzeugung, daß diese und andere Fehler unmöglich schon im ursprünglichen Plane des Dichters bestanden haben können, wurde ich bestärkt, als der Tageplan Telemachs, der sich nach dem Gedichte selbst zunächst als eine Folge von 11 Tagen herausstellte, sich zu meiner Überraschung auch für Odysseus als passend ergab, sobald einige Veränderungen am jetzigen Epos vorgenommen wurden, die schon lange vorher von anderen und mir als notwendig erkannt worden waren. Daß erstens Odysseus nicht 20 Tage und Nächte zur Fahrt von Ogygia nach Scheria gebraucht haben konnte, weil er nach dem guten Rat der Kalypso auf der ganzen Fahrt die Augen nicht schließen und den Nordstern immer zu seiner Linken haben sollte (Od. V, 270—77), habe ich auf S. 53 meines Buches eingehend dargelegt und durch geographische und andere Tatsachen ausführlich bewiesen. Daß ferner Odysseus in Ogygia nach dem Besuche des Hermes nur noch eine einzige Nacht bei der Nymphe Kalypso verweilte, läßt sich nicht verkennen. Daß endlich der Auftrag des Zeus an Hermes, die Nymphe zur schnellen Entlassung des Odysseus aufzufordern, ursprünglich in den Götterrat des ersten Tages gehört, wurde soeben schon erwähnt. Fast alle Homerforscher haben das erkannt, aber den Text des jetzigen Epos nicht zu ändern gewagt.

Als ich nun sah, daß sich nach Vornahme dieser drei notwendigen Veränderungen für Odysseus derselbe Tageplan von 11 Tagen ergab, den ich für Telemach aus dem jetzigen Epos gewonnen hatte, und daß sich ferner ungesucht mehrere enge, offenbar beabsichtigte Beziehungen beider Tagepläne herausstellten, war für mich das Odyssee-Rätsel gelöst. Die Grundlage meiner Theorie über die ursprüngliche Odyssee, nämlich ein einheitlicher Tageplan von 11 Tagen, war gewonnen. Darnach darf ich den ersten Einwand Maróts, daß ich meinen Tageplan auf der unberechtigten Annahme aufgebaut habe, die im 2. Teile der Odyssee vorhandene Parallelität der Tagepläne von Odysseus und Telemach müsse und dürfe auch im 1. Teile hergestellt werden, als unberechtigt bezeichnen.

2. Erledigt ist damit aber auch schon der zweite Einwand Maróts (S. 64), daß ich die „epische Notwendigkeit“ der runden Zahl 10 für die Anzahl der Tage meines Planes aus irgend einem Grunde gefordert und daher dem Epos aufgezwungen haben soll. Denn aus dem eben Gesagten geht hervor, daß ich zunächst einen Tageplan von 11 Tagen gefunden hatte. Wodurch ich später veranlaßt wurde, diesen Plan um einen Tag zu verkürzen, bitte ich hier darlegen zu dürfen:

Als ich neben den Tageplänen des Telemach und des Odysseus versuchsweise auch den der Göttin Athena aufstellte, bemerkte ich zu meinem Erstaunen, daß er für die ersten 5 Tage nicht nur ohne jede Schwierigkeit hergestellt werden konnte, sondern mir auch einige wertvolle Offenbarungen über den kunstvoll ausgedachten Plan des Epos lieferte: Athena ist am 3. Tage als Mentor in Pylos, begibt sich aber am Abend nicht, wie sie sagt, zum Schiff und zu den Kaukonen (Od. 3, 365—67), sondern eilt nach Scheria, um dem in höchster Not befindlichen Odysseus, dessen Gebet sie gehört hatte, beizustehen. Und am 5. Tage, nachdem sie dem Odysseus bei den Wettspielen in Scheria beigestanden hat, begibt sie sich zu ihrem Vater Zeus (Od. 5, 5—12; 18—27), um von ihm die Erlaubnis zu erbitten, den Telemach vor dem drohenden Mordplane der Freier zu bewahren, den sie ebenfalls durch ein Gebet Penelopes erfahren hat (Od. 4, 762—67). Nach Empfang der Erlaubnis kann sie der Mutter Trost spenden und Hilfe durch Athena in sichere Aussicht stellen. Am 6. Tage hat die Göttin scheinbar nichts zu tun; sie ist nirgends zu finden. Erst am Morgen des 7. Tages treffen wir sie wieder am Phorkys-Hafen von Ithaka, wo sie ihren Schützling Odysseus bei seiner Ankunft in der Heimat empfängt. Auch am 8. Tage scheint der Dichter nichts für sie zu tun zu haben, während sie an den drei letzten Tagen 9—11 wieder in mancher Weise auf Ithaka beschäftigt ist. Das scheinbare Fehlen Athenas am 6. und 8. Tage fiel mir auf und führte mich zu zwei wichtigen Ergebnissen:

Schon bei der Aufstellung des Tageplanes für Telemach und Odysseus war ich für den 6. Tag auf Schwierigkeiten gestoßen, die zunächst nicht zu heben waren, und hatte ferner erkannt, daß es dem Wortlaut der Odyssee mehr entspräche, wenn dieser Tag gestrichen werden könnte. Da nun jetzt auch bei Athena derselbe Tag überflüssig war, konnte ich nicht mehr zögern, den 6. Tag ganz zu streichen und so die Zahl der Tagereihe von 11 auf 10 zu vermindern. Ich habe die runde Zahl 10 also nicht absichtlich zu irgend einem Zweck herbeigeführt, sondern das Epos selbst hat sie mir aufgezwungen. Daß bei dieser runden Zahl die Tagepläne des Odysseus und des Telemach so wundervoll symmetrisch aufgebaut sind wie die Bildwerke der griechischen Tempelgiebel, habe ich erst 20 Jahre später erkannt und natürlich als sehr willkommene Bestätigung für die Richtigkeit meines Planes mit Freuden gebucht.

Das Fehlen Athenas auch am 8. Tage, oder, wie ich jetzt nach Verminderung des ganzen Planes um 1 Tag sagen muß, am 7., ließ sich nicht durch Streichung auch dieses Tages heben, sondern führte mich auf die Spur einer anderen wichtigen Entdeckung, nämlich zu der Erkenntnis, daß der Seher Theoklymenos, der den Telemach auf seiner Heimfahrt von Pylos nach Ithaka begleitet, niemand anderes ist als die Göttin Athena. Marót erkennt die „Fruchtbarkeit“ dieser Entdeckung zwar an,

glaubt sie aber „eine noch nicht ganz erwiesene Hypothese“ nennen zu dürfen. Gegen eine solche Bezeichnung muß ich protestieren. Es ist mir schon schwer begreiflich, daß keiner der zahllosen Homerforscher aller Nationen und aller Zeiten die auf der Hand liegende Gleichheit von Theoklymenos und Athena erkannt hat. Wie man sie aber jetzt, nachdem sie erkannt und bewiesen ist, noch bezweifeln und mit Marót für eine noch nicht ganz erwiesene Hypothese halten kann, ist mir unverständlich.

Der klare Tatbestand ist folgender: Als Athena, wie wir oben schon sahen, den Plan der Freier, den Königssohn auf der Heimfahrt von Pylos zu töten, durch das Gebet der Penelope erfahren hat, eilt sie zu ihrem Vater Zeus und bittet ihn, diese unerhörte Tat zu verhindern. Nachdem sie von ihm die Erlaubnis erhalten hat, den Telemach auf seiner gefährlichen Fahrt zu begleiten und vor dem Anschlag der Freier zu bewahren, teilt sie der Penelope im Traum selbst mit, daß die Göttin Athena der Gefährte (παιπός) ihres Sohnes auf der Seefahrt sein werde. Wenn nun tatsächlich beim Antritt der Fahrt des Telemach unmittelbar nach seinem Gebet an Athena ein Mann erscheint, der um Aufnahme ins Schiff bittet und wirklich die Fahrt nach Ithaka mitmacht, kann da noch ein Zweifel darüber bestehen, wer sich in diesem Seher Theoklymenos verbirgt, und wer das Schiff in der Nacht so lenkt, daß es den Freiern bei der Insel Asteris entgeht? Daß es Athena, die Schutzgöttin des ithakesischen Königshauses, selbst ist, die in der Gestalt des Sehers tätig eingreift, habe ich in meinen Buche überdies noch durch mehrere schlagende Beweise gezeigt, von denen ich hier wenigstens einen noch kurz anführen möchte, nämlich die volle Parallelität des Erscheinens der Athena als Mentor (Od. 2, 260—68), ihres Besteigens des Schiffes und ihrer Besorgung eines günstigen Fahrwindes (2, 416—30) und andererseits ihres Erscheinens als Theoklymenos (15, 222—23) und wiederum ihres Besteigens des Schiffes und ihrer Sendung eines guten Fahrwindes (15, 284—94). Wenn das Epos jetzt in dem einen Falle (bei Mentor) offen sagt, daß Athena selbst erschienen ist, in dem anderen Falle (bei Theoklymenos) aber nicht, so muß in einem dieser Fälle die Aenderung eines späteren Sängers vorliegen, der das Gedicht zu verbessern glaubte, es aber in Wirklichkeit enstellt hat. Weshalb ich den Sachverhalt bei Theoklymenos für den ursprünglichen halte, kann ich hier nicht darlegen; man mag es in meinen Buche nachlesen (I, S. 88).

3. Einen weiteren Einspruch erhebt Marót gegen den „geometrisch-mathematischen“ Aufbau meines ursprünglichen Planes und gegen meine graphischen Darstellungen, indem er sagt, daß ich dadurch weniger Zeugnis ablege von meiner Kenntnis der dichterischen Schaffensart, als von meiner architektonischen Bildung. Ich habe keinen Grund, meine technische Vorbildung zu verleugnen oder zu bedauern, bin vielmehr

überzeugt, daß es für die Homerforschung kein Nachteil ist, daß neben den Sprachkennern auch einmal ein Techniker sich eingehend mit beiden Epen beschäftigt hat. Aber in einem Punkt irrt der Verfasser. Ich habe mich wohl gehütet, der Odyssee als Techniker eine Regelmäßigkeit aufzuzwingen, die ihr Plan gar nicht besitzt. Das wirft mir aber Marót vor, wenn er S. 65 sagt, daß die Regulierung der Ordnung und des Umfanges der einzelnen Gesänge ihm „ziemlich unpoetisch-mechanisch, ja offenbar tendenziös“ erscheine. Gegen einen solchen Vorwurf muß ich protestieren. Ich habe mich keineswegs, wie der Verfasser sagt, für berechtigt gehalten, „nach einem angeblich im zweiten Teile der Odyssee vorhandenen Prinzip sämtliche, auf einen jeden Helden bezügliche Ereignisse eines jeden Tages zusammenzustellen und poetisch zerstreute Teile des Epos von Anfang bis zu Ende nach der Zeitfolge aneinander zu kleben“, vielmehr hat das genaue Studium aller Ereignisse, wie ich oben darlegte, mir gezeigt, daß die 5 ersten Tage Telemachs tatsächlich den entsprechenden Tagen des Odysseus parallel laufen, und daß beide Gruppen sogar enge Beziehungen zueinander haben, während sie jetzt nicht nur nacheinander erzählt werden, sondern sich auch nacheinander abspielen. Erst als ich erkannt hatte, daß tatsächlich gleichzeitig gedachte Ereignisse vorliegen, — und die Richtigkeit dieser Beobachtung wird von Marót nicht geleugnet, — ergab sich mir von selbst, daß im jetzigen Epos eine wesentliche Änderung des ursprünglichen Planes vorliegt, und dass in diesem die Ereignisse jedes einzelnen Tages in parallelen Berichten erzählt wurden. Dabei ist es wesentlich, daß ich die große Regelmäßigkeit und Symmetrie des so gewonnenen Planes, wie ich in meinem Buche (I, 108) ausdrücklich feststelle, erst viele Jahre nach seiner Aufstellung erkannt habe. Das sollte mich gegen den Vorwurf tendenziösen Vorgehens schützen.

Zu meiner Freude sehe ich, daß Marót später (S. 68) manche der in Tabellen gegebenen Ergebnisse als richtig und anschaulich anerkennt und sogar zugibt, daß das Prinzip des Fortschreitens vom Morgen bis zum Abend eine uralte und beliebte Darstellungsweise gewesen sein dürfte. Auch spreche ich dem Verfasser meine Freude darüber aus, daß er mir in Bezug auf die viel behandelte Frage, ob Homer bereits gleichzeitige Ereignisse habe darstellen können, ohne Bedenken zugibt (S. 65), daß ich die berühmte und mit Beifall überschüttete Abhandlung von Th. Zielinski über dieses Thema (Suppl. Band VIII. des Philologus 1901, 407) „glänzend“ widerlegt habe.

4. Der Verfasser hält es weiter (S. 65) für „altmodisch“ und „veraltet“, daß ich noch immer mit den früheren Mitteln der Philologen arbeite, nämlich mit der Annahme von Zusätzen späterer Dichter, die ich zu streichen vorschlage, und von vorhandenen Lücken, die ich auszufüllen versuche. Aber eine alte Mode ist nicht immer schlecht, sondern kann zuweilen besser

sein, als eine neue. Nachdem sich der anfangs auf 11 Tage festgesetzte Plan, wie ich schon darlegte, als Plan von nur 10 Tagen herausgestellt und weiter in mancher Weise als richtig bewährt hatte, brauchte ich keinerlei Bedenken mehr zu tragen, die ihm widersprechenden Teile des jetzigen Epos zu streichen und vorhandene Lücken auszufüllen. Ich durfte es sogar als neue Bestätigung für die Richtigkeit meines Planes buchen, daß sich dabei nur solche Teile des Gedichtes als später hinzugefügt herausstellten, die schon früher von anderen Homerforschern aus verschiedenen Gründen bezweifelt und zum Teil auch schon aus dem ursprünglichen Epos entfernt worden waren. Auch hier erkennt Marót später (S. 66) zu meinen Gunsten an, daß meine altmodischen Mittel doch zu einigen guten Ergebnissen geführt haben, z. B. zur Erkenntnis einer „zweisträngigen“ Handlung, die von zwei Quellen ausgehend, später einheitlich wird, eine Erkenntnis, die schon von manchen älteren Forschern geahnt oder auch schon angebahnt war.

Nach Erörterung dieser vier Vorbehalte Maróts kann ich nur noch auf einige wenige Bemerkungen des übrigen Aufsatzes eingehen, weil eine Besprechung des ganzen Inhaltes zu viel Raum in Anspruch nehmen würde.

Einmal behauptet Marót (S. 67, unter Hinweis auf Prof. Drerup), daß Homer zwar gewisse Ortsnamen seiner Epen der Wirklichkeit entnommen, aber andere sicher erfunden habe. Ich bestreite nicht, daß jeder Dichter das Recht hat, Namen und auch Ereignisse zu „erdichten“, also frei zu erfinden. Wenn aber meine Ansicht richtig ist, daß die homerischen Epen in ihrer ursprünglichen Gestalt an den Höfen der achäischen Helden bald nach dem trojanischen Kriege gesungen worden sind, so handelt es sich bei ihnen nicht um gewöhnliche Gedichte, sondern um die damals allein übliche Art der Geschichtsüberlieferung, um einem Vortrag in Versen durch den Sänger. In diesem Falle können, ja müssen alle Namen und Ereignisse, soweit Griechenland und die den Achäern bekannte Welt in Frage kommt, der Wirklichkeit entsprechen. Freie Erfindungen waren hier ausgeschlossen, weil alle Hörer die Personen und Ereignisse selbst kannten. Die Erzählungen der Irrfahrten dagegen und des Hadesbesuches waren selbstverständlich entweder frei erfunden oder Schiffermärchen nachgebildet.

Wenn Marót ferner in Bezug auf mögliche Erfindungen von Namen in oder bei der Insel Ithaka sich ebenfalls auf Drerup beruft, so stützt er sich auf einen Zeugen, den ich nicht als unparteiisch anerkennen kann, weil er nach einem Besuche von Leukas mir zunächst zugestimmt, später aber aus merkwürdigen Gründen sein Urteil widerrufen hat. Zum Beweise für die Erfindung homerischer Namen darf Marót auch nicht, wiederum nach Drerup, serbische Volksepen heranziehen, in denen mit unglaublicher Willkür Namen erfunden sein sollen. Denn erstens haben die homerischen Epen mit Volks-

dichtung überhaupt nichts zu tun, und zweitens ist es zwar üblich, aber vollkommen unzulässig, zur Erklärung Homers die Nationalepen anderer Völker, z. B. das deutsche Nibelungenlied heranzuziehen. Schon Aristarch hat im Altertum den richtigen Grundsatz aufgestellt, daß Homer nur aus dem Homer erklärt werden darf. Diesem Grundsatz bin auch ich bei allen meinen Homerstudien treu geblieben. Nur aus dem Homer, wie er uns vorliegt, habe ich den einfachen Tageplan des Telemach und dann auch den des Odysseus und der Athena entnommen; sie haben mir zur alleinigen Grundlage für meine Wiederherstellung der ursprünglichen Odyssee gedient, und auch Marót wagt nicht, sie zu verwerfen. Nur nach den Angaben Homers habe ich ferner die Stellen von Troja und Ithaka bestimmt, die dann durch Ausgrabungen bestätigt worden sind. Nur aus den Angaben Homers über Geschichte, Geographie und Kultur habe ich endlich die Zeit der Entstehung der Epen hergeleitet, ein Ergebnis, dessen Bedeutung Marót zwar anerkennt, dem er aber nicht zustimmen will, bevor ich nicht weitere Beweise beigebracht habe. Meines Erachtens genügen meine Beweise vollkommen, um die Entstehung der Epen dem 12. Jahrhundert vor Chr. zuschreiben zu dürfen.

Es freut mich sehr, daß Marót die Vorzüge der im 2. Bande meines Buches veröffentlichten deutschen Prosa-Uebersetzung der Odyssee von H. Rüter voll anerkennt und auch die zur Erklärung der Realien des Epos hinzugefügten Zeichnungen von F. Krischen hoch bewertet. Beide Herren haben mich in dem Bestreben unterstützt, den Homerforschern und nicht minder auch allen Freunden und Bewunderern der homerischen Epen das ursprüngliche Gedicht von der Heimkehr des Odysseus in der Gestalt vorzuführen, die es nach meinen Studien bei seiner Entstehung ursprünglich gehabt hat. Wir glauben dadurch nicht nur die Homer-Literatur wesentlich bereichert, sondern auch die hohe Bedeutung der homerischen Epen innerhalb der Welt-Literatur gesteigert zu haben.

Jena, im August 1925.

WILHELM DÖRPFELD.

DANTE ESCHATOLOGIÁJA.

A középkor eschatológiájának sivár jelenés-áradata Danteig ama látomásköltészet utolsó hullámának tekinthető, amelynek credete visszamegy az ókori görög theológusokra. A hellenizmus korában a keleti népekkel érintkezésbe jutva, több dolgot átvettek az assyr, chaldeus és perzsa népek apokalyptikájából s ezekkel a motívumokkal gyarapodva gyakoroltak hatást a zsidó és keresztény víziókra. Mindazonáltal a keresztény jelenéses mondákba csak nagyon lassan és gyéren talál utat a keleti befolyás. Megkísérelték már többen úgy a biblia,

mint a keresztény középkor jelenéses mondái alapján megmagyarázni, hogyan keletkezett egyszerre olyan remekmű mint Danteé, de törekvésüket nem koronázta siker. Most végre Don Miguel Asin Palacios a spanyol akadémiában felolvasott kurzakalkotó munkájában a muzulmán látomásköltészet alapján bebizonyította, hogy a sírontúli élet nyugati felfogása arab forrásokra vezethető vissza,¹ hasonlóképp, mint a provencai dal-költészet.

Dante a muzulmán vallásreform által eszményesített, a bölcsészet által megtisztított arab eschatológiát átültette keresztény talajra és a vergiliusi necyiával kapcsolatba hozva, örökbecsű vallásos eposz tárgyává tette. Fejlődéstörténeti alapon szándékozik Dante túlvilágát tárgyalni, kapcsolatba hozva az arab befolyást nemcsak a keresztény középkor apokalyptikájával, hanem a görög és latin, továbbá keleti népek jelenéses mondáival is. Kiténik így, honnan vette az anyagot Dante mesterművéhez és hogy hogyan kerülhetett a muzulmán eschatologia hatása alá. Ki szándékozik emelni azt az óriási hatást, amelyet az arab kultúra az európai műveltségre gyakorolt, hogy erről az oldalról is alátámasszam Asin érveinek hatalmas épületét.

Az alvilág fekvése. A túlvilágnak fogalma a népek fejlődésének legelső fokán még bizonytalan: nincs meghatározott helye. A lélek tovább él, de az ősök, az „elköltözöttek” tisztelete helyhez köti, oda, ahol földi életükben legszívesebben tartózkodtak, mint a kínaiaknál és a japánoknál ez maig is megvan. Majd mind távolabbra teszik tartózkodásuk helyét, megszületik a szellemfalvak gondolata: távol, a föld egy félreeső zugában, ködös, rejtett völgykatlanokban élnek együtt az elköltözöttek. Hegyek, sziklák között, vagy mélyen a víz alatt szellemfalvakat találunk, így pl. cheroksok mythosaiban.² Az amerikai, polynesiái és ausztráliai mythosok már összekötik a szellemfalvakat az alvilággal, lehelyezik a föld kérge alá. Szellemország lesz belőlük, amelybe sötét út vezet le, sötét vízen kell átkelni a lelkeknek, hogy oda jussanak. Tovább élnek itt, de életük a földi életnek örömtelen mása. Erkölcsi behatásról még szó sincs. Szerencsétlenek az árnyak, örömtelen a létük, mert a halott hidegségét, az elhunytért való szomorúságot átviszik magára az alvilágra, amelyből sívár, örömtelen hely lesz. Az alvilágról alkotott kép lényeges vonásaiban minden népnél megegyezik. Egyenlő psychikai befolyások alatt egymástól függetlenül is keletkezettek hasonló képek, de ez kölcsönhatásokat nem zár ki. Így pl. a cheroksok említett felfogása, hogy az életben eltűnt embereket a szellemfalvak lakói rabolták el, az Odysseában feltűnik mint a *kapec*, mint alvilági démonok, amelyek elragadják

¹ La escatologia musulmana en la Divina Comedia. Madrid, 1919.
— Asin rövidítéssel fogom idézni.

² Mooney, Myths of the Cherokee, Ethnol. Rep. XIX. 1., 1900.

a megholtak lelkeit a szellemországba.¹ Később e még zavaros képzetekből kialakul a Ἑρμῆς ψυχοπομπός alakja.

A szellemfalvak egy későbbi változata a νῆσοι μακάρων. A homerosi felfogás szerint ide úgy jutottak el a hyperbo-reusok, hogy a λευκάς πέτρῃ-ről leugrottak. Hasonlóképp a szellemfalvakra emlékeztet az Ἑλλύσιον, a verőfényes berek, ahol az isteneknek tetszők boldog életet élnek. Ide sorolom még a kimmeriaiak örök éjszakába, sötét ködbe burkolt városát is.² Ha tekintetbe vesszük a napnyugat homályát, ahol a sötétség és halál határán a Graiak, a rémület, a félelem, a vénség személyesítői tanyáznak, úgy könnyen elképzelhetjük itt ezt a szellemvárost. Valószínű, hogy a kimmeriai szó a Κερβέριοι-elnevezésből származott, mint Κέρβερος is, és erebos-lakót jelentett. Ezt mutatja az is, hogy Strabo szerint az alvilág kapujánál, az Avernus-tó barlangjaiban laktak a kimmeriaiak. Szellemváros ez tehát messze a ködös homályban, az Odyssea szerint nyugaton, a nap kapujánál, az álmok népénél.³ Megvan tehát a szellemfalvak nyoma még Homerosnál is.

Az Iliasban a föld alatt találjuk az alvilágot, az Odyssea-ét pedig messze nyugaton az Okeanoson túl a nap kapujánál.⁴

Homeroszt a középkorban alig ismerték, a görög nyelv tudása a legnagyobb ritkaságok közé tartozott. Ha a középkori

¹ o, 207.

² λ. 14—20.

³ ω, 11—15.

⁴ Prellertől eltérőleg azt hiszem, hogy az Odyssea alvilágát is a föld alatt képelték. T. i. az Odysseában két vékuia van: az egész XI. ének és a XXIV. eleje. De az első is két részre oszlik: az erősen a szellemfalvakra emlékeztető kimmeriaiak városa közelében levő alvilág-bejáratról és a mellette levő asphodelos-mezőről, illetve árnyairól szóló rész és a tulajdonképeni alvilágról: az Erebosról, a Tartarosról szóló szakasz. Az első az Odyssea szerzőjének munkája, mert hasonló adatok az eposz más helyein (κ, 508—512; λ 538—9; κ, 513—5) is előfordulnak. Itt ugyan a felvilágon vagyunk még, de a folyók a mélységbe való törekvéssel már jelzik az alvilág helyét. Κατάβασις-nak ezt tehát nem is tekinthetjük, csak halottjósálsnak. Helyrajzilag közel áll ez a szellemfalvakhoz, amelyet az Odyssea szerzője kapcsolatba hoz a földalatti alvilággal az által, hogy a föld alól ὁπῆς ἐπέβους lebegteti elő árnyait (ω, 203—4; κ, 560; λ, 65). A XI. ének második felét már Aristarchos is gáncsolta: Odysseus a Tartaros nagy bűnöseit oly mélyen a föld alatt, mint amilyen magas a csillagos ég, a föld színéről nem láthatta. (Schol. 568.) Valószínűleg egy ismeretlen szerzőnek „περὶ τῶν ἐν αἰδοῦ ἀσεβῶν” című művéből való betoldás ez, amelyet oly ügyetlenül kötöttek össze az előző résszel, hogy az összekötő sorokat foltozó soroknak nevezték el. (A, 566—9; Rhode Rh. Mus. L. 1896, 605; Norden, Aen. B. VI., 196, 1.) L. Dante-tanulmányaimat. Szeged, 1925. 12—13. Az Iliasban is ily mélyen van a föld alatt a Tartaros. (Θ, 10—17, 478—81.) Ezt a végtelen mélységet a római pathos megkétszerezi, Tasso is sokszorozza, az arab eschatologia pedig túlszáz mindezen „una piedra bola de plomo, dejada caer desde su bocca, tardaria setenta años en llegar a su fondo.” (Verg. Aen. VI, 578—9; Tasso, Ger. lib., I. 7—8; Asín, 110.)

írók Homerosról beszélnek, a „Homerus latinus“-t értik alatta.¹ Dante nagy tisztelettel hajlik meg előtte,² de ez a nagy tisztelet nem származott a költő közvetlen ismeretéből, hisz még a latin Homerost sem ismerte.³ Aristotelesre — egyszer Horatiusra — hivatkozva idézi, sőt Odysseus halálának körölményei,⁴ hogy azért kellett elpusztulnia, mert a „non plus ultra“ oszlopokon, az Abyle- és Kalpe-n túlhajózott a trójai háborúból megmaradt társaival, világosan mutatja, hogy még a latin Homerust sem ismerte és egy fantasztikus középkori legendát használt fel. Különben kitűnik ez „Convito“-jából is, amelyben bevallja, hogy nem tud görögül⁵ és így Homerost közvetlenül nem ismerheti, sőt fordításban sem, mert „nincs lefordítva latinra“. De azért kijelenti, hogy Aristoteles műveiből jól ismerte,⁶ ami elég merész állítás. Homeros irodalmi értékét elismeri ugyan, de neki csak Vergilius a legnagyobb költő. Midőn Vergilius Danteval a „limbo“-ba ér, Homeros 3 költőtársával eléje megy, mint költőfejedelem elé és „Onorate l'altissimo poeta!“ egyhangú felkiáltással üdvözik. Kiterjeszkedem mégis a homerosi költemények eschatologikus adataira is, tekintettel arra a nagy hatásra, amelyet Vergiliusra és a római költőkre gyakoroltak. Vergilius alvilága Dantera nagy hatással volt, és ez a homerosi necyiák ismerete nélkül nem tárgyalható.

A túlvilágfogalom philosophiai vonatkozásaiban a „horror vacui“-ra és az ebből keletkezett tudásvágyra, költészeti szempontból pedig a napmythosokra és a halottjölásokra vezethető vissza. Amint a görög mythosképzés legrégibb idejében Zeus, Athene, Apollo, Hermes stb. hatalmas alakjai nagyon egyszerű, de bensőséges természetimádásra vezethetők vissza, úgy a különböző hősök leszállása az alvilágba a napkultusra enged következtetni és a napmythosok sorába iktatja őket. Naponkint látták eltűnni a napot az Okeanos habjaiban és másnap győzelmesen felkelni. Ebben eleinte csak a világosság győzelmét látták a sötétség felett, később a mythikus homály névtelen költői istenekről, hősekről regéltek, akik megküzdve az alvilági hatalmakkal, legyőzve a sötétség borzalmaait győzelmesen tértek vissza a felvilágra. A természet életjelenségeit, alkotó erejét élőlényeknek tulajdonították, személyesítették, a napot istenné, hőssé tették, róla mondákat alkottak, mythosokat képeztek, amelyeket a napmythosok csoportjába sorolhatunk. Mint-hogy a Divina Commedia ezek késői utózenge, a napmythosok eschatologikus adatait is tekintetbe kell vennünk. Herakles κατὰ βασις-ából azt látjuk, hogy őt, mint a sötétség borzalmaival megvívó naphóst énekeltek meg a költők. Kifejezésre jut ez

¹ Comparetti, Virgilio nel medio evo. XII.

² Purg. XXII, 102.

³ Convito, I, 7. — II, 15.

⁴ Inf. XXVI, 91—142.

⁵ Conv. I, 7. — II, 15.

⁶ Conv. IV, 20.

egy hieroglyphen is, amelyen mint a magát örökösen megújító időt ábrázolták. Az idő tolmácsa pedig a földön a napisten, ő a fénythozó, az időmérő.¹ A nevezetesebb napmythosok, így Herakles, Orpheus, Theseus, Peirithoos mondáinak alvilága a föld mélyében a föld alatt van.

De az alvilágról alkotott fogalmat nemcsak a napmythosok, hanem a halottjósolások költői feldolgozásai is tökéletesbítették. A néphit az elköltözötték szellemeivel való érintkezést lehetőnek tartotta, egyes vidékeken barlangszerű földnyílások, hegyszakadékok úgy látszott, hogy az alvilágba vezetnek, a föld színéről a mélységbe tűnő folyók, hőforrások, a solfatarák mephitikus kigőzölgésekkel mind egy földalatti másvilágra utaltak.²

Vergilius necyiajában már elhomályosult a napmythos, de még így is kétségtelen, hogy a föld alatt képzelte alvilágát. Bizonyoságul elég Aeneasnak a cumae-i földalatti barlangon át az alvilágba való berontását idéznünk.³ Utánna majdnem az összes költők a föld alá helyezték a túlvilágot. A zsidóknál a Gé-Hinnom völgye (gyehenna) a talmudi kifejezés az alvilágra, amely azt a völgyet jelentette Jeruzsálem mellett, amely az izraeliták bálványimádása korában Molohnak volt szentelve és a mai „Wadi-er-rababe“-nak felel meg. A zsidó scheol is alvilágot jelent, ezt a föld alatt képzelik, mély örvény, a sötétségnek, hallgatásnak, enyészetnek országa, a bűnhődés és tisztulás helye.

A túlvilágról alkotott kép először Platonnál jelenik meg az apokalypsisek alakjában. „Allam“-ában,⁴ midőn a túlvilági igazságszolgáltatást említi, hivatkozik a pamphiliai „Er“-nek víziójára, aki a csatában elesve tizenkettednapra ismét elevenné lett. Ez az „Er“ elmondja, hogy a gonoszoknak a föld alá, az ítélkezőtől balra és lefelé kellett menni. Platon a másvilágot tehát a föld alatt képzelte. Ez a víziója az a forrás, amelyre a középkori jelenések legnagyobb része, ha nem is tartalmilag, de alakilag utal. Plutarchos Thespesios meséjében ugyanezen nyomon halad. Azonban nála a neoplatonikus bölcsészet hatása alatt a légkörben a föld és hold között tisztulnak a lelkek, míg a „hold mezei“-re nem jutottak, ahol újraszületésükig tartózkodnak.⁵

¹ V. ö. Plinius N. H. II, 6.

² Herodotos, V, 92. — Pausanias, 9, 30, 6; 3, 17, 9; 9, 8. — Hygini fab. 88. — Plutarchos, De ser. num. vind. 10; Cimon 6. — Pomp. Mela I, 103. Strabo, 14, 648—50; 12, 579—80. — Cic. de divin. I, 79. — Philostr. V. — Ap. 2, 37, 79, 19; 3, 6, 8. — Lukianos, Nekyom. 22.

³ Kerényi K. Asc. Aeneae-ben a necyia 3. (phil.) része alapján a levegőben képzei. E. Ph. K. 1923, I.

⁴ X, 13. C és végig e könyv.

⁵ Moralia. De sera numinis vindicta. Poseidonios, Cicero, Seneca (cons. ad Marc. 25) is tud ily föld felett lévő tisztítóhelyről. Norden idéz egy orphikus daltöredéket, amely szerint az Acheron = levegő, lacus.

A latin középkor jelenéseiben Dante előtt, amelyekben az elvadult képzelet üli orgiáit, van úgy, hogy a poklot egy mély völgyben találjuk, majd a sötétség országa elnevezéssel elégesznek meg a pokol helyének meghatározásánál, majd meg egyáltalán nem találunk helymeghatározást, Furseusnál meg a föld és a csillagok között találjuk.¹ Az őskori szellemfalvak legendái, amelyek az alexandriai korszakban virágzó utazási regényekben találtak késői visszhangra, a Gé-Hinnom völgye Plutarchos Thespesios víziója és néhány középkori jelenés kivételével mindenütt a föld alatt találjuk a poklot. A keresztény egyházatyák, a hittudósok sem egyeznek meg abban, hogy hol van, — voltak, akik a hold üregébe, voltak, akik a napba, voltak, akik a Mars csillagba helyezték, — a biblia szellemének megfelelőleg azonban az a felfogás jegecesedett ki, hogy a föld gyomrában van az alvilág. Sz. Agoston eleinte eltér ettől a nézettől és a tudós pontosságával kijelenti, hogy a világ mely részében van a pokol, azt senki sem tudja. Később azonban megváltoztatja nézetét és azt a tanácsot adja, hogy inkább azt kell tanítani, hogy a föld alatt van, mint hogy miért van ott.² Sz. Gergely nyilatkozata is tartózkodó,³ Suarez azonban már a IV. századbéli alexandriai sz. Cyrillt, a VIII. sz.-beli damaskusi sz. Jánost, a VII. sz.-beli Chrysologus sz. Pétert és sevillai sz. Isidort is azok közé sorolja, akik azt állították, hogy a föld alatt van a pokol.⁴ Sevillai sz. Isidor a lakott föld alatt, a földdel ellenkező oldalon képzelte a túlvilágot, ott, ahová Dante Purgatoriumát helyezte. Úgy ezt, mint a Durando⁵ által sz. Isidornak tulajdonított földtérképnek idevonatkozó részét, ahol a föld középpontjában találjuk a poklot, arab befolyásra vezethetjük vissza, és muzulmán források tökéletlen felhasználásának mondhatjuk, mert a szentírás ily adatot nem tartalmaz.⁶ Az arab világbirodalom a Kr. u. VIII. és IX. sz.-ban élte fénykorát: virágzott ipara, kereskedelme, művészetének, műveltségének termékeit mohón szívta magába a teljesen elbarbárosodott nyugat. Siciliában, majd Spanyolországban közvetítő központok keletkeztek. Fordító iskolákban zsi-

Acherusia = légi mocsár, ami a Verg.-i „aeris campi“-nak felel meg. (Aen. B. VI. 23—5.) A latin középkorban Furseus követte, Kerényi K. hasonló alapon építi fel felfogását Verg. necyiajáról. op. cit.

¹ Kopisch A. „Dante-s Leben“, „Egy zsidó“, „Kövér Károly“, „Egy claiveaux barát“, „Egy keresztes lovag“, Barlaam és Josaphat apokalypsisei, 569—581. — Wagner Albr. „Tundal víziója“. — Paduai Dante-kiadás, 1822, V. — „Furseus Irén víziója.“ Act. sanct. Hibern. — Baeda Hist. eccl. V. — D'Ancona, „Precursori di Dante.“

² Summa theol. suppl. I, 3, 97, 7; 1, 2; retract. 24, 32, 640.

³ Dial. 4, 42, 77.

⁴ De Angelis I, 8, 16.

⁵ In Quartum Sententiarum, 44, 9. — Mapa Mundi, Boletín de la Real Sociedad Geografía I, 207.

⁶ Asin, 117.

dók ültették át az arab műveket héber nyelvre és e szövegek alapján vette azután át a latin világ az arab szellemi termékek legjavát s így az említett földtérkép arab eredete is valószínűvé válik, mert sehol máshol ily adat előtte nem található.

A mohamedánok a görög-héber forrásokból eredő jelenésses mondákat, amelyeket Justinianus által kiüldözött eretnekek vittek keletre, perzsa, ind és egyiptomi elemekkel vegyítve összeköttetésbe hozták a chiliastikus világvég borzalmaival és a már amúgy is szörnyű anyagot még rettenesebbé tették, hogy a pokol kínjaival engedelmessé, a paradicsom érzéki gyönyöreivel pedig még harciasabbákká tegyék katonáikat. A középkori vizióknak ezt a világképét az arabok öntötték határozott formába. Dante ezt készen találta és Poklának helye csak az arab forrásokkal egyezik, mert csak ezekben találjuk a föld középpontjában. Fejlődéstörténeti megvilágításban nem állíthatjuk ugyan mint pozitív tény, hogy Dante arab forrásokból merített, de ha a hasonlóság, az időben való megelőzés és az érintkezés lehetősége ennyire megvan, mint az előzőekben láttuk, úgy a feltevést nyugodtan fogadhatjuk el ténynek.

Az alvilág kapuja. A szellemfalvak fekvését nem határozta meg a népképzelet s így bejáratukat sem említi. Az Odyssea tesz ugyan említést két alvilágkapuról, de itt szójátékról s nem helymeghatározásról van szó.¹ Még az ügyetlenül beékelt Tartaros-epizódban sem találunk ilyen helyrajzi adatot. Különben a homerosi költeményekben inkább csak metaforikus értelemben említik az alvilág kapuját a halál helyett. Amikor azután már, mint a felvilágtól elkülönített helyet képzeltek az alvilágot, akkor már kapu is kellett hozzá. Ehhez legalkalmasabbnak látszottak hegyszakadékok vadregényes tájakon, vagy kénes kigőzölgésű barlangok nyílásai, solfatarák, a „Campi Phlegraci“. Annyira meg voltak róla győződve, hogy az ilyen barlangnyílások közlekedő utak a szellemekhez, hogy ilyen helyeken Plutoniák, Charoniák keletkeztek papi felügyelet alatt és összeköttetésbe hozták őket már ismert mythosokkal Persephone, Eurydike elrablásával, Kerberos felhozásával stb. A napmythosok költői feldolgozásai is helyhez kötötték már az alvilágbejáratot. Herakles κατάβασις-kivonatában Apollodorosnál a tainaroni hegyfoknál találjuk és Pausanias is a Tainaront jelöli meg, mint Herakles alvilágba való leszállásának helyét.² Temékenyítően hatott e monda költőkre, festőkre. Így Bakchylides, Euripides, Pediasimus feldolgozták, Polygnotos knidosi festményén felhasználta és Homeros is utal rá. Ez utóbbi kivételével ezek is a tainaroni hegyfok barlangnyílását jelölik meg, mint az alvilág kapuját.³ Orpheus κατάβασις-ában

¹ τ, 562—7. — A teljesülő álmok a szarukapun (κέρας κραινω), a csalárdak az elefántsonkapun (ἐλεφαίρουσαι) jönnek a felvilágra.

² Apollodori bibl. II, 123.

³ Bakchil. 5, 70; Eurip. Herc. fur. 23, 615; Pausan. X, 29; H, 361—95, λ 623.

Apollodoros nem említi az alvilágkaput, de Apollonios Rhodios „Argonautica”-jának bevezetésében¹ már a tainaroni hegyfokot jelöli meg mint ilyent. Későbbi feldolgozók is ezt az adatot használják fel.² Dionysos, akit a néphit egy sorba állított Heraklessel s alvilági diadalairól is regélt,³ Aristophanes Békáiban⁴ ugyanott akar leszállani az alvilágba, ahol Herakles: a tainaroni hegyfok barlangján át. Azonban Herakles, Theseus, Peirithoos κατάβασις-ainak költői feldolgozásaiban az alvilág kapujának kiszínezésénél a thesproti öböl vadregényes vidéke a mélységbe tűnő Acheron-folyóval, az ártalmas kigőzölgésű Acherusia-tóval és a hozzájuk fűződő mythosokkal lebegett a költők szeme előtt, ámbár helyrajzilag a Tainaron-hegyfokra helyezték e bejáratot.⁵

A hallottjósáék, Plutoniák, Charoniák mythosainak költői értékesítései között első helyet foglal el Vergilius Aeneisének VI. könyve, amelyben úgy a cumae-i Sibyllának, mint az avernusi barlangnak, mint alvilágbejáratnak jelentős szerep jutott. Strabo⁶ említést tesz itt egy folyosóról, amely a templomot és a barlangot összekötötte, de nem hisz létezésében.⁷ Cocchia kutatásai, Beloch helyszíni szemléje azonban kétségtelenné tették, hogy e folyosó létezett, és ennek a barlang felől levő bejáratán hatolt volna be Aeneas az alvilágba. Ez a barlang Pozzuoli és Bajae között fekszik és még maig is „Grotta della Sibilla”-nak nevezik. Valószínűleg Priscianus Periegesis-éből⁸ egy névtelen humanista által betoldott sor az Aeneisben „aornos”-nak mondja az Avernus-tavat s így vonatkozásba hozta e környéket a „nekyomanteion”-okkal.⁹ Vergilius a Georgica-ban azonban még Taenarum-ban képzelte el az alvilágbejáratot.¹⁰

Vergiliust tekintette Dante a legnagyobb költőnek,¹¹ örök hírt jósol neki,¹² Sordello Troubadourral a latinság örök díszének mondatja¹³, költészetét sokkal jobban értékelte, mint kora.

¹ Argon. 40—41;

² Verg. Georg. IV, 467; Ovid. Met. X, 13.

³ Hor. carm. III, 19, 29.

⁴ Ranac. I.

⁵ Chantepie, Histoire des religions, 346, 382. — Roeské, L'enfer cambodgien. Journ. Asiat. 1914, 587—606. — Oldenberg, Veda, 544 és köv. — Wundt, Völkerpsych. VI, 377.

⁶ V, 244 és köv.

⁷ Cocchia, L'averno Virgiliano, Atti della r. acc. di arch. lett. e belle arti XVIII. 1896/7. Norden először polemizál Cocchia nézetével, később ugyanezen könyvben Beloch kutatásai alapján már elfogadja. V. ö. Aen. Buch VI, 117 és 133—4.

⁸ 1056.

⁹ Aen. VI, 239—42.

¹⁰ IV, 467—70.

¹¹ Inf. I, 79—88.

¹² Inf. II, 58—61.

¹³ Purg. VII, 16—19.

Vergilius pedig még két más kapuról is beszél, egy szaru- és egy elefántcsontkapuról. Servius és Macrobius¹ magyarázataiból tudjuk, hogy mennyi találgatásra, mennyi symbolikus magyarázatra adott alkalmat az, hogy Sibylla az álmok elefántcsontkapuján vezeti fel Aeneast a felvilágra. Pedig ez csak időmeghatározás volt,² Aeneasnak a csalárd álmok idejében éjjél előtt kellett visszatérni a felvilágra. Voltak Dante-magyarázók,³ akik azt tartották, hogy Virgilio csak ott vezethette le Dantet az alvilágba, ahol Aeneisében Sibylla Aeneast. A Vergiliusnak tulajdonított κατάβασις parodiában, a „Culex“-ben, nem találunk adatot az alvilág kapujának fekvését illetőleg: a leszállást az alvilágba csak azzal vezeti be, hogy repülését említi „per inania regna“.⁴ A rómaiak az alvilágot a halottak birodalmának tartották, elkerített, elzárt helynek tekintették, amit az Orcus (ἔρκος)-elnevezés is mutat. Mint ilyen körülkerített helynek kapujának is kellett lenni, amelyet sokszor említenek római költők.⁵ A városalapításnál ásott „mundus“-t elzáró „lapis manalis“-t is az alvilág kapujának tartották. Dante talán ilyen, de nagy jeruzsálemi „mundus“-nyílásra gondolt, mikor a „faux Plutonius“-t megénekelte.

Ovidiusnak is eltérő adatai vannak az alvilág kapujának helyrajzát illetőleg, egyrészt a Taenarum-hegyfokhoz, a mai Cap Matapanhoz, ahol egy barlang felett Poseidon híres temploma volt, másrészt mint az Aeneisben Sibylla barlangjába teszi az alvilágbejáratot.⁶ Ovidiust Dante nagyrabecsülte, mint a költőfejedelmek egyikét említi „limbo“-jában, metamorphoseseinek adatai pedig azért fontosak ráncz nézve, mert a 7. bolgiában Cianfa Donatinak kígyóvá és Agnello Bruneleschivel csúszó-mászóvá változásánál azt állítja, hogy művének e részével nagyban túlhaladta átváltozásait, bár a Cadmus-episodot átveszi és részleteit felhasználja.⁷

Dante „limbo“-jában az öt költőfejedelemből Lucanus, akinek Pharsaliajából adatokat és alakokat vett. Átvette

¹ Servius ad Aen. VI. 893; Macrobius, In somnium Scipionis I. 3, 17.

² V. ö. Moschi, Reliquiae, I; Aen. V, 721; Ovid, Heroid. XIX; sőt Dante is ily értelemben veszi a hajnali órákat: Purg. IX, 13—9, XIX, 1—7, XXVII, 94—7.

³ Így Biagioli G., La Div. Com. 1868.

⁴ 212.

⁵ Így pl. Plaut., Bacch. III. 1. 368, Lucr. De r. n. III, 67, V. 373—6 stb.

⁶ Met. IV, 433—5; X, 53—4; X, 13; XIV, 104—5 stb.

⁷ Inf. XXV, 134—7 és 97—100. — Megemlítem itt a latin próza nagymesterének Ciceronak nézetét is, mert Dante felfogásának kialakulására befolyással lehetett. Az Avernus-tó halottjósája mythosainak magyarázatát abban találja, hogy az emberek nem tudtak maguknak lelket elképzelni s valami érzékük alá eső dolgot kerestek, amire legalkalmasabbnak látszottak a barlangnyílások, mint a felvilág és alvilág összekötő kapcsai. Tusc. disp. I, 16, 37.

Erichtho varázslónő alakját is, akivel Sextus Pompeius magának egy temetőben jóstoltat, hogy megtudja a pharsalusi ütközet kimenetelét. Ezt a temetőt Lucanus a taenarumi alvilágkapuhoz hasonlítja, ami azt bizonyítja, hogy az alvilágbejáratot Taenarumban tételezte fel.¹ A Kr. u. első század eposzköltő triasának 2-ik tagja Silius Italicus többször említi „Punica”-jában az alvilág bejáratát. Ő ezt az Avernus-tó barlangjaiba teszi.² A három eposzköltő közül Statiussal foglalkozik legtöbbet Dante. Egyrészt, mert Statius egyike azoknak a szerzőknek, akiket a középkorban legtöbbet, sőt még az iskolákban is, olvastak, másrészt azért, mert azt hitte róla, hogy kereszténnyé lett. Mint Dante, úgy Statius is Vergiliust tartotta mesterének.³

Statius Thebaisában a taenarumi kapun megy fel Tisiphone, hogy Oedipus fiainak szívtelen viselkedését megboszulja, Mercurius ugyanitt hozza fel Laios, hogy Eteoklesnek jósoljon, de Teiresias halottjóslást már Knopiában tart, ott ahol Amphiraost elnyelte a föld, Lactantiusnak kommentárjából azonban világos, hogy Taenarumban hitte az alvilág kapuját.⁴

A zsidó jelenések (Illés, Baruch, Henok), bár d'Ancona szerint mint apocryphek, a Kr. u. korból valók és a keresztény dogma hatását mutatják, kevés hatással voltak a keresztény víziókra: csak a céljuk egyezett, hogy a főszereplő visszatérve hirdesse az ígét az emberiségnek. A keresztény apokalypsisekben inkább a görög befolyás az irányító így különösen Platon és Plutarchos-éi, bár a kereszténység az első századokban megmaradt a kultúrával szemben ugyanazon közömbös állásponton, mint amilyen a zsidóság volt. E jelenések egy részét mint kolostori víziókat foglalhatjuk össze. Képeik határozatlanok.⁵

Hasonlóak azok a jelenések, amelyeket Vincentius Bellovacensis középkori encyclopaediájából ismerünk, amelyeket Dante is ismerhetett. Így egy zsidó túlvilági látomásaiban sötét völgy a pokol, Kövér Károly király víziójában már tüzes kutakat, forró tavakat találunk az alvilág völgyben, Tundalus apokalypsisében egy hegyszakadéokban látta az alvilágot, Fra Alberigo montecassinoi jelenésében völgyben van a pokol, purgatorium

¹ Phars. I, 268 és 280; II, 417; VI, 642—51; IX, 705 és köv.; Velleius Paterculus II, 46, v. ö. Inf. XXIV. 82—90; XXVIII, 97—100; IX, 22—28.

² Punicorum XII, 116—7, XII, 126—9; XII, 130—7; XIII, 397—404; XIII, 419—29.

³ „Silvae”-it még nem említi, mert azok 100 évvel Dante halála után kerültek napvilágra. Dante össze is téveszti Statius Ursulussal, a rhetorral és toulousi-nak mondja, holott a „Silvae” szerint Velia faluból való volt Nápoly mellől, Purg. XXI. 85—9; 91—4; Silvae 5, 3, 126. Purg. XXI. 97—8, 100—3; XXII, 64—9, 70—3.

⁴ Theb. I, 94—7; II, 31—4; IV. 516; IX, 404. — Újabbán Norden „aion”-elméletével (Die Geburt des Kindes) a régi felfogáshoz közeledett. V. ö. Inf. XXXII. 125—132; Theb. VIII. 740.

⁵ V. ö. d'Ancona Prec. III.

és a menyország. Az egyetlen látomásköltemény, amelyben a pokol kapujáról szó van, Ezechias királyé Isaiasnál. Sz. Gergely dialogusában Theodorik császárt a Lipári-sziget tűzhányójának kraterébe dobják, tehát itt képzelte a pokol kapuját. A caroling-feudalismus alatt keletkezett, a hatalmuk megerősítésére törekvő papság ily célzatú jelenéseiben épp úgy, mint a papság ellenes troubadour-víziókban topographiai adatot az alvilág kapujára vonatkozólag nem találunk.¹

A korábban sem találunk adatot a pokol kapujának helyét illetőleg, az arab apokalypsisekben azonban már pontos a meghatározás: Jeruzsálemben van.

Dante „Inferno“-jának szövegében nem találunk adatot az alvilág kapujának fekvését illetőleg; azok a komentátorok azonban, akik a pokol topographiáját architectonikus térképeken az Inferno szövege alapján megrajzolták, Jeruzsálemet jelölik meg, mint Dante poklának bejáratát. Ugyanis a latin középkor Dante előtt Jeruzsálemet tekintette a világ középpontjának Ezechiél szavaira támaszkodva.² Az „Isteni színjáték“ szerint szintén Jeruzsálem a világ közepe, vele szemben a déli földtekén van a purgatórium hegye a földi paradicsommal s e két pontot összekötő vonal áthalad a föld középpontján. Asín is azon nézetten van, hogy Dante Jeruzsálemben gondolta a pokol kapuját, mert ez a legtöbb Dante-magyarázó nézete is. És mert az arab eschatologikus legendákban szintén Jeruzsálem szerepel mint az alvilág lejárata, ebben is arab befolyást lát. De erre csak Dante Inferno-jának építésmódjából lehet következtetni. Megegyezik az egész pokol és purgatorium főtengelye a Jeruzsálemből a föld középpontján áthaladó vonal az arab alvilág hasonló tengelyével és mint később látni fogjuk, a két túlvilág felépítésmódja teljesen hasonló. Ha tehát túlvilágának tervrajzát az arab jelenésekből vette, ő is Jeruzsálemben gondolta pokla bejáratát. Hogy miért nem nyújtott erre vonatkozólag felvilágosítást, azt pontosan megállapítani nem tudjuk. Talán mert a latin középkor apokalypsiseiben hiányzik ez adat, vagy mert az ókori víziók alvilágbejáratának helye vidékek szerint változott, vagy mert sz. Ágoston és sz. Gergely kijelentései óvatosságra intették.

A görögök Hades-e, a rómaiak Orcus-a, a germánok Niflheim-je, a zsidók Scheol-ja mind megegyeznek abban, hogy lejáratauk sötét, szakadékos, kietlen, mintha már ezzel is jelezni akarnák az alvilág szörnyűségeit. Homeros nyomán majd minden költő, aki a másvilággal foglalkozik műveiben, erdőt említ az alvilág bejáratánál. Erdőn át vezetí Sibylla Aeneast az Avernus

¹ V. ö. Norden op. cit.; Kopisch op. cit. Vincentius Bellocensis Encyclopaedia; Comparetti op. cit.; De Sanctis, Storia della letteratura italiana; d'Ancona op. cit. Rutebeuf, La voye du Paradis. Jubinal. II. 24.; Jubinal, Mystères inédits és Jongleurs et Trouvères; Barbazan-Meon, Fabliaux et contes, III.

² V. 5.

barlangjához. Statius Amphiaraios jósdájánál sűrű, napsugaraktól át nem hatott erdőt, a taenarumi alviláglejárathoz késszínű berket fest akárcsak Lukianos, aki még a gúnyolódó és mulattató Νεκρομαντρία-jában is elhagyott, erdős, sötét vidéknek mondja az alviláglejárathoz. Bár Vergilius és Statius nagy hatással voltak Dante-ra, mégis valószínű, hogy a „selva selvaggia“ leírásában Brunetto Latini nyomdokaiba lépett, aki „Tesorretto“-jában elmondja, hogy a monteaperto-i ütközet elvesztésén és a guelfeknek Florencből való száműzetésén bánkódva eltéved egy óriási erdőben, amelyben azután egy hegy lábához ér.¹ Úgy az erdőt, mint a hegyet megtaláljuk az Inferno elején és feltehető, hogy mesterrétől vette át ezeket az adatokat, akit Asín összekötő kapocsnak tart Dante és az arab eschatologia között.

Dante poklának kapuja felett szörnyű felirat van, a költő megszólaltatja benne magát a kaput a fájdalom hármas ismétlésével az első terzinában.

Sem az ókori, sem a latin középkori eschatológiában nem találunk feliratot az alvilág kapuja felett. Mohamed mennybemeneteléről szóló jelenésben, a „mi 'rads“-ban van csak ilyen a paradicsom kapuja felett, amely az alamizsnálkodás és a haszon nélkül adott kölcsön érdemét mérlegeli. Megállapítható tehát, hogy az arab túlvilági legendákban, ha nem is a pokol, de a paradicsom kapuja felett van ilyen felirat. A reményvesztettség sorához a „Lasciate ogni speranza...“-hoz pedig némileg hasonlít az arab pokolban a pederasták és gyilkosok fején lévő felirat: „Desperado de la misericordia de Dios“. ² Tehát, ha Dante ismerte a muzulmán jelenéses mondákat, nem valószínűtlen, hogy „mutatis mutandis“ eljutott Pokla feliratához.

Dante tehát Pokla bejáratának fekvését nem határozza meg. Abból a körülményből, hogy a pokol és a purgatorium felépítési tengelye egyezik az arab pokol és purgatorium architektúrájának megfelelő adataival, levonhatjuk azt az elég valószínű következtetést, hogy Dante a pokol kapujának fekvését illetően is követte a muzulmán eschatologikus hagyományokat és azt Jeruzsálembe helyezte. De nemcsak Brunetto Latini spanyolországi arab eschatologikus ismereteit tartom Dante forrásának, hanem egyszersmind a provenccai troubadourokat, akik, mint a korukbeli műveltség általában, arab hatás alatt kezdtek a klasszicizmustól teljesen elütő romantikus költészetükbe és az arab eschatológiát ismerték, mint az előzőekben már érintettem. Dante ismerte a provenccai dalmokokat, Bertram de Bornio-t, Sordello-t, Arnaldo Daniello-t, Folchetto-t nagy szerepekhez juttatja, sőt Arnaldo Daniello-t Purgatoriumában provenccai nyelven meg is szólaltatja. Nem zárkozhatszunk

¹ Bono Giamb. Volgarizzarione del Tesoretto di Ser Brunetto Latini, I.

² Asín, 57—8.

el azonban az elől sem, hogy Dante azért nem határozta meg Pokla kapujának helyét, mert a latin középkor eschatologikus irodalma a pokol kapuját illetőleg sehol sem nyújt topographiai adatot s az egyház sem emlékszik meg ilyenről tanításában.¹

A **limbus**. Dante a limbusban kerül először a pokol vonz-körébe. Nem a pokol előcsarnoka, nem a közömbösök reménytelen vágyakozása gyakorol itt hatást a költő érzékeny lelkületére, hanem az egész pokol borzasztó homályával, iszonyú szörnyűségeivel, büntetéseinek, kínjainak öröktartásával, midőn a „morta gente“ kétségbeesett fájdalomát festi.²

Az Odysseában az asphodelos-mező a pokol tornáca, az Iliasban nem találjuk nyomát. A napmythosok költő feldolgozásaiból csak töredékek és kivonatok maradtak reánk s ezekben nincs szó limbusról. A halottjölésoknál a lélek jött fel a felvilágra s így szó sem lehetett bennük a pokol előcsarnokáról. Platonnál, aki valószínűleg az orphicusok tanítása nyomán indult, a közömbösök, a μέσως βεβιωκότες bolyonganak az asphodelos-mezőn, mint Dante „limbo“-jában. Vergiliusnál két részből áll, a válaszvonal az Acheron. Minthogy Homerostól Vergiliusig és Vergiliustól Danteig helyrajzi adat a pokol előcsarnokát illetőleg nincs és Dante a latin középkor apokalypsiseinek és a muselman eschatologikus jelenéseknek anyagát a Vergilius-féle vékuia-val összekötötte, az Inferno szövege alapján szándékozom a limbust tárgyalni.

Limbus, κροσσός szegélyt jelent, de sem a rómaiak, sem a biblia, sem az egyházatyák nem használták olyan értelemben, mint Dante, mint a lelkek különleges tartozkodási helyét. Bár az egyházatyák „sinus Abrahae“ alatt azt a helyet értették, ahol azok tartózkodtak, akik csak azért nem juthattak be a mennyországba, mert Krisztus előtt éltek, s így fel voltak ugyan mentve a büntetés alól, de nem részesültek az Isten szemlélete után való vágy nyugalmában, a limbus elnevezést reá nem alkalmazták. Asín szerint nem tudjuk, ki használta először a limbuszót ilyen értelemben. Azzal érvel, hogy Pietro Lombardo, a XII. század tudásának nagymestere nem tesz róla említést. művének magyarázói pedig már használják „limbus puerorum“ és „limbus patrum“ értelemben.³ Sz. Tamás először még a patriarchák tartozkodási helyét „infernus“-nak vagy „sinus Abrahae“-nak írja, később azonban már limbusnak nevezi.⁴ Ezzel

¹ V. ö. Docy, Histoire des musulmans d'Espagne, Leyden; Burdach, Sitzungsberichte der Berl. Pr. Ak. der Wissenschaften; Asín, IV.

² Van egy arab szó, amely a zavar, jajgatás és fájdalom kifejezését foglalja magában s így tulajdonképen e két terzina tartalmát adja, de ennek befolyása Dantera ki nem mutatható. — Freitagii Lexicon arabico-latinum. — Asín, 10.

³ Asín, 102.

⁴ 4. dist. 4, 5, quaestiuncula 1, 2.

szemben C. I. Webernél azt találtam, hogy Chrysologus egyházatyja a IV. században használta először ilyen jelentésben.¹ De az elnevezés nem annyira fontos, hogy Asín következtetésének meggyőző erejét gyengítene.

Dante „limbo” alatt a pokol legfelső szegélyét érti. Ennek van előtere is a preinferno vagy vestibolo, amely az Acheronig terjed. Ide azok lelkeit helyezi, akik „visser senza infamia e senza lodo”, az egyéniség-, az akarat nélkülieket. Nincs jellemük, nincs erényük, nincs vétjük. Ezek között találjuk a semleges angyalokat, akik Lucifer lázadásakor sem az Úristennel, sem az ördöggel nem tartottak.²

A keresztény jelenéses mondák között sz. Brandanus-é az egyedüli, amely ily semleges angyalokról megemlékezik.³ Ezekről a szárnyasokká vált lelkekről a „madarak paradicsomá”-ban De Goeje azt tartja, hogy megfelelnek a Bálna-sziget közömbös angyalainak Simbad első útjából, mint ahogy azt Reinaud és Avezac már állították.⁴ Schröder szerint ez az epizód Írlandból került a keleti mondákba és Graf ennek lehetőségét elismeri.⁵ Ezzel szemben Asín a keleti irodalomban és különösen az Avestában, továbbá a Talmudban találja a Bálna-sziget epizódjának távoli eredetét és azt hiszi, hogy éppen az arab jelenéses mondák a közvetítő kapocs a perzsa és írlandi legendák között. Ha tekintetbe vesszük az arab kultúra elterjedését az akkori világon, e nézetem nem fogunk megütközni. Az arab limbusban is találunk ilyen rejtélyes angyalokat: a „nem nő-neműek”-et és a „hívő nemtő”-ket. Ez utóbbiak kiszabadulva az alvilágból Mohamed hívői lettek a földön. A hagyományok csak Iblis, az arab Lucifer lázadásáról tudnak, de egyes kórány-magyarázók szerint más angyalok is követték példáját. Sőt Harut és Marut nevű vétkes angyalokról beszélnek, akiknek büntetésül embereké kellett lenni a földön, ami a gnosticusok tanából juthatott az arab eschatológiába, akik a földön képzelték a poklot. A muzulmán theologusok nem tudják elfogadható magyarázatukat adni akárcsak a Dante-magyarázók a semleges angyalokat illetően. Scartazzini s általában a többi commentator azt tartják, hogy Dante találta ki őket, Tommaso Casini pedig megemlítve, hogy sem a szentírás, sem a hagyományok nem ismernek ilyen angyalokat, sz. Brandano legendájára hivatkozik, ahol szárnyasokká válva a madarak paradicsomában megtalálhatók.⁶ Asín meg éppoly rejtélyeseknek mondja őket, mint az arab limbus angyalait.

Nézetem szerint rejtélyes mibenlétüket Platon eschatolo-

¹ Demokritos, III., 260, ed. 1838.

² Inf. III. 36–40.

³ Ach. Jubinal, *Legende latine de S. Brandaines*. Paris, 1836.

⁴ Goeje, *Saint Brandan*. Leyden, 1891.

⁵ Schröder, *Sanct Brandan*. Erlangen, 1871. — Asín, VII.

⁶ 1912-iki Dante-kiadása.

giája alapján meg lehet fejteni. Minthogy a keresztény jelenések a hellén apokalyptika kiágazásai s még a neoplatonizmus is Platon bölcsészeteiből indul ki, Platon Phaidonjáig nyúlok vissza magyarázatomban. Megtaláljuk ugyanis már itt a túlvilág hármas felosztását, az Acherusia-tó ideiglenes büntetéseivel a purgatorium, a Tartaros örök kínjaival a pokol, a bölcsészet művelése által megtisztultaknak elysiuma pedig a mennyország. Platon azt mondja itt, hogy minden ember mellé egy daemon van rendelve, mint kalauz, ἡγεμών, aki lelkét halála után a másvilágra elvezeti. Az erkölcsös és értelmes lélek ellenkezés nélkül követi vezetőjét, amelyik azonban szenvedélyesen ragaszkodik a testhez, szabadkozik, míg végül kalauza erőszakkal vonszolja el. Az alvilágban azután minden lélek más custost kap új tartozkodási helyéhez.¹ Ezt a felfogást megtaláljuk már a cheroks-indiánoknál, akik azt hitték, hogy a szellemfalvak lakói elrabolják az élőket s így halálukat okozzák, megtaláljuk őket mint κήρες-eket az Odysseában² szintén ilyen szerepben, sőt a Ἑρμῆς ψυχοπομπός is csak e hitnek egy más változata. Vergilius élete vége felé elpártol az epicureizmustól s a stoicismushoz pártolt, mert ez a túlvilágot illetőleg szabad csapongást engedett a képzeletnek. „Quisque suos patimur manes“-ében³ az említett platóni gondolat nyilatkozik meg: mindenkit saját daemonja büntet az alvilágban bűneinek nagysága szerint, ahogy azt Plutarchosnál⁴ is megtaláljuk. Servius Aeneis magyarázatában szintén egy „genius“-ról beszél, akinek jelenlétében szenvedjük el büntetéseinket vagy nyerjük el jutalmunkat. Neoplatonicus befolyásra ez a felfogás a gnosticusoknál még jobban kifejlődik, felsorolják, hogy kik és meghatározzák, hogy milyenek ezek a daemonok, akiknek hatalmába kerül a lélek bűnösségének foka szerint és azonosítják őket a zsidó ἄγγελοι-val. Következő érvem aethiop legenda latin fordítással, amely III. v. IV. sz.-beli gnosticus-görög szövegre utal.⁵ József ács története már arab forrás, amelyben midőn halálát közeledni érzi, könyörög, hogy kíséző angyala „amoenus et hilaris“ legyen és hogy ne engedjen hozzá „daemones adspectu formidabiles“-eket.⁶ Hogy ez a felfogás még Dante korában is tartotta magát, azt világosan mutatja Gervasius de Tilbury víziója,⁷ amelyben minden lélek kap egy jó vagy rossz custos-t, aki a túlvilágon vétkeinek nagysága szerint bünteti.

Dante semleges angyalai nézetem szerint ilyen daemonok, custosok. A közömbösök lelkei sem jó, sem rossz daemont nem kapnak, hanem semlegest. Ezek tisztüket itt úgy töltik be, hogy

¹ Phaeton, c. 57.

² É, 207.

³ Aen., 743.

⁴ De genio Socratis.

⁵ Pistis Sophia, Petermann, Berlin, 1851.

⁶ 2. sz. cd. Philo. Leipzig, 1832.

⁷ Otia imperialia, 1212—4 évből. Leibnitz, Hannover, 1707.

folytonos reménytelen vágyat keltenek a limbus lakóiban Isten szemlélete után. Dante ezeket a korabeli víziókból csak átvette anélkül, hogy lényegükkel tisztában lett volna, amit semmitmondó magyarázó sorai¹ is mutatnak. Az arab limbus rejtelmes angyalai ugyancsak ilyen vezető és büntető daemonok.

A görög eschatológiában az orphicusoktól kezdve a neo-platonikusokig a csecsemőket és a közömbösöket találjuk az asphodelos mezőn, később azonban már csak a csecsemőket. Dante közömböseiről ugyanazt mondja, mint Platon az „Er” víziójában a csecsemőről: „non ragioniam di loro”,² sőt túltesz rajta, midőn még hozzáfűzi, hogy „mai furon vivi”.³ Scartazzini Dante Convito-jára⁴ támaszkodva szószerint értelmezi e részt; nézetem szerint ez az idézet ide nem vonatkozhatik, mert ezek nem voltak gonoszok. Nem tartom valószínűnek, hogy Platon hatása látszik itt meg Dante felfogásán, hanem, hogy János apokalipsisei nyomán írta e sorokat.⁵ Sok van ugyanis mindkettőben a pártember gyűlöletéből. Dante leviszi magával a pokolba az élők minden szenvedélyét, kibontakozik előttünk, mint korának leghatalmasabb egyénisége jó és rossz tulajdonságaival, erényeivel és bűneivel, korának műveltségével és elmaradottságával. Még talán ellenségeinél is jobban gyűlöli azokat, akik sem hidegek, sem melegek, nincs erényük, nincs vétkük, akik a pártharcban nem foglaltak állást. A költő szempontja az, hogy a legnagyobb bűnösnél is megvetendőbb a semleges pártállású, de az erény szempontjából érzi ennek igazságtalanságát és odahelyezi őket a felvilág és alvilág mesgyéjére. Bár alvilági büntetések jellemzésére elveszi tőlük az időt,⁶ megszólítására ismét időben élnek az árnyak, nem allegoricus alakok többé, érző emberek lesznek, hiú törekvéseikkel, vonzalmaikkal, gyűlöletükkel. Féktelen haragja VIII. Bonifác pápával szemben pl. felcsillan abban a híres terzinában,⁷ amelyben V. Coelestin pápát korholja lemondásáért.⁸

¹ Inf. III, 40—3.

² és ³ Inf. III, 52 és 67.

⁴ IV, 7... poichè veramente morto il malvagio nomo dir si può.

⁵ ... mivelhogy lágymeleg vagy stb.

⁶ Inf. III, 28—9.

⁷ Inf. III, 59—60.

⁸ Ránk nézve elsősorban azért érdekes e rész, mert magyar vonatkozást találunk magyarázatában. IV. Miklós után két évig pártoskodtak a bíbornokok, míg végre megegyeztek a megválasztandó pápa személyében. Majellai magányában, ahol mint a coelestinusok rendjének megalapítója tartózkodott, érsekek, kancellárok, küldöttségek keresték fel Pietro da Morrone-t, hogy rábírák, hogy remeteségét a pápai trónnal felsejé. A magyar és a nápolyi király kérésére végre engedett és elfogadta a tiarát. Ki volt már most az a magyar király, aki 1294-ben térdénállva kérte a remetét, hogy a pápai széket elfoglalja? Gregorovius F. azt írja, hogy III. Endre. (A pápák síremlékei, ford. Hegedüs I., 56.) Ez tévedés. Hogy ezt a kérdést tisztázhasuk vissza kell nyulnunk az Anjou-k történetére. IV. Kelemen pápa 1265-ben IX. Lajos francia

A közömbösök szüntelenül körben futnak egy zászló után Dantenál, de bővebben nem nyilatkozik e büntetésükről, nem tudjuk minden vagy csak egy részük bűnhődik-e így. A magyarok szerint ezeknek életelvük lesz büntetésük, életükben mindig a szél után igazodtak, most úgy vezekelnek, hogy egy zászló után kell szaladniuk szüntelen. Az ókori apokalypsisekben, a keresztény jelenésekben, a szentatyáknál ilyen futásnak nyomát nem találjuk. Az arab források azonban az utolsó ítélet napján zászlók után menetelve mutatják be az emberek különféle csoportjait. Mohamed az Isten győzelmi zászlója alatt vezeti a muslimeket, Jób zöld zászló alatt a leprásokat s így tovább az erényeknél és bűnöknel. Kitüntetésnek is, büntetésnek is tekintik e felvonulást s az arab szokásoknak az isteni igazságszolgáltatásba való átvitelét látták bennük: így bélyegezték meg pl. a népgyűléseken az árulókat. Hogy itt arab befolyás alatt

király öccsét hívta segítségül a Hohenstaufok ellen, akik nem ismerték el a szentszék fennhatóságát a sicíliai királyság felett. Anjou Károly, a Provence grófja volt ez, aki azt a célt tűzte maga elé, hogy a kelet-római birodalom mintájára frank császárságot alapítson. Ebben a törekvésében fontos támpontnak tekintette Magyarországot és kettős házassággal igyekezett jogigényt szerezni a magyar trónra. Legifjabb leányát elvettette a magyar trónörökösrel, a későbbi IV. László magyar királlyal, fia sánta Károly, a későbbi II. Károly sicíliai király pedig oltárhoz vezette V. István leányát, Máriát. Ez utóbbi házasságból származott Martell Károly (Radó A. hibásan Kun László magyarkirály fiának mondja. Dante. M. könyvt., 69.), akiről itt szó van. IV. László meggyilkoltatásának hírére Mária, II. Károly felesége felvette a „Magyarország királynője” címet, az Anjou-ház pedig igyekezett a pápa útján jogát érvényesíteni Magyarországra. III. Endre megválasztása és hatalmának megszilárdulása folytán azonban sem IV. Miklós, sem V. Coelestin nem lépett fel az Anjouk érdekében. VIII. Bonifác azonban már Martell Károlyt, majd ennek 23 éves korában bekövetkezett halála után fiát, Károly Róbertet ismerte el, mint magyar királyt. Tehát az a magyar király, aki Apuliában a majellai remetét térdenállva kérte, hogy fogadja el a tiarát, Martell Károly volt s ugyancsak ő vezette atyjával, II. Károly sicíliai királlyal együtt VIII. Bonifác lovát a koronázási menetben. Egykori krónikák feljegyzései szerint e két király szolgált fel VIII. Bonifácnak a pápai ebéden. Különben III. Endre ebben az időben az országban tartózkodott. (V. ö. Fraknoi V.: Magyarország egyh. és politikai összeköttetései a szentszékekkel, I. 97—104.) V. Coelestin vak eszköze lett a sicíliai királynak, székhelyét Nápolyba tette át s bíbornokait is oda hívta össze. Bocaccio szerint Gaetani bíbornok, a későbbi VIII. Bonifác pápa, éjjel harsonákkal, kísérteties hangokkal ijesztgette az egyszerű, könnyen hívó remete-pápát, hogy lemondásra bírja. Elhitette vele, hogy égi hangok szólnak hozzá éjjel, hogy a pápai trónról lemondjon. Ez rövid idő múlva be is következett és Dante legnagyobb ellensége, VIII. Bonifác lett a pápa, akiben Dante száműzetésének, élete szerencsétlenségének egyik főokozóját látta. Így Coelestin a „che fece per viltade il gran rifiuto”, amiben Bocaccio a legtöbb Dante-magyarázóval együtt megegyeznek. Lehetséges ugyan, hogy V. Coelestin canonisatiójánál politikai befolyások is érvényesültek, de életéről szóló összes tudósítások egy igazán szent életű remetének képét tárják eléink.

állott Dante, azt megerősíti, hogy nála a zászlók után futó közömbösöket böglyök ösztökélik szúrásaikkal. Az arab eschatologia poklának előcsarnoka ugyanis hemzseg a rovaroktól, a méhen kívül az összes rovarokat ott találjuk. Dante a futást a zászlók után nagyon ügyesen összekötötte a rovarcsípéssel. A magyarázók szerint azért csípi a böglyök és darazsak a közömbösöket, mert éltükben az erény nemes ösztönének nem engedelmeskedtek. De ha tekintetbe vesszük, hogy sem a szentírás, sem az egyházatyák, sem futásról zászlók után, sem böglyökről, darazsakról nem tudnak, de arab jelenések meg ilyenekről írnak,¹ úgy ezek befolyása Dantera nyilvánvalóvá válik, aki művészi kézzel dolgozta fel az átvett anyagot. A dogmáktól nem kötött islam felszívta a judaizmus, a mazdeizmus, a keleti keresztény jelenéses mondák egy részét, vele ékesítette a koránt s az által, hogy a Mohamed vagy társainak szájába adta, a muszulmán hagyomány jellegzetes részévé tette. Dante pedig az arab apokalyptikából merített, de mesteri kezével, művészi képzeletével az átszarmazott régi és újabb motívumokat szerves egésszé fűzte, megnemesítette, gloriálta. Nagy érdeme például, hogy a latin középkor jelenéses legendáinak és a muzulmán eschatológiának reminiscenciáit összekötötte a vergiliusi necyia adataival, aminek legjobb példája a Charon-jelenet.² Az árnyaknak az Acheron túlsó partjára való törekvésében az ind eschatologia utócsengését látom, amely Vergilius közvetítésével³ jutott az „Inferno“-ba, de megvan a homerosi fáradt emberek a nyugalom után való vágyódásában is, Vergiliusnál csak a temetetlenek vágyódnak így a túlsó partra, míg Danténál az összes elkárhozottak. Vergiliusnál, Platonnál a javító szándék helyezi őket oda, hogy a halottakat illően és időben eltakarítsák, hisz az ókorban a halotti áldozatok bemutatása legtöbbször fontosabb volt, mint az erkölcsi jóság. Dante pedig kifejti, hogy a lelkeket lelkiismeretük készíti, hogy vágyakozzanak büntetésük után, amelytől már nem félnek, mert menekvésük reménye elveszett.⁴ Ha poklának büntetései nem volnának örökkévalók, ha az apokatastasis lett volna Dante felfogása, úgy e magyarázatot elfogadhatnók, de így itt is a vágyat látom az ind nírva után változott alakban. Charon keresztény ördög, mert Dante a mythologiai lényeket illetőleg alkalmazkodott a középkor felfogásához és belőlük keresztény ördögöket képezett, de nagyon hasonlít Vergilius Charonjához. Ez is haragszik, hogy élő embert lát közeledni az Acheronhoz, Vergiliusnál a mystikus aranyág felmutatására, Dantenál az isteni akaratra, mindenhatóságra utaló két sornak hallatára csendesül le.⁵

¹ Asín, 108.

² Inf. III, 122—6 és Verg. Aen. VI, 294—305, 384—416.

³ Aen. VI, 313—4.

⁴ Inf. III, 122—6.

⁵ Aen. VI, 298—303, 136, 384—416, 308—12, 313—4 és Inf. III, 82—7, 99, 109, 94—5, 82—100, 112—118, 124—7.

Szörnyű földrengés rázza meg a pokol előcsarnokát, vörös láng csap fel az alvilágból, Dante elájul. Nem is tudjuk, hogyan kerül át a praecinfernoból a tulajdonképeni „limbo“-ba. Valószínűleg angyal vitte át az Acheronon, mondják a magyarázók: Dante első átkelése titokzatos, mint ahogy az isteni kegy első megnyilatkozásai mysticusok. Ez a magyarázat eszembe juttat egy Olaszországban közkeletű mondást: „Se Dante redivivo riscrivesse la Divina Commedia, aggiungerebbe una bolgia per cacciarvi i suoi commentatori.“

A pokol tornácának már Mohamed idejében „El Araf“ volt a neve a muszulmán jelenésekben. Jelentése az arab lexicographusok szerint „lak, amely választófal két dolog között“. Pietro Lombardo magyarázó, Dante kortársai már a kereszttség nélkül elhalt gyermekeknek és az ótestamentum patriarcháinak tartózkodási helyét értették alatta: sinus Abrahae értelemben használták. Minthogy a „limbus“ szónak ókori értelme sem különbözik lényegesen az „El Araf“-étól, sem Dante nem volt az első, aki ily értelemben használta, nem valószínű, hogy Dante ez elnevezést az arabból fordította volna le. A keresztény theologia nem igazolja ugyan a limbus létezését,¹ de Dante kortársai már használták ily értelemben. Asín abból indul ki, hogy az egyház nem ismerte el hivatalosan a limbus elnevezést, az arab víziók, az „El Araf“ jelentése pedig jobban megmagyarázzák s így arra a következtetésre jut, hogy arab alapon sokkal jobban lehet a limbus elnevezést, helyrajzát és lakóit megmagyarázni, amely dolgokat a keresztény theologia discrét félhomályban hagy.² Az érv gyenge, mert Asín, már a XIII. század tudósairól azt írja, hogy a pokol tornáca értelmében használták, mint a csecsemők és a patriarchák limbusát. Ez pedig Dante limbusának felosztása is. Sz. Tamás is használja, pedig 1274-ben halt meg, mikor Dante még csak 9 éves volt, Dante tehát e tekintetben keresztény forrásokból is meríthetett.

Dantenál a kereszttség nélkül elhalt csecsemőknek közös vonásuk a patriarchákkal, költőkkel, hősökkel, híres emberekkel, philosophusokkal, hogy ezek is híján maradtak a kereszténységnek. Az ógörög apokalypsisek άπορ-jai, Vergilius „ex ubere rapti“-jei ezek. Bonifatius VIII. századbeli, Albericus XII. századbeli jelenéseiben³ keresztleetlen csecsemők is lakói a limbusnak. Az „El Araf“-ban muzulmanok és hitetlenek gyermekeit találjuk, akik értelmük használata előtt haltak meg s így nem tudtak hitvallást választani.⁴ Dante hőseinél is a keresztény

¹ Summa theol. Thomae Aquinatis pars 3, 52, suppl. 69. és Peronne, Praelectiones theologiae II. 157.

² Asín 106—8.

³ Bonifatii Visionis ed Giles, London, 269 és Alb. visiói, páduai Dante-kiadásban.

⁴ Hatala az arab jelenések ezt a részét rosszul értelmezi: „akik örülten születtek“. Moh. élete és tana, 199. Asín helyesen: „que murieron en la infanzia antes del uso de razón“, 107.

szempont érvényesül, azért vannak a limbusban, mert a „ianua fidei“-n nem mentek át. Platónnál a Hades-ben találjuk a „βαιοθάνατοι“ között a „πολεμοῦντες“-eket, mert az „αὐτόματος θάνατος“-ig még bizonyos időt kellett volna leélniök.¹ Ebben a „εἰμαρμένος θάνατος“ akadályozza meg őket s az Acheron túlsó partján addig nem jutnak nyugalomhoz, míg életidejük le nem telt.² Vergilius felfogása a „bello clari“-ról ugyanaz, Donatus a hősi halált „mors acerba“-nak mondja, időelőttinek, erőszakosnak. A keresztény apokalypsisekben nincsenek ilyenek, a „sine virtute et vitio“ elhunytai közé ezeket nem lehet sorolni. Az arab eschatologia szerint a hősi halottak martirok és csak azok vannak közülök az „El Araf“-ban, akik atyjukkal szemben engedetlenül viselkedtek,³ a többire paradicsomi gyönyörök vártak. Az arab felfogás áll itt Dantetól a legmesszebben.

A patriarchák, költők, bölcsészek a Kr. e. időkből szintén lakói Dante limbusának. Ezt a „limbus patrum“-ot már P. Lombardo exegetái ismerték. Az arab jelenésekben híres és tudós emberek lelkeit találjuk az „El Araf“ kertjében. Így pl. Anxinuram, az akkor híres perzsa király is ott van náluk,⁴ mint Saladin Dantenál, mert az erkölcsi jóság, a tudomány, a hitetlenek bűneit szerintük kiegyenlíti, ami görög befolyásra vall. Platónnál a οἱ φιλοσοφία ἱκανῶς καθηράμενοι még a palingenesis alól is fel voltak mentve, Lukianosnál egyenest a boldogok szigetére jutnak. Valószínű tehát, hogy görög forrásból jutott a bűnök kiegyenlítése a tudományok által az arab eschatológiába s innen Dante cposzába. De úgy a keresztény, mint az arab felfogás következtelen. Ha valakinek crénye felér vétkeivel, az a paradicsomba való, mint ahogy Platónnál, Lukianosnál láttuk. Érezte ezt úgy az arab, mint a keresztény eschatologia s egy kis fiók-elysiumot rendezett be számukra. De még így sem szabadulhattak az igazságtalanság érzésétől s a scholasticusok azt tanították, hogy Krisztus halála és mennybemenetele között alászállott a pokol tornácába s onnan kiszabadította az őtestamentum patriarcháit, ami az Inferno-ban is kifejezésre jut. Dantenál a kiváló embereknek hírük, amelyet a földön maguknak szereztek, biztosítja az ég kegyét, szempontja tehát a költőé, akinek értékét híre mutatja.

Arab nyomokat tehát az Acheronon innen levő rész leírásában találunk, mégpedig a zászlók után való futásban és a darázs- és bögölycsipésekkel való büntetésben. A megvetésben pedig, amellyel a közömbösöket tárgyalja, a pártember gyűlölete nyilatkozik meg, bár felfogása Platonéval egyezik. A Charon-jelenet a vergiliusi necyia befolyására vall, becállítása pedig művészi kéz remeke. Az Acheronon túl úgy a csecsemők, mint

¹ Demosth. περὶ στεφάνου, 205; Gell. N. A. 30, 1.; Υ 335—40.

² „A földön a pokol“ neoplatonicus és gnosticus felfogás egyik csirája.

³ Asín, 106.

⁴ Larouse, Dict. univ.

a patriarchák és híres emberek tárgyalásánál keresztény felfogással közvetlen képet ad, bár a hírt itt többre becsüli az erkölcsi jósnál. A görögöknél azok, akiknek jötteteci bűneikkel felérnek, az elysiumba kerülnek, az araboknál keleti keresztény felfogás behatása következtében már a limbustban találjuk őket s Dante is a pokol elysiumába helyezi őket. Több helyen mutatható ki tehát az arab befolyás a limbust illetőleg, a görög eschatológiával való egyezés pedig csak közvetett behatást mutat, mert a keleti, sőt még a görög tudást is, csak az arab műveltség közvetítésével ismerte a nyugati keresztény Európa Dante idejében. (Folyt. köv.) MÁLLY FERENC.

A RÓMAI PORTA MAGGIORE MELLETT FÖLFEDEZETT ANTIK BAZILIKA JELENTŐSÉGÉHEZ.*

Τέσσαρα στοιχεῖα μάλιστα κεκρατύνθω
περὶ θεοῦ πίστις, ἀλήθεια, ἔρως, ἐλπίς.

E négy elementum legyen leginkább
erős az istenség irányában: hit és igazság, szerelem és remény.

Porphyrius, pogány filozófus, Marcellához.

A *Roma sotterranea*, a földalatti Róma, a világháború kitörése óta több lényeges ponton bővült ki számunkra. Így 1917 áprilisában a Porta Maggiorétól pár lépésnyire, a Via Prenestina baloldalán fedeztek föl egy rendkívül érdekes földalatti helyiséget.¹ Mintegy 13 méternyire a nápolyi vasútvonal pályatestje alatt, a fölötte az utóbbi évtizedekben naponként eldübörgő expressz-vonatok okozta földrázkódásoktól is sértetlenül várta ott feltáróit egy antik épület. Falait kitűnő keverékből, valószínűleg Augustus, mások szerint Hadrianus korában öntötték, és pedig úgy, hogy az egész bazilika — mert annak nevezhető az épület — már eredetileg is földalattinak készült. 9×12 m területű, keleti végén apsis-szal, s alaprajzát tekintve az eddig hiányzó összekötőkapcsot alkotja egyfelől a görög mysterium-templomok — a samothrakéi Kabirion, s pogány rokonai — másfelől a hasonló típusú ókeresztény templom-épületek között. Jelentősége már ebből a szempontból is rendkívüli.

Rendeltetését illetőleg a belső falait, s főként mennye-

* Felolvasatott a Budapesti Philológiai Társaságnak 1925 ápr. 22-én tartott ötvenedik közgyűlésén.

¹ V. ö. H. Lietzmann *Vorträge der Bibliothek Warburg* 1922/23, I 66—70. A leletnek eddig legrészletesebb feldolgozása az Eugénie Strong és Norah Jolliffe-től való, *The Journ. of Hell. Stud.* 44 [1924] 65 kk. (irodalom u. o. 66, 2, s Bendinellinél, *Bull. Comunale* 22/23, 1—44); a később idézendőkön kívül l. még Lietzmann egy régebbi előadásának ismertetését, *Archäologischer Anzeiger*, 1922, 347—51, továbbá v. Duhn jelentését u. o. 1921, 102—107.

zetét borító pompás stucco-képek szinte két lehetőség közt engednek választást. Ha határozott vallásos jellegét nem tudnók igazolni, azt kellene hinnünk, hogy e boltozatos három hajójával szentegyházainkra annyira emlékeztető helyiség nem is valamely pogány kultusz, hanem a filozófia temploma volt, egy olyan platonismusé, amilyenről Winckelmann százada álmodozott. Hogy csak a legjelentékenyebb pontokon elhelyezett, és a legközvetlenebbül értelmezhető képek közül említsek néhányat: a kis előcsarnok mennyezetén párducokon lovagló bacchans-nők, s a pompeji Casa dei Vetti híres festményeire emlékeztető Erosok között, csillagos kék háttérben egy szárnyas geniusz visz egy lelket az ég felé. A bazilika főhajójába lépve, mint a mennyezet középső díszítő rendszerének középső alakja, ismét egy repülő geniusz ötlük a szemünkbe, aki Ganymedest ragadja magával. Ugyanebben a rendszerben a Ganymedes-képet körülvevő ábrázolások a Palladion elrablását mutatják, továbbá Jasont és Medeát az aranygyapjú megszerzése közben, Heraklest, ki Hesionét szabadítja meg, és Parist, amint kézenfogva vezeti Helenát. Mindezeknek a jeleneteknek symbolikus vonatkozása könnyen felismerhető: értelme az elragadtatásnak, rablásnak, szabadításnak és szöktetésnek egyszerűen — mint ezt Hans Lietzmann, az ismertnevű bonni theologus találóan emeli ki — a mystikus *raptus in caelum*.

Hogy pedig itt nem pusztán filozófikus, hanem komoly vallásos értelemben veendő mennyberagadtatásról (a hívőnek arról az élményéről, hogy egy magasabb rendű létbe emelkedik) van szó, azt az épületben talált, véres áldozatokra valló nyomok bizonyítják: egy az apsis fala alá nyúló üregben két áldozati állat csontvázára akadtak és az apsis közepén két bemélyedés szintén állatáldozatok számára készült. Ezek a leletek magukban véve is megcáfolják azt a föltevését Cumont-nak,² a császárkori kultuszok kiváló kutatójának, hogy a bazilika eredetileg az új-pythagoreismus néven ismeretes vallásos mozgalom híveinek volt gyülekező helye: ezek, mint ismeretes, a véres áldozatokat elítélték. Bikaáldozat ábrázolása — éppen Iphigenia feláldozásával dekoratív kapcsolatban — a mennyezetképek között is előfordul, s amennyiben itt szintén symbolismus is rejtőzködik, ezt valamely mystikus kultusznak a hívő symbolikus halálával járó beavatási szertartásaiból³ ismét könnyebben meg lehet magyarázni, mint az új-pythagoreismus gondolatvilágából. A szarkofágok symbolikája általában többet meg-

² *Revue Archéologique* 8 [1918] 52—77; *Rassegna d'arte antica e moderna* 8 (21) [1921] 37—44. Ezekhez járul még Carcopino cikke, *Rev. Arch.* 18 [1923] 1—23. Az olasz tudós az idősb Plinius egy magában véve is problematikus helyét (*Nat. hist.* XXII 8, 9, 20) veszi igénybe Cumont nézetének támogatására; őt követi Strong és Jolliffe i. h. 103 kk.

³ V. ö. A. Dieterich: *Eine Mithrasliturgie*, 157 kk. (kiegészítések³ 250 kk.) s kül. W. Weber: *Arch. Rel.-Wiss.* 19 [1916—19] 336 kk.

értet a rejtelmes épület stucco-díszzeiből, mint a Cumont-tól felhozott pythagoreus-allegoriák. Tudásunk mai állása mellett Lietzmann véleményéhez kell csatlakoznunk, aki a Porta Maggiore melletti bazilika rendeltetésének kérdésére a feleletet egyelőre úgy fogalmazza meg, hogy a földalatti helyiség minden valószínűség szerint egy művelt, finom izlésű, transcendentális reményeket tápláló emberekből álló, nem keresztény, de közelebbről meg nem határozható társaság vallásos összefüggéseinek céljára épült. Azt is joggal jegyzi meg ugyanő, hogy a római császárkor belső vallásos életéről való ismereteink sokkal hiányosabbak, semhogy e tekintetben az épület legtüzesebb átvizsgálásától is pontosabb útbaigazítást remélhetnénk. Pedig eléggé izgató, és a lehetőségeknek ezek között a sajnos igen tág határai között is sarokba szorító kérdést ad fel mindjárt az a kép, amely sorrendben az imént felsoroltak után, jelentőségben azonban azoknál is kiemelkedőbb helyet foglal el a bazilika díszítései közt: az apsis mennyezetképe. Ezzel szeretnénk mi is részletesebben foglalkozni.

A problémát itt tulajdonképpen már az épület tudós feltáráinak egyike, az olasz Fornari fölvetette, amikor a képen rögtön felismerte a Leukas sziklafokáról leugró Sapphót, de e beszézőkő értelmezést mégsem tartotta meg, mert nem tudta elképzelni, mint állíthatták volna éppen egy profán szerelmi történet záró-jelenetét egy mystikus kultusz szent szertartások elvégzésére összegyűlt híveinek szeme elé. Densmore Curtis amerikai archaeologusnak azonban nem került sok fáradságába bebizonyítani azt,⁴ hogy a kép csakugyan Sapphót ábrázolja. A kultuszra való valamelyes vonatkozást az ábrázolt jelenetben ő is lehetségesnek tart, de a művész célja szerinte nem vallásos volt: az egyszerűen a híres leukasi ugrást akarta megörökíteni, s ennek valóban ez a kép lett számunkra egyetlen ismeretes antik ábrázolása. Fornari problémája tehát előttünk áll, mert a kép, kiemelkedő helyén, éppen az apsis boltozatán, vallásos értelmezést kívánna, s ezt eddig megtalálni nem sikerült, jóllehet, mint rögtön látni fogjuk, Densmore Curtis azzal, hogy Ovidius Sappho-levelének a fontosságára a kép magyarázatánál általában rámutatott, továbbá Lietzmann megjegyzései, a megoldást már előkészítették.

A képnek (a nézőtől számított) jobb oldalán Sappho áll egy sziklafokon. Balkezében lebecsátva lantját tartja, jobbájával ruháját, amely vitorlaszerűen öblösödve feje fölé emelkedik. Eros, szárnyas kis fiu alakjában, mögötte állva kezét vállára teszi, s mintegy túlja a mélység felé Sapphót, ki egyik lábával már el is hagyta a sziklafokot. A szemben levő két sziklafok egyikéről a leukasi Apollon archaikus szobra nyújtja feléje

⁴ *American Journal of Archaeology* 24 [1920] 146—150; a kép, fényképfelvétel után u. i. 148, más felvétel *Rass. d'arte* i. évf. 42.

jobbát, míg a másikon a kép bal szélén,⁵ a mély fájdalom mozdulatával fejét kezére hajtva egy gyászoló férfialak ül. Lenn a tenger csapkodó hullámaiból két Triton emelkedik ki: az egyik két kezével csónak alakban kifesztítve mentőfátylat tart,⁶ hogy azzal fogja fel a mélységbe hullani készülő költőnőt.

Ovidius Sappho-leveléből idézi ehhez az utóbbi részlet-hez Lietzmann a sziklafokról magát levetni készülő költőnőnek Amorhoz intézett szavait (Heroid. 15, 179): *pennas suppose cadenti, ne sim Leucadiae mortua crimen aquae*. Amornak azonban, amint láttuk, képünkön más szerepe van, inkább ahhoz hasonló, amelyet Sappho levele végén tulajdonít neki. Amikor Lesbosból Leukas felé hajózik, hogy az ugrást megkockáztassa, Amor a kormányosa (215): *ipse gubernabit residens in puppe Cupido, ipse dabit tenera vela legetque manu*. Amor viszi Sapphót a sziklafok felé, mint ahogy képünkön ő az, ki a mélység felé tölja. Viszont Amor kormányosszerepe, hogy mellé-kesen ezt is megjegyezzük, egy antik szarkofág reliefjére emlé-keztet, amelyen a szárnyas kis istenség hajójának az útasa Psyche.⁷ De foglalkoznunk kell valamivel behatóbban az előbb idézett sorokkal is, mivel az a felfogás, hogy Sappho esését Amor szárnyai fogják fel, hozzásegít a leukasi ugrásnak magá-nak helyes vallástörténeti beállításához, erre pedig képünk megértése érdekében is szükségünk van.

Az ovidiusi szölam (*pennas suppose* . . .) magyarázatát Strabonnak az a följegyzése adja meg (X 2, 9), hogy a leukasi Apollon kultuszával kapcsolatban évenként a fokról egy-egy gonosztevőt taszítottak le, de zuhanását hozzákötött szárnyakkal és madarakkal igyekeztek ellensúlyozni.⁸ Odalenn a tengeren

⁵ Egy negyedik sziklafok a Sapphóé és Apollóné között kivehető, de hogy ott is állott-e valaki, bizonytalan.

⁶ „Eine Gestalt, die mit den Händen ein weites Tuch, wie einen Nachen darbietet“ — Lietzmann. Mentőfátyolnak Leukothea fátylára gondolva, Hom. Od. 5, 346, nevezem. De érdekes módon egyezik meg képünkkel e pontban a Leukas fokról szóló új görög népmonda. Megfelelő részét K. Dieterich fordításában, *N. Jahrb.* 17 [1906] 87, közlöm. Egy királyné, akiről a fok a Κάβος τῆς κυράς (Kap der Herrin) nevet is kapta, onnan a tengerbe ugrott: „Viele hielten unterhalb des Vorgebirges zu der Stunde, wo sie den Sprung tat Decken und Tücher ausbreitet (ἐκράτουν παπλώματα, προίρια καὶ ἄλλα), um sie zu retten, daß sie nicht ins Meer stürzte, doch es war unmöglich, und die Königin ertrank.“ Végül a többi stuccók égberagadtatási jelenetei miatt figyelemre méltó, hogy Urunk mennybemenetele, legrégibb előttünk ismeretes részleteiben kétségtelenül antik felfogású ábrázolásán (a velencei Szt. Márk-templom egyik ciborium-oszlopán, v. ö. O. Wulff, *Altchristliche u. byzantinische Kunst* I 127, 113. ábra) hasonló πάλωμα segítségével történik: két angyal emeli vele Krisztus ülő alakját.

⁷ „Sarkophag aus dem Palazzo Vaccari (Rom)“, Reitzenstein, *Die Göttin Psyche*, Sitzungsber. Heidelberg, 1917, II. tábla (a), v. ö. 98. l.

⁸ Ἦν δὲ καὶ πάτριον τοῖς Λευκαδίοις κατ' ἐνιαυτὸν ἐν τῇ θυσίᾳ τοῦ Ἀπόλλωνος ῥιπτεῖσθαι τινα τῶν ἐν αἰτίαις ὄντων ἀποτροπῆς χάριν, ἔξαπτο-

is csónakokkal várták az áldozatot, s ha a kényszerű ugrás után életben maradt, megmentették. Más forrás (Phot. Lex. s. v. Λευκάτης) a papok önkéntes ugrásáról tud, és talán az magyarázza meg az imént említett mentőeszközök alkalmazását, hogy ez volt az eredeti formája a leukasi ugrásnak.⁹ Teljes jelentőségét a cselekménynek minden esetre csak akkor értjük meg, ha egyik annyira jellemző alkatrészét, mint éppen az áldozatnak szárnyakkal való ellátása, nem hagyjuk figyelmen kívül¹⁰: visszhangját így a monda a Daedalus és Icarus történetében tarthatta fenn.¹¹ A görög ekstatika nyelve is ismeri a leukasi ugrást —

μένων ἐξ αὐτοῦ παντοδαπῶν πτερῶν καὶ ὀρνέων ἀνακουφίζειν δυναμένων τῇ πτῆσει τὸ ἄλμα. Az összefüggésre az Ovidius- és Strabon-hely közt rámutat már Hubaux, *Musée Belge* 27 [1923] 32.

⁹ A papnak elítélttel való helyettesítésével párhuzamos jelenség a cselekménynek büntetésképpen, nevezetesen ιεροσυλία-ért járó büntetése képpen való értelmezése (v. ö. Paus. X 2, 4; Töpffer, *Rhein. Mus.* 43 [1888] 144), de figyelemre méltó, hogy e vád alatt Aesopus személyében (Plut. ser. num. vind. 557a) Apollon egy kegyeltjének jut osztályrészéül a szikláról való letaszítás. Ezzel szemben a φαρμακός-nak, úgy látszik, eredetileg agyonkövezés járt: még a tyanai Apollonius is (Philostr. Vita Ap. 4, 10) egy rongyos és csúf vén koldus alakjában tulajdonképpen régi ion szokás szerint egy φαρμακός-t köveztet agyon, i. az adatok gyűjteményét Usener, *Kleine Schriften* IV 255 k. Thersitesnek szikláról való ledobatása (u. o. 243) nem volt ugyan halálos kimenetelű, da azért is említésre méltó, mert e homerosi hőshöz Usener éppen a φαρμακός östípusát fedezte fel (i. h.). A két különböző halálnem elválasztása tehát — bár hangsúlyoznunk kell, hogy módszeres kutatás csak ilyen elválasztásból indulhat ki — teljesen keresztül nem vihető, v. ö. Eitrem, *Der Leukas-Sprung und andere rituelle Sprünge* ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ 7 [1922] 128, i. Eitrem tanulmánya, amelyet csak dolgozatomból szövegének jelen alakjában való megfogalmazása után kaptam kézhez, a fenti vázlatához értékes kiegészítő anyaggal szolgálhat. Ismeretét — valamint a *Journ. of Hell. Stud.* idézett kötetét is — Weinreich professor úrnak (Tübingen) köszönhetem.

¹⁰ Az egyik hagyomány szerint (Strabon i. h.) Kephalos — különben Eos égberagadott szerelme tárgya — Pterelas iránt érzett halálos szerelmében vetette volna le magát elsőnek Leukas fokáról. A Pterelas névnek az áldozat mesterséges szárnyaival (πτερά) való összefüggése (l. már Welcker, *Alte Denkmäler* III 59 k. és Crusius, Roscher *Lex.* I 28332) szembeszökő: a tulajdonnév a cselekményből formálódott, s kezeskedik arról, hogy a madárszárnyak lényeges kelléke voltak az ugrásnak. A szárnyakkal együtt alkalmazott cleven madarakra vonatkozólag legyen szabad Aphrodité fogatára utalnom Sappho hymnusában (fr. 1, 9): καλοὶ δὲ σ' ἄγον ὠκέες στρουθοὶ περὶ γὰς μελαίνας... E képnek, ha pusztán művészi szempontból tekintjük, bántó belső aránytalanságára joggal mutat rá Wilamowitz, *Sappho und Simonides* 45.

¹¹ Ez, pusztán a cselekményre magára vonatkoztatva, legalább is olyan lehetőség, amellyel okvetlenül számolni kell. A fok különben Ikarios-nak, Penelope atyjának országához tartozott, v. ö. Strabon i. h. Az Ikarios-motívum is előfordul egy e vidékről származó új görög népmesében, i. Höfer Pterelaos-cikkét Roscher *Lex.* III 3264, de az elővigyázatosság itt ajánlatos, v. ö. K. Dieterich i. h. 100 k.

az ugrást a fehér szikláról, mert ezt jelenti Λευκάς — s a megsemmisülésbe kergető mámoros érzés kifejezésére használja, amint erre a nagy német hellenista, Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff mutatott rá hasonló összefüggésben. Így énekelte Anakreon (fr. 17):

ἀρθεῖς δεῦτ' ἀπὸ λευκάδος
πέτρης ἐς πολὶὸν κύμα κολυμβῶ μεθύων ἔρωτι
„Hadd ugrom le fehér szikláról
Szürke habokba, szerelemtől ittasan.“

S hasonlóképen beszél Euripides Silenusa (Cycl. 164—7): örült-ség volna, ha az összes kyklopsok nyájait oda nem adná azért, hogy egy szerleg bort üríthessen, s belévesse magát a mámor tengerébe —

ρῖψαι τ' ἐς ἄλμην λευκάδος πέτρας ἄπο
ἅπαρ μεθύσθεις . . .
„S fehér szikláról a habokba bukjам én
Egyszer lerészegedve . . .“¹²

Egy oly cselekményhez, amelynek főszereplője rendszerint életével fizetett azért, hogy istent utánozhatott, már eleve hozzátartozott az ekstasis légköre.¹³ Mert eredetileg minden bizonytalán istenek voltak azok, akik magas sziklafokokról sér-tetlenül lebuktak a tenger hullámai közé:

Περὶν δ' ἐπιβάς ἔξ αἰθέρος ἔμπεσε πόντῳ — „Pieriára fölhá-gva az étherből lecsapott a tengerre“ — olvassuk Hermesről Home-rosnál.¹⁴ A szent cselekmény és a mythos itt is, természet-

¹² Wilamowitz i. m. 30. Talán idetartozik a 22. anakreoni töredék is, amelyet Wilamowitz joggal idéz a 17. mellett, mint a kibírhatatlan szerelemnek hasonló kifejezését: ἀναπέτομαι δὴ πρὸς Ὀλυμπον περυγέσσει κόφαις διὰ τὸν ἔρωτα . . . A görög ekstatikának e tipikus fordulatához l. 'Ascensio Aeneae' c. értekezésemet (e tolyóiratban 47. [1923] 35; *Philologische Wochenschrift* 45 [1925] 285).

¹³ Ennek az Apollontól ihletett ekstatikának tanúja lehet Paus. X 32, 6 (v. ö. Töpffer i. h. 145): a magnesiaai Hylaiban „szent embe-rek“ Apollon szolgálatában csodálatos módon sértetlenül ugranak le magas, meredek szikláról, amihez frappáns párhuzam a bacchansnők természetfölötti képessége, szakadékokat s völgyeket átugorni „az isten leheltétől önkívületben“, Eur. Bacch. 1093/4, 'Asc. Aen.' 34. Ugyanezek a ἱεροὶ ἄνδρες hatalmas fákat tépnek ki gyökerestül, v. ö. Eur. Bacch. 1110.

¹⁴ Od. 5, 50, v. ö. Thetis ugrásával Il. 1, 532; Dionysos a tenger alá menekül: Il. 6, 135 k.; a plasztikus motívumot l. egyrészt Theseus ugrásában, ki a krétai hajóról, Minos ösztönzésére bukik a tenger alá (Bacch. 17, 82: εὐπάκτων ἐπ' ἱκρίων σταθεῖς ὄρουσε, πόντιόν τέ νιν δέεατο θελημόν ἄλσος), másrészt a lebukó csillagoknak ugró fiúk alakjában való ismeretes ábrázolásában vázakepeken (Boll, *Die Sonne im Glauben und Weltanschauung der alten Völker* VII. tábla), az utóbbihoz v. ö. Il. 4, 75: οἶον δ' ἀστέρα ἦκε Κρόνου πάϊς . . . τῷ εἰκυῖ ἦϊεν ἐπὶ χθόνα Πάλλας Ἀθήνη, s mind a kettőhöz hymn. Ap. 440: ἐνθ' ἐκ νηὸς ὄρουσεν ἄναξ, ἐκάεργος Ἀπόλλων, ἀστέρι εἰδόμενος μέσῳ ἡματι . . . Theseusnak Apollonnal való szoros összetartozására, éppen a tengerbe ugrás moti-

szerűleg szorosan összetartoztak.¹⁵ Kiindulópontját mindkettőnek valószínűleg a görögség előtti világban kell keresnünk. Erre, az u. n. krétai kultúra szférájára utal nemcsak a Daedalus s Icarus mondája, hanem az Artemis Diktynna legendája is, ki Minos szerelmétől üldöztetve, a krétai Diktaion fokáról ugrott a tengerbe.¹⁶

Ezután a kissé messzire vezető, de a felhozott adatokból magától kialakuló vallástörténeti vázlat után térjünk át most már Sappho leukasi ugrására, amelyet csupán mint legendás motívumot, több mint kétséges életrajzi értékének bolygatása nélkül teszünk vizsgálódásunk tárgyává. A Daedalus és Icarus-monda ebben az összefüggésben azért lenne különösen figyelemre méltó, mert két hőse közül az egyik vesztére próbálja meg, a másik ellenben túléli a repülést. Ptolemaios Chennos, a mindent mindenkinél jobban tudni akaró grammatikus (a Kr. u. II. sz.-ban), mikor azokat felsorolja, akik szerelemből való gyógyulást keresve a leukasi fokról leugrottak, valamennyi esetben hozzá teszi — és e tekintetben ez a kétes értékű jegyzék is tanulságos — ki fizetett életével az ugrásért, s ki távozott meggyógyulva, mert, amint ezt éppen az ő révén tudjuk, a leukasi ugrás biztos orvosság volt a szerelem ellen.¹⁷ Ptolemaios Chennos Sapphot nem említi, de Lietzmann helyesen emeli ki, hogy Ovidius szerint a költőnő sem a halált keresi a leukasi ugrással, s azt is hozzáfűzi, hogy annak halálos kimeneteléről egyetlen

vumával kapcsolatban már Sam Wide, *Festschrift für Otto Benndorf* 18 kk., rámutatott.

¹⁵ L. Usener alapvető dolgozatát, 'Heilige Handlung' *Kl. Schr.* IV 422 kk.

¹⁶ Kallim. Hymn. 3, 195/6. Hasonló következtetést vont le belőle legújabban Eitrem, i. h. 133, s régebben A. Milchhöfer *Über den att. Apollon* 65. J. Töpffer ellentétes nézete, *Attische Genealogie* 267, 2, abból indul ki, hogy a leukasi ugrás elsősorban engesztelő-rítus: az itt előadott felfogás szerint azonban csak másodlagosan lenne az. Viszont joggal idézi itt Töpffer (267, 1) a Zeus szerelme elől menekülő Asteria ugrását is (Kall Hymn. 4, 37 ἐπεὶ βαθὺν ἦλαο τάφρον οὐρανόθεν φεύγουσα Διὸς ἱάμον ἀστέρηϊ ἴση, v. ö. az előbbi jegyzettel). Az üldöző, fogvatartó, ugrásra ösztönző Minos alakjának a Daedalus és Icarus, Diktynna, s. Theseus-mondában symbolikus jelentősége van számunkra: a leukasi szárnyas halálugrásnak görög földön idegenszerűen ható, raffináltan embertelen magva készített bennünket elsősorban arra, hogy eredetét azokban a korokban keressük, amelyeket a mythikus krétai király nevével jelöl a tudomány. De az égéi kultúra világára utal a tengerbe való ugrással elérhető ἀποθῶσις-nak az a sajátos gondolatköre is, amelyet Sam Wide összeállítása (i. h. 13 kk., v. ö. Radermacher, *Das Jenseits im Mythos der Hellenen*, 74 k.) tár elénk.

¹⁷ Phot. Bibl. cod. 190 p. 153 a. Ptol. Chennos szerint az első, ki a leukasi ugrást (Apollon tanácsára) megkockáztatta, Aphrodite volt. (A későbbieknek egyike hálóban akad fenn — mint Artemis Diktynna, Kall. Hymn. 3, 196/7). Ovidius (167/8) Deucaliont említi, mint aki Pyrrha iránt érzett szerelmében leugrott a fokról — és életben maradt.

antik író sem szól. Ez az utóbbi megjegyzés azonban két irányban is kiegészítésre szorul.

Egyfelől ugyanis van jel arra, hogy a legenda csakugyan tudott Sappho megmeneküléséről — és pedig a leukasi Apollon segítségével való meneküléséről. Próbáljuk csak elfogulatlanul megérteni azt a Menander-idézetet, amelyet Strabon előbb említett feljegyzésével kapcsolatban közöl. A sorok a Leukadia c. vígjátékból valók, s a beszélőt a leukasi Apollon temploma előtt kell elképzelnünk. Szavaival a helyet írja le, ahol a darab cselekménye lejátsszódik:¹⁸

οὐ δὴ λέγεται πρώτη Σαπφῶν
τὸν ὑπέρκουπον θηρῶσα Φάων'
οἰστρῶντι πόθῳ ρῖψαι πέτρας
ἀπὸ τηλεφανοῦς, ἀλλὰ κατ' εὐχὴν
σὴν δέσποτ' ἀναξ —

„ahol, mint beszélik, elsőnek Sappho, a büszke Phaont üldözve örült szerelmével, dobta le magát a messzire ellátszó sziklafokról” — ami ezután következik, annak önként adódó fordítása „de, urunk, nokedt tett fogadalma szerint —”^{18a} s legközelebb eső értelmi kiegészítése ez esetben, hogy Sappho Apollonnak tett fogadalma szerint — megmenekült. Sappho fogadalmát Ovidiusnál olvassuk. A költőnő, a már idézett sorokban reményét fejezte ki, hogy esését Amor szárnya fogja fel s a habok sem fognak halálával bünt venni magukra (179/80). Aztán így folytatja (181):

Inde chelyn Phoebo, communia munera, pono

Et sub ea versus unus et alter erunt:

Grata lyram posui tibi, Phoebe, poetria Sappho:

Convenit illa mihi, convenit illa tibi.

A bevezető *inde* a megmenekülés — és egyúttal a halálos szerelemből való kigyógyulás után következő időpontra vonatkozik: Sappho a σωτηρία-ért (menekvésért: a szónak és fogalomnak vallásos mellékértelme van) hálás Apollonnak.¹⁹ — A Menander-darab tudvalevőleg szintén a Leukas fokáról a tengerbe ugró szerelmes szerencsés megmenekülésével végződött.

¹⁸ Az idézet elé pompásan illenék a Hesychiusnál s. v. Λευκάδος fennmaradt töredék:

εὐφημείσθω
τέμενος περὶ λευκάδος ἀκτῆς —

(Eddigi sikertelen kísérletek mind a két töredék kielégítő megértésére, szövegváltoztatással is, Th. Kock-nál, *Com. Att. fragm.* III p. 89/90.)

^{18a} Meineke: „ex tuo voto.”

¹⁹ Így érti a fogadalmat természetesen Wilamowitz is, i. m. 21, v. ö. Welcker, *Kleine Schriften*, II 111. A σωτηρία szót tisztán vallásos jelentésében használja pl. Porphyrius, amikor mottónkul idézett tétele magyarázataként ezt mondja: „Mert hinni kell, hogy egyetlen menekvés az istenség felé való fordulás...” A vallásos értelemben vett ‘megmentőről’ (σωτήρ) és ‘megmenekülésről’ több (irodalommal) Bousset-nál *Kyrios Christos*² 240 ff.

Másfelől azonban az is kétségtelen, hogy az ókori világ hitetlenebbik része számára Sappho leukasi ugrásának említése egyszerűen a költőnő halálát jelentette.²⁰ Sőt az antik tudományos irodalom úgy látszik szándékosan figyelmen kívül hagyta a költőnő megmenekülésének legendáját, amely végeredményben azt a hatást teszi reánk, mintha a leukasi Apollon-templom hivatalos csodái közé tartozott volna. Számba kell vennünk továbbá azt a körülményt is, hogy a régiek számára a magas szikláról a tengerbe való ugrás, éppen mert eredetileg szent cselekmény volt, az εὐθανασία egy nemének számított.²¹ Így haltak meg a boldog hyperboracusok, Apollon északi hivei, mint Pomponius Melánál (III 5) olvasható: *ubi eos vitae satietas magis quam taedium cepit, hilares, redimiti sertis, semet ipsi in pelagus ex certa rupe praecipites dant.* Az idősb Plinius (IV 89) *sepulturae genus beatissimum*-nak nevezi ezt. Alapjában véve Ovidius is azt érezteti velünk, hogy a költőnő reménysége megcsalja, s a habok bűnösek lesznek halálában.

Ezzel azonban szinte észrevétlenül el is jutottunk képünk teljes megértéséhez is — az eddig megoldatlan probléma megoldásához. A tenger hullámaik megszemélyesítő Triton kis csónak alakjában kifeszített mentőfátyollal várja Sapphót; Apollon, a σωτήρ (a megmentő isten) feléje nyújtja kezét: ez a menekvés. A balszélső sziklán pedig a hűtlen szerelmes, Phaon siratja Sapphot, akinek, mint hiszi, halálát okozta. A bazilika boltozatai alatt összegyűlt híveknek ugyanazt jelzi az apsis mennyezetképe, mint fejük felett az égbe ragadt Ganymedes, csak még erősebb, a mysterium-kultuszra jellemző hangsúlyozással: „A beavatatlan azt hiszi, meghaltok, pedig megmenekültök”. Sőt a beavatott számára éppen a *mors voluntaria*, a symbolikus önkéntes halál a σωτηρία föltétele. Amint látjuk, a Sappho-jelenet sokoldalú vallásos symbolumnak bizonyul: a leukasi ugrás szent cselekmény volta bizonyos tekintetben újra-éledt rajta.

De a legenda erotikus oldala sem értéktelen vallásos szempontból. Említettem volt azt, hogy Cupidó szerepe Ovidius Sappho-levelében egy Amor és Psyche ábrázolásra emlékeztet: a költő előtt valószínűleg ahhoz hasonló képzőművészeti alkotás lebegett. Sokkal nagyobb jelentősége van annak a párhuzamnak, amely mennyezetképünk és Apuleius Amor és Psychéje közt vonható. Psychét könnyező kísérei magára hagyták a hegyormon, ahol, mint hiszik, rettentő szörnyeteg martaléka lesz. Ide küldi érte Amor az enyhe Zephyrust, amely gyöngéden fölemelve

²⁰ V. ö. Suidas s. v. Σαπφώ: ἐκ τοῦ Λευκάτου κατεπόντωσεν ἑαυτήν. Öngyilkosságnak értik az ugrást antik görög írók is, v. ö. Alciphrr. Epist. I, 11 Schepers.

²¹ L. az öregek szikláról való letaszításának elterjedt primitív szokását is, Eitrem i. h. 130, N. G. Politis, Μελέται etc. Παραδόσεις I p. 33 k., v. ö. II p. 698.

leviszi Psychét a völgybe (Ap. Met. IV 35): *mitis aura molliter spirantis Zephyri, vibratis hinc inde laciniis et reflato sinu sensim levatam suo tranquillo spiritu vehens paulatim per devexa rupis excelsae, vallis subditae florentis cespitis gremio leniter delapsam reclinat*²². Mikor pedig Psyche egy közeli folyó hullámaiba veti magát, a *mitis fluvius*, e tekintetben hasonlóan képünk mentő Tritonjához, sértetlenül kiteszi a partra (V 25). De vessünk egy pillantást képünk Sapphójára: ruhája Apuleius leírásának megfelelően öblösödik — και ἦν οὗτος ἄνεμος τοῦ ζωγράφου, amint egy görög regényíró mondja:²³ „S ez volt a szél a festő számára”. Ovidius pedig mintha csak képünkhöz írna magyarázatot, amikor költőnőjét így beszélteti (177): *Aura, subito: et mea non magnum corpora pondus habent*. Psyche csodálatos elragadtatását Reitzenstein, a hellenistikus mysteriumvallások kitűnő ismerője, éppen a *raptus in caelum* mystikus szertartásával hozta összefüggésbe,²⁴ s valóban, ha egyszer a vallásos

²² Hasonlóképpen jutnak be a mélységbe Psyche nővérei (V 7), kik a második alkalommal türelmetlenségükben már ugranak (*licentiosa cum temeritate prosiliunt in altum*), s a Zephyrus Amor parancsára úgy fogja fel őket (V 14), harmadszorra pedig gonoszságuk büntetésül halálra is zuzzák magukat (V 27).

²³ Ἡρῆτο δὲ αὐροῖν (sc. τοῖν χερσὶν) ἐκατέρωθεν ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν καλύπτρα κύκλῳ τῶν νυτίων ἐμπεπτασμένη. Ὁ δὲ κόλπος τοῦ πέπλου πάντοθεν ἐτέτατο κυρτούμενος καὶ ἦν οὗτος (l. fenn), Ach. Tat. I 1, 12; s ehhez viszont szép illustratio az Szellők (*aurae*) ábrázolása az *Ara Pacis Augustae*-n (dombormű a flórenci Uffizi-Múzeumban; Baumgarten-Poland-Wagner, *Die hellenist. röm. Kultur*, IX. tábla, 3, leírással): „zwei Frauengestalten; beide mit entblößtem Oberkörper, beide den hochflatternden Mantel (pontosan úgy, mint Sapphónknál) vom Winde gebläht. Die zur Linken ruht auf einem Schwan, die zur Rechten auf einem Seedrachen.“ (Ez utóbbi elem egyúttal a sas vagy griff hátán való égbeszállás képeire is emlékeztet, v. ö. Cumont, *Études Syriennes* 76 kk., s 94, 42. ábra). De a legközelebbi állanak Sapphónkhöz a campaniai falfestmények lebegő Venusai, ill. ezt az attitűdöt mutató nőalakjai. A kép leírása, melyből az értelmezés talán kiindulhat, Barré szerint (H. Roux aíné, *Herculanum et Pompéi*, Paris 1840, VIII, 45): „Dans un champ d'azur paraissent deux personnages dont les pieds ne s'appuient point sur le sol: ils flottent au sein de l'air, sans être soutenus par des ailes, mais de leur propre nature, ainsi qu'il appartient à des êtres célestes. C'est d'abord Mars... il saisit Vénus pour l'embrasser... Tout le torse de cette figure, qui est d'une grande beauté, se montre à découvert (éppen mint a Szellőké): une grande draperie rougeâtre, enveloppant seulement les cuisses et les genoux, flotte sur le flanc gauche, et autour de la tête où, comme on le voit dans beaucoup d'image de Vénus (*Venus Marina*-ábrázolásokon, ahol a vitorlaként lebegő lepelnek szintén van értelme, l. Helbig, *Wandgemälde*, 307 kk.), cette draperie se gonfle pareille à une voile, gracieusement et légèrement soutenue par la main droite de la déesse.“ (l. m. IX. tábla, Helbig 328, v. ö. 1902 kk.)

²⁴ *Das Märchen von Amor und Psyche*, 25 k., v. ö. *Hellenist. Mysterienrel.*² 97.

magyarázat jogosultsága kétségtelen, lehetetlen az Amor küldötte Zephyrusban, s a szellőben, amely Sappho ruháját dagasztja, rá nem ismerni arra a fuvallatra, amely az antik ekstatikusok élményeiben az égberagadtatás kísérője volt.²⁵ De utal Reitzenstein az alexandriai Philon-nak, Szt. Pál kortársának, arra a megjegyzésére is, amely szerint a pogány ekstatikusok vallásos önkivületükben az égi szerelemtől ragadtattak el (de vita cont. 10, 12): ὁπ' ἔρωτος ἀρπασθέντες οὐρανοῦ... Képünkön a szárnyas kis Eros taszítja Sapphót a mélység felé: a szárnyas kis Eros, úgy látszik, egyszersmind az a szerelem is, amely a beavatandót hajtja a *mors voluntaria* felé.

Hogy a keresztény archaeologia mennyi, a kutatóktól eddig, tudtommal, eléggé fel sem ismert okulást meríthet ebből, s az épület egész stucco-díszítéséből, annak külön tanulmányt lehetne szentelni, hiszen, hogy csak ezt említsük, a kis Erosok a katakombák falfestményeiről sem hiányoznak. Mi azonban itt ez alkalommal pontot tehetünk. Apuleius Amor és Psyché-jében ugyanis egyúttal ráakadtunk arra az irodalmi alkotásra is, amellyel a Porta Maggiore mellett fölfedezett bazilika általánban párhuzamba állítható. Csakhogy míg Apuleiusnak a hellenistikus költészet szerelmi motivumaival, látszólag egészen profánná lett mythológiájával át- meg átszőtt elbeszélésében mélyebb vallásos értelmet keresni némelyek előtt hiú vállalkozásnak tűnhetett fel, addig most, hogy ez a realizmussal elegyes mythologiai álmovilág egy transcendentális reményekből táplálkozó kultusz számára épült helyiség falairól köszönt bennünket, vallásos magyarázatának jogosultsága kézenfekvő. Ez talán a legértékesebb tanulság, amellyel ez a maga nemében egyedülálló épület nem csak az archaeologusnak és vallástörténésznek, hanem az antik irodalom kutatójának is szolgál.

Függelékül legyen szabad a helyzetet egy tisztán irodalmi példával is megvilágítanom. A *mitis fluvius* (Ap. Met. V 25), amely Psychét sértetlenül kitette partjára, Amortól való félelmében cselekedte ezt: *in honorem dei scilicet, qui et ipsas aquas urere consuevit metuens sibi...* Idézi ehhez Helm (*Neue Jahrb.* 33 [1914] 200, 2), annak bizonyítására, hogy Apuleius Amor és Psychéje a hellenistikus erotikus költészettel van szoros összefüggésben — tehát, szerinte (v. ö. kül. 183. l.), távol áll a mysteriumvallások gondolatvilágától, amelyet Reitzenstein vélt az elbeszélésben felfedezni — az Anthologia Palatina egyik epigrammáját (IX 627): „Itt a platánok alatt — modja a költő egy természetes meleg fürdő

²⁵ L. 'Asc. Aen.' 33 kk. Egy kései Icarus-repülésnél a szél játszott volna a főszerepet: (Pseudo-)Luk. Philopatris 2 (Kritias attól tart, hogy társát még el találja fujni): οὐ μὲν, ὦ Τριεφών, ὅσον πέλεθρον ἀνάδραμε ἀπ' ἐμοῦ, ἵνα μὴ τὸ πνεῦμα ἔξαρῃ· σε καὶ πεδάρισος τοῖς πολλοῖς ἀναφανῆς καὶ που καταπεσὼν Τριεφώντειον πέλαγος κατονομάσῃς, ὥς καὶ Ἰκαρος τὸ πρῖν.

eredetét magyarázva, — elaludt Eros, fáklyáját a forrásnimfákra bízván. Így szólnak erre ezek egymás közt:

Νύμφαι δ' ἀλλήλησι "Τί μέλλομεν, αἶθε δὲ τούτωι
 "σβέσσαμεν" εἶπον "ὁμοῦ πῦρ κραδῆς μερόπων".
 Λαμπὰς δ' ὡς ἐφλέξε καὶ ὕδατα, θερμὸν ἐκείθεν
 Νύμφαι Ἑρωτιάδες λουτροχοεῦσιν ὕδωρ."

Ugyanezt a gondolatot hasonlóképpen dolgozza fel ugyanez a költő a 626. epigrammában, s felhasználja retorikus szerelmes leveleinek egyikében (48 [11]) Philostratos is: κινδυνεύω. αἰτῶ ὕδωρ, κομίζει δ' οὐδεὶς, ὅτι τὸ σβεστήριον εἰς ταύτην τὴν φλόγα ἀπορώτατον, εἴτε ἐκ πηγῆς κομίζοι τις εἴτε ἐκ ποταμοῦ λαμβάνοι. Καὶ γὰρ αὐτὸ τὸ ὕδωρ ὑπὸ ἑρωτος κάιεται. Kétségtelen, hogy erotikus közhellyel van dolgunk. Azonban az is kétségtelen, hogy az a benne kifejezett gondolat („a szerelemtől még a víz is tüzet fog”), amelyre Helmnak egyedül volt szüksége, egy másikkal van szoros összefüggésben: azzal t. i. hogy Eros fáklyája a vízben el nem alszik. Ilyen fáklyákat pedig az az orgiasztikus kultusz használt, amelynek Itáliába való bevonulásáról, s kiűzetéséről Livius 39. könyve számol be részletesen (v. ö. Reitzenstein, *Hellenist. Mysterienrel.*² 96 kk.) Ott olvassuk (13, 12): *matronas Baccharum habitu crinibus sparsis cum ardentibus facibus decurrere ad Tiberim, demissasque in aquam faces, quia vivum sulphur cum calce insit, integra flamma efferre.* Arra már Diels utalt (*Die Entdeckung des Alkohols*, Abh. der Berl. Ak. 1913, phil.-hist. Kl. 3, 25), hogy itt szent cselekményről van szó, amely talán ma is él a katolikus egyháznak egy vízszentelési szertartásában (l. Usener *Kleine Schriften*, IV 433 kk.). Minden különbségnek teljes fenntartásával cz utóbbi összehasonlításnál — látjuk azt, mily kevésbé foglalja magába a vallásos gondolatvilág kizárását a hellenistikus erotika szárnyas kis istenségének működésére való hivatkozás, önmagában véve.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: Az ész tragédiája s egyéb versek. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat, 1925. 8°, 164 l.

E folyóirat évtizedek óta, szinte megszakítás nélkül, Némethy Géza nagyértékű tudományos munkásságát tartotta számon. Ez alkalommal a tudós philologus költeményeiről lesz szó. Tehát Némethyben is két lélek lakik: egyik a pozitív tudományos eredményekre törekvő kutatóé, másik a költőé? Egyik költeményében (Hellas szelleméhez 97. l.) a görög-keresztény világszemlélet ellentétére célozva mondja:

Nem kínoz engem a két részre bomlás,
 Nem ismerem Faust gyötrődését én:
 Nincs e kebelben semmi meghasonlás . . .“

Ez az önvallomás érvényes a tudós és költő föltételezhető szembenállására nézve is. Némethy lelkén nincs repedés: benne a tudós és költő olyan harmóniába olvadtak össze, amelyre az újabb idők művelődéstörténetében utoljára csak a renaissance nagy humanista költő-philologusai adtak nagyobb számú példát. Igazi poëta doctus, aki bár „szédült aggyal” annyiszor megjárta a tudás mélységeit” s bár int felé a hatvan év, mégis lelkében fiatal tudott maradni. „Minerva papja” ő, aki azonban nemcsak ésszel hódol az örök Graeciának, hanem szívét is odaadta neki s ezért cserébe megkapta a legnagyobbat, a lélek boldog derűjét.

Sokatmondók az évszámok az egyes költemények alján: 1893, 1894, 1898, utána hosszú szünet s újra 1923, 1924. Némethy fiatal korában verselt, majd jó ideig hallgatott. A közbeeső évek megfeszített tudós munkája látszólag elsorvasztotta benne a költőt. De csak látszólag, mert éppen az elmélyített tudás támasztotta fel benne „a holt leányzót, a hervadhatatlant”, a klasszikus világ szellemét, a költő Némethy igazi muzsáját. Ifjúkori verseiben is vannak szép számmal klasszikus vonatkozások, az utóbbi évek termésében azonban szinte túlnyomólag klasszikus motívumok uralkodnak. Renan fejti ki egyik cikkében, hogy milyen boldog és miért boldog az, aki nemcsak kenyérkeresetere nézve, hanem lelkében is igazi philologus, „a holtébresztő bűvölés” született mestere. A philologus Némethy őszikéi közül pl. *Életemből* és *Hellas szelleméhez* mintha Renan tételét példáznák: rajongó szerelmi vallomások ezek az ő-korhoz s egyúttal forró hálaadások az átalmodott *vita contemplativa* csendes boldogságáért.

A kötet legnagyobb igényű darabja kétségtelenül a címben is szereplő *Az ész tragédiája*. Ebben a sztoikus istenség, „az égő Szellem, a tiszta égi tűz” főbb mozzanataiban a maga szempontjából áttekinti az emberiség történetét s felháborodva az ember oktalanságán, amely a világháborúban kulminált, elhatározza az ekpyrosist, mindenneknek elhamvasztását. A felépítés és alapgondolat emlékeztet Madách fenséges tragédiájára. A szakembert érdekli és lenyűgözi az a virtuozitás, mellyel „az égő Szellem” a világtörténelem sorjában elvonuló képeit következetesen a maga szemszögéből jellemzi. A sztoikus rendszernek micsoda bcható ismerete kell ahhoz, hogy a végig első személyben beszélő „tiszta égi tűz” egy pillanatra se zökkenjen ki szerepéből!

Szerényebb igényű, de nekem valahogyan mégis sokkal jobban tetszik *A kert bölcse*, az epikureista gondolatrendszer tömör, tárgyilagos színezetű összefoglalása. Ennek látszólag csak a bevezetésében és befejezésében van élményi elem: pedig az egész élmény, az is, ami hidegen átgondolt referátumnak tűnhetik fel. Ugy érzem: Némethy lelke gyökeréig epikureista, már természeténél fogva is sokkal inkább az, mint amennyit a világirodalomban az epikureizmus leglángolóbb lelkű adeptus.

költője, Lucretius az volt. Lucretius, hogy élete boldogságát megtalálja, szeretett volna és *akart* Epikuros követője lenni: Némethy akkor is az lenne, ha soha Epikuros nevét nem hallotta volna. Senki a „*beatus ille qui procul negotiis*” elvét őszintébben még nem hirdette, mint Némethy, a „tett szörnyű világának” szökevénye:

„A gondolat dicső világa
Nem zord, mint a való világ:
Ez a világok közt egyetlen,
Hol örökké tart az ifjúság”.

Ha Arany János, akiben finoman elemző és tanult philologus lappangott, még olvashatná Némethy költeményeit, bizonyosan a maga elveinek diadalát érezné bennük. Ő hirdette állandóan a klasszikus minták forgatásának szükségességét s ugyancsak ő sokszor panaszkodott újabb költészetünk filozófiai sekélyessége miatt. Az *Enyhülés* írója kétségtelenül lelki rokonának érezné a kert bölcsének modern tanítványát, a tülekedő világ forgatagától elvonult tudós költőt, megbámulná benne az ókornak egy emberöltőn át tartó kutató munkában szerzett mélységes ismeretét s velünk együtt a magyar költészet gyarapodásának tartaná Némethy emelkedett szellemű filozófiai költeményeit.

(Balatonvilágos.)

HUSZTI JÓZSEF.

Császár Elemér: A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig. (Budapest, 1925. Pallas irod. és nyomdai részvénytársaság.)

A kritika története az esztétikai fogékonyság története; mondhatnók: irodalmi ízlés-történet, Érdekesség szempontjából a különböző korok kritikáit mindjárt az irodalmi művek után tehetjük, mert ha az írói alkotás az író és kora hangulatát tükrözi: a kritikák a kor művészi fogékonyságának s ennek alapján ítélőkéességének fokmérői.

A kritika története azonban emberi dokumentumokat is felszínre vet s ezért lélektani szempontból is érdekes. Az egyes írók ítélőkéességének meghatározásán túl jellembeli tulajdonságokba is bevilágít s az őszinteség, modor, hajlam, vérmérséklet, hiúság, féltékenységi s a lélek számtalan nemes és nemtelen indulatának nyomaira is rátapint. Egy-egy író kritikája ilyen szempontból gyakran árulóbb, mint költészete vagy egyéb írói alkotása.

Hogy fejlődött nálunk az értékelés e formája? E kérdésre Császár Elemér egy tudós könyvvel felel. Kimerítő részletességgel számol be a XVIII. századvég primitív kísérleteitől kezdve a szabadságharcig minden tanulmányról, újságcikkről, sőt levélről is, melyben kritikai gondolkodás és ítélet jelentkezik. Aránylag fiatal életű kritikánkból ekkép hatalmas anyagot gyűjt egybe, vagy inkább testes anyagot *formál*, mert a kötet nemcsak a kritika történetétől, hanem részben a kritikák

kritikájától lesz ily impozáns méretűvé. S ezzel kapcsolatban a szerzőnek mindjárt egy oly vonását érinthetjük, mely módszer szempontjából tán erény, az olvasó nézőpontjából azonban hibának tűnik fel. Császár a legjelentéktelenebb kis kritikákkal is oly aprólékos gondnal bibelődik, első pillanatra lehetetlen ítéleteket oly körülményesen s nagy apparátussal cáfol, hogy e munkáját az olvasó bizonyára szükségtelennek tarja. A lelkiismeretességnek s irodalmi demokráciának e túlzásbavitele helyenként könyve érdekességét fokozza le, s amit a tudós szempont nyer vele, azt az író veszíti el. Annál inkább fájlaljuk ezt, mert, mint említettük, a kritika történetében nemcsak eszmék küzdelmét szemléljük, de gyakran egyéni érdekek érvényesülésre toakodását is (fegyverzörej, csatározás, gyakran végzetes párviadatok izgató látványában van részünk, mint pl. Bajza és Csató harcában), s Császár e küzdelmeket általában oly elevenen rajzolja, hogy könyvének hőse: a *Kritika*, emelkedésének és hullásának változatos sorsában egy regényhős hullámzó életét hozza eszünkbe.

A magyar kritika kezdetét illetőleg Császár kutatásai Ráday, Bacsányi és Bessenyei nevéig mennek vissza: ők kísérték először bíráló megjegyzésekkel olvasmányaikat. Látnivaló, hogy a mai kritikusnak nem valami különleges emberfajta az őse, mint azt az írók egy része képzei, hanem: maga az író. S ez természetes is. Régibb irodalmunkban műízlése csak a költőnek és írónak volt, tegyük hozzá: annyi, amennyi. A mai értelemben vett kritikus, aki nem terem (a kritikán kívül), hanem mások termését bírálja el: későbbi fejlődés fokozata. E kritikus kialakulására nézve Császár második könyvétől várunk feleletet, ahol a kritika fajai közül azokkal foglalkozik majd, melyek formailag is esztétikai hatásokra törekszenek. De már itt megjegyezhetjük — s legyen szabad ezért egy kis kitérést tennünk —, hogy az efajta kritikus sem egyéb a maga eredetében, mint „félbenmaradt” író. Tisztán műelméleti tanulmányokból nem lehet valaki műbírálóvá, ha nincs meg benne több-kevesebb abból a témából, mely az alkotó író lelkében erősebben buzog. Toldy Ferenc még tán azt hitte, hogy az elmélet jó költővé is tehet valakit. Hogy a teoretikus tudás megfelelő műérzék nélkül még kritikussá sem képesít, arra nézve épp a kritika története szolgál szomorú adatokkal. Mit ér egy könyvtár a fejben, ha a műérzék nincs helyben? mondhatnók — rossz versben. E műérzék legősztönösebb a költőben, kevésbé az a kritikusban s legkevesbé az az olvasóban. A kritikus így közvetítő a költő és olvasó között s ősztonös műérzékét elméleti tudással támogatva míg egyfelől jogalapot nyer a költő bírálata, másfelől megvan a képessége arra is, hogy az olvasónak fölfedje a költői művek szépségét.

A különféle kritikustípusok jelentkezése különben már Császár e könyvében is világosan látható s az írónak nagy érdeme, hogy e tekintetben egyszerű történet helyett fejlődés-

történetet ad. Előadásában nemcsak a kritikusok egymásra hatását, eredeti, vagy átvett eszméit s álláspontjuk nivóját látjuk, hanem annak a vonalnak rajzát is, mely relatív értelemben az *ideális* kritikustípushoz vezet. A XVIII. századvég félénk kísérletei után Kazinczyban már oly kritikust ismerünk meg, kinek Kisfaludyról írt műbírálata „mind máig egyike legszebb kritikáinknak”. Igaz, Kazinczy még inkább külsőségek iránt (nyelv, stílus, versforma) érdeklődik s a művek eredetisége kérdését teljesen figyelmen kívül hagyja, sőt érdemnek tekinti, ha íróink külföldi, különösen német írásműveket *utánoznak*. Mily hatalmas a fejlődés Kölcsey szempontjaiban! Kazinczy ösztönös módszeréhez képest ő már tudományos módszerrel dolgozik s az utánzást fogyatkozásnak bélyegzi. Császár igen mélyreható párhuzamot von a két műkritikus között s oly körültekintő és alapos, hogy legigénytelenebb műbírói saját-ságaikat is feltünteti. A Kazinczyról és Kölcseyről írt jellemrajz két legszebb fejezete könyvének.

Kölcsey után Császár könyve Berzsényivel, Katonával, Bajzával, Toldyval, Szontághgal, Vörösmartyval stb. foglalkozik, miközben az összes egykorú folyóiratokban megjelent kritikákat is elemzi és méltatja. E fejtegetések során az olvasó sok oly érdekes adatra bukkan, melyet az irodalomtörténet eddig kevésbé hangsúlyozott. Ilyen pl. az is, hogy Katona József, a Bánk bán szerzője is kitűnő kritikai tehetségnek adta bizonyosságát: Kisfaludy Ilkájáról írt bírálattöredéke egyike irodalmunkban „a legalaposabb drámajellemzéseknek”.

E tömördek anyagot felhalmozó fejezetek után Császár a színibírálat első korszakával, majd a negyvenes évek kritikai munkásságával ismerteti meg s ezzel könyvének a mai olvasóra nézve legérdekesebb pontjához ér. Itt kerülnek t. i. bemutatásra a hírhedt Petőfi-„kritikák”, melyek arra, ki e korszak irodalomtörténetét kevésbé ismeri, a szenzáció erejével hatnak. Mily hangos lett a „kritika” berke, hogy lángelmének zendült fel éneke! A kritikai toll, melyhez Kazinczy oly kesztyűs kézzel nyúlt; mellyel Kölcsey „néminemű félelemmel lépett a publicum elé, nem tudva, hogy azon tiszteletet, mellyel másoknak tartozik, nem látszik-e megsérteni” (Csokonai-bírálat); melyet Bajza meggyőződéssel forgatott, „készen polgártársai gyűlöletét is eltűrni, ha ezen tűrés által a *köz virágzat* magvai hintethetnek el”: (Vezérszó a Kritikai Lapokhoz) a toll kiadói érdekeltsegeket védve zsoldossá fajult s céljában, hangjában, modorában nemtelenné és duhajjá züllött. Az előbbi évek komoly kritikusi elhallgattak, még Bajza sem hallatja szavát s a becsmérésből, mely Petőfi fölkelő napjára szórja a ködöt, csak egy-egy congeniális sugár ragyog ki: a Vörösmartyé, Eötvösé és Pulszkyé. A kritika a hirtelen emelkedés után olyant zuhan e korban, hogy csak a szabadságharc után áll talpra. A gondolkodót e süllyedés jelenségei arra a meggondolásra vezetik, hogy a kritikusban is nem a műérzék s nem a tanulság a legfőbb erény,

hanem az ember. A kritikus bírós s így jellemének az íróénál is inkább mentnek kell lenni az emberi gyöngeségektől.

Császár könyve akkép vezet végig a kritikusok pályáján, hogy elsősorban jellemüket (igazságosság, elfogulatlanság) bírálja el, azután műérzéküket méri meg. Könyve, amellett hogy fejlődésrajz, kitűnő arcképcsarnok, hol a makulátlan (Kölcey, Szontágh, Bajza, Vörösmarty) és szeplős jellemek (Zerffi, Csató, Szeberényi) éles világítású fotografiái vonulnak fel előttünk. Az utóbbiak hál Istennek ritkák.

A terjedelmére nézve is hatalmas, értékre nézve is jelentős könyvnek erényeit bajos lenne részletekbe hatolva ismertetni. Az író legfőbb érdemét az anyaggyűjtés valóban rendkívüli munkáján kívül álláspontjának pártatlan voltában találom, abban a lelkiismeretes mérlegelésben, mellyel az egyes írókat elbírálja. Érdeme az is, hogy irodalomtörténetünknek egy kevésbé érintett fejezetét dolgozta ki s fásasztó útja itt-ott felfedező-út számba megy. Emellett vannak könyvének lapjai — Kölceyn és Kazinczyn kívül még a Bajzáról írottakat is ide vehetjük —, melyek mint önálló írói jellemrajzok is kitűnőek. Nem hagyhatom említés nélkül azt az éberséget sem, mellyel az egyes kritikusok ítéleteinek indítékait és forrását ellenőrzi s nagy készletséggel mutat rá a különféle elméletek eredetére s ezzel irodalmunknak a nyugati, különösen a német irodalommal fennállott kapcsolataira.

A könyv ez érdemével szemben fogyatkozásszámba megy, hogy helyenként kelletén túl bőbeszédű. Zerffit pl. 18 oldalon keresztül cáfolja. Azt hiszem, helyesebb lett volna több szemelvénnel bemutatni kritikai módszerét; a leközölt szemelvények még Császár kemény kritikájánál is súlyosabb ítéletet mondtak volna rá. A régibb kritikai irodalmat is üdvös lett volna jellemző szemelvényekkel illusztrálni, hogy az olvasó a tárgyalt írók stílusát, modorát, sőt kivonatban módszerét is láthassa. Ily hatalmas könyvtől joggal elvárja az olvasó, hogy érdekesebb kis részletek is meglegyenek benne s ne kelljen miattok könyvtárakba fáradni. Császár pl. csaknem két oldalon át dicséri Toldy Aranykritikáját s az olvasó kíváncsiságát ugyancsak ingerli vele. Mint-hogy e kritika mindössze negyedfél lap, nem lett volna-e helyesebb leközölni? Ha a szerző fejtegetéseit tömörebbre fogja, e szemelvényeknek is jutott volna hely s ez könyve érdekességét fokozta volna. Toldyról írva különben az említett dicsérettől eltekintve, szerzőnknek kissé bántó a hangja. Érdekes, hogy vele szemben Császár — legalább hangban és modorban — elcseszte a tárgyilagosságnak azt a mértékét, mely könyvének egyéb-ként dicséretreméltó alapvonása. Ha a szerző kellő távlatból nézi majd műve e részét, bizonyára maga is elismeri e kifogás jogosságát. Mindezzel szemben azonban ismételt hangsúlyoznunk kell a mű irodalomtörténeti jelentőségét s érdekes és tanulságos olvasmányjellegét. Az utóbbi szempontból különösen a ma kritikusának ajánljuk, a szerzőtől pedig érdeklődéssel várjuk műve második kötetét.

HARTMAN JÁNOS.

Sziklai Ilona: Aischylos és Sophokles kardalainak összehasonlító méltatása, tartalmi és metrikai szempontból. Nagybánya, 1924. 99 lap.

Görög philologiai tárgyú doktori értekezés nyomtatásban manapság nem mindennapi jelenség nálunk. Már ezért is különösebb érdeklődésre tarthat számot a fenti című debreceni disszertáció, melynek más oldalról nem kisebb érdekessége az, hogy a szerzője nő. Az értekezés két főrésztre oszlik. Az első rész a két tragikus kardalainak szerkezetét és tartalmát elemzi az egyes kardalfajok szerint csoportosítva az anyagot (parodos, stasimon, kommos, hyporchema), a második részben a metrikai kompozíció van vizsgálat tárgyává téve a főbb metrikai systemák alapján (dactylus, anapaestus, trochaeus, iambus, ionicus a minore, dactylo-epitritus, logaoedicus, paeon, dochmius). Mindkét részt egy-egy rövid összefoglalás zár be, míg az egész dolgozat végén található befejezés, mely a megelőző tárgyalással csak lazábban függ össze, a két költő egyéniségét jellemzi főleg valláserkölcsei szempontból. Leginkább Roszbach-Westphal: Theorie der musischen Künste der Hellenen (Leipzig, 1889) c. nagy művének hatása érehető ez értekezésen, de ismeri az újabb felfogást is, mely főleg Wilamowitz idevágó munkáiban jut kifejezésre, kinck nézeteivel szemben nem egyszer a régibb felfogás mellett száll síkra. Ismeri a tárgyára vonatkozó detailkutatás irodalmának jelentékeny részét is, bár néha a helynek pontosabb megjelölése nélkül hivatkozik ezekre. Kellemesen hat az a meleg érdeklődés és tárgyszeretet, mely az egész dolgozathoz kisugárzik, a jó megfigyelőképesség az aprólékos részletek tömegében s a helyes érzés a formák és lélektani motívumok benső összefüggésének kifejtésében. A kardalköltészet nagy problémáinak megoldása természetesen nem volt célja e dolgozatnak, de azt a feladatát, hogy a két nagy tragoedia-költő művészetének egyéni sajátosságait a kardalok elemzésével a legapróbb részletekig behatóan kifejtse és igazolja, helyenként a problémákat is érintve, jól oldotta meg s csak kíváncsot, hogy megkezdett tanulmányait tovább folytatva eddigi eredményeit a két költő nyelvének tüzetes összehasonlítása által kiegészítse. A görög idézetekben s ezek helyének megjelölésében található számos sajtóhiba kétségtelenül a vidéki nyomda rovására irandó. Azért azonban, hogy a Sophokles-idézetek mellől elmarad a használt kiadás megnevezése, már a szerző felelős.

MIHÁLYFI JENŐ.

Rudolf Weber, ein Zipser Volksdichter, von Johann Loisch. Mit Webers schönsten Gedichten herausgegeben vom Zipser Verein in Budapest. 1925. Budapest, Ludwig Kókai. 160, 126 l. Ára 42,000. K.

E nagyon vonzóan megírt könyvecskével a szerző a Szepesség legnépesebb nyelvjárásos költője, Weber Rezső emlékének hódol. E feladat megoldására éppen Loisch volt a leg-hivatottabb.

Mint a költő régi meghitt barátja s egyúttal kartársa, a budapesti ág. ev. főgimnáziumban a legkülönbélebb viszonyok között figyelhette meg e gazdag költői kedély változatos megnyilvánulásait. Mielőtt Weber egy-egy műve megalkotásához fogott, gyakran mindketten eszmecserét folytattak a tárgyválasztásról, a megfelelő versformáról, a cselekmény csoportosításáról és a költőnek 1915-ben bekövetkezett halála után a hátrahagyott iratai és könyvei segítségével nagyon értékes bepillantást nyert forrásműveibe és egyúttal a költő dolgozási módjába.

Épp azért, mivel a szerző ily sokféle alakban nemcsak behatolt e kiváló költői szellem működésébe, hanem jórészt élményeinek részesévé is vált, most a költő életrajzát és a művei fejlődésmenetét, úgyszintén azok viszonyát forrásaikhoz élénk erőteljes képekben és áttekinthető fejezetekben vonultatja fel szemeink előtt. Külön méltatja Webernek a Szepességre vonatkozó tudományos munkásságát, mellyel lényegesen előmozdította a szepesi népelet és néphagyományok ismeretét. E munkássága részint a nyelvjárás és nyelvjárási költészet jelentőségének fejtegetésére, a szepesi néphumor különféle megnyilvánulásainak kutatására, a szepesi népdalok gyűjtésére irányult, részint pedig jellegzetes régi szepesi írók műveinek újabb publikálását ölelte fel. Finom lélektani elemzéssel határozottan megrajzolja a szerző Weber költői egyéniségét főleg a népeletből vett humoros költői elbeszélés és a komoly természetlira terén és előbbi irányú művei közül behatóbban ismerteti a „Zöpser-scher Liederbronn“ és a „Zöpser Leben“ címűeket. Amellett a szerző tanulságosan rámutatva Weber kiválóságára a tárgyválasztás, szerkezet, jellemzési erő, helyi színezés terén, minden olvasóját világosan meggyőzi Webernek mint igazi népköltőnek maradandó értékéről. Egyúttal nagyon helyesen feltűnteti a szerző a szepesi német nyelvjárásnak és ezzel együtt a valóban a népjellegben gyökerező nyelvjárásos költészetnek a szepesi németiség fennmaradására a mai válságos körülmények között egyre fokozódó jelentőségét. De azonkívül is a szerző számos útmutatással határozottan ízlésfejlesztő munkát végez a szepesi szellemi élet terén.

A könyvecske értékét nagy mértékben fokozza a különböző hírlapokban és folyóiratokban szétszórtan megjelent munkáiról szóló pontos és áttekinthetően csoportosított Weber-bibliográfia, továbbá a Felsőszepesség térképe és a népszerű nyelvjárási hangmegjelölés illetve kiejtés főbb szabályainak közlése. Az utóbbi különben megegyezik a „Karpathen Post“ c. késmárki hetilap folklorisztikus havi mellékletének, a „Zipser Heimat“-nak népszerű nyelvjárási írásmódjával. A költő élethű képmása finom krétapapíron és szülővárosának, Poprádnak, képe ízlésesen ékesíti a könyvecskét.

De még egy előnye miatt ajánlható ez a kedves mű. A második részében ugyanis Weber legsikerültebb nyelvjárásos

költeményeiből 14-et tartalmaz. Mindmegannyi gyöngyszem a népköltészetnek, melyek mind a szepesi németiségben gyökereznek. Ami annál megbecsülendőbb előny, mert hiszen Weber verses kötete („Zépserscher Liederbronn“) mindjárt a megjelenés idejében, 1896-ban az utolsó példányig elfogyott. Csak helyeselhető, hogy Loisch nemcsak víg de komoly nyelvjárásos költeményeket is vett fel a szemelvényes sorozatba.

Hálásak lehetünk a „Szepesi Egyesületnek Budapesten“ azért, hogy e mű kiadását lehetővé tette, az egyesület régi, érdemes elnökének, Haberern I. P.-nak külön még azért, hogy úgy a kiadással, mint a műhöz írt megleghangú előszavával a Szepesség és a Szepesi Egyesület érdekét hathatósan szolgálta. A mű jövedelme ugyanis síremlékre marad, mellyel a Szepesi Egyesület és a budapesti ág. ev. főgimnázium volt növendékeinek egyesülete a lelkes költő és tanár emlékét megörökíteni fogja a kerepesi-úti temetőben. A szép és értékes könyv mindenkinek melegen ajánlható.

GRÉB GYULA.

Friedrich Repp, Zipser Liederblatt. Drei-Tannen-Verlag, Sternberg (Mähren), 1924. 8°. 32 (+2) l. Ára 8 cseh K.

A „Sudetendeutscher Liederschatz“ c. sorozatban a szerző a késmárki közművelődési bizottság megbízásából kiadta a szepesi németek 30 legszebb népdalát. És pedig három szólamúan. A szerző ezt izeltőnek szánta 400 szepesi német népdalt tartalmazó nagy gyűjteményéből, mely a kellő tudományos apparatus kíséretében a prágai „Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft und Kultur“ kiadásában fog megjelenni. A jelen tartalmas füzet, mely a változatos dalokon kívül a szepesi németiségről vázlatos ismertetést is hoz, mindenkinek igaz gyönyörűséget szerez.

GRÉB GYULA.

Friedrich Lám: Popperwasser. Gedichte. Paul Sauters Verlag, Késmárk, 1924. 8. r., 165 l., ára 20 Ké.

Jelképesen Poprád vizének keresztelte el a szerző szepesi költeményeinek ez újabb kötetét. (Előbbi kötetének ismertetését l. Ephk. 1923, 131. l.) Miközben a szerző a legkülönbözőbb vonatkozásokban felvonultatja bércek koszorúzza szülőföldjét, szülővárosát, ezeknek egyes közismert személyiségét, népmondáit, kedvverítő tréfáit stb., egyúttal feltárja lírai kedélyének gazdag hangulatsorozatát, epikai meseszövéseinek fordulatosságát és ezeket gyakran bearanyozza ártatlan humorának vakító meteorfényével.

De még ez előnyös költői tulajdonságoknál is jobban dicsérendő a költemények művészi szerkezete. A leíró költeményekben is a természet holt leírása helyett nyüzsgő mozgékonytárgyat fest és oly igénytelennek látszó, de mindamellett oly helyes dalocska, mint a „Rast“ című tömör, szakadozott előadásmódjával, rendkívül szűk keretben oly kedves hatást vált ki, mint egy impresszionista festmény: közelről tekintve látszólag semmi egyéb, mint nagyvonalú színfoltok tömkelege, megfelelő távolból szemlélve azonban, a természet gyorsan tovatűnő

játékának hatásosan megrögzített képmása. Nem egy költeménye a cselekmény művészi csoportosítása, hatásos előadásmódja és szépesi népi jellemző ereje tekintetében vetekszik akár a legkiválóbb szépesi költők (Lindner E., Weber R.) legsikerültebb alkotásaival.

Széleskörű költői nyelvkészségéből folyóan a szerző egy-egy meg-
lepő, mindamelllett találó jelzővel, újszerű szóösszetétellel stb. sűrűn
fokozza kifejezőmódját. Ehhez járul finom formaérzéke, gondos rímélése.
A nyelv- és versformának mesterei összehatása pl. a „Zipser Tanzlied“ c.
dalban ellenállhatatlanul valcerlépésre ragadja az olvasót.

Annál nagyobb kár, hogy a kiadó a szerzőnek szépesi nyelv-
járásban írt költeményeit is a „Karpathen-Post“ c. hetilap régi évfolya-
maiból változtatlanul vette át e kötetbe. Azért egyrészt nyelvjárási
hangmegjelölése gyakran következtelen és nem egységes, másrészt itt-ott
nem kifogástalan a nyelvjárási szóhasználat. Ezt nem tekintve azonban,
e választékos kötet mindenkinek melegen ajánlható.

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

**Magyarország Törökkori Történetének forrásai. Auer János
Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak hétértoronyi fogságában
írt naplója 1664. Közzéteszi Dr. Lukinich Imre Budapest, 1923.
A Magyar Történelmi Társulat kiadása. 8° 271 (1) l.**

Auer naplója nemcsak törökkori történelmünk kutatóját
juttatja egy megdöbbentően naturalisztikus, de minden léte-
lésében komoly és hiteles forráshoz. A pozsonyi nemes polgár
munkája, kiegészítve a tudós kiadó bevezetésével és a függelék-
ben közölt levelekkel, megbecsülhetetlen értéket jelent annak
is, aki német polgárságunk XVII. századi kultúrájához keres
adalekakat. Kevés munka van ebből a korból, amely a hazai
német polgári szellemnek olyan őszinte, hű tükre, mint ez a
tengernyi nyomorúság és szenvedés árán írt napló. A maga
nemében szinte egyedülálló mű ez a hazai német irodalomban;
egyetlen előfutárja van a XVI. század elején. Ez a szászsebesi
névtelen munkája, huszonnégy éves keserves rabságában szerzett
tapasztalatainak gyümölcse. A XVI. század elején latin kiadás-
ban nyomtatásban is megjelent, németül először 1530-ban látott
napvilágot Luther előszavával. (Chronica vund beschreibung
der Türckey...) A szászsebesi névtelen a török korszak leg-
elején, középkori felfogással nézi a török problémát. Auer
szinte a török világ végén szólal meg; kultúrájában is típusa
a XVII. századi polgárnak, iskolázatlansága ellenére is jó
humanista műveltsége van, ismeri Cicerot, Senecát. Napló-
jának stílusán, festői képein átesillan a barokk; mintha egy
korabeli festmény elevenednék meg, mikor köprili Mohamed
haláláról szól: „also ist auch diser hochmüthige und Christen-
bluet begirige Tyran durch Gottes Schickung vor Vollziehung
seines wüettenden bluettdurstigen Willens von diser weltlichen
Begirlichkeit abgefordert, und durch die Cimbam Caronis dem
höllischen Plutoni alda ferners Waffen zu shmiden zugeshiket
worden.“ (47. l.) Nem szorítkozik a tények száraz előadására,
hanem lelki vívódásait is feltárja. Mélységesen vallásos lélek,

aki az események mögött Isten kifürkészhetetlen akaratát látja, aki számára a tények jelekkel és csodákkal vegyülnek, amelyek a Mindenható szándékát adják tudtul a halandóknak. Ez az érzés ad erőt neki mérhetetlen szenvedéseinek elviselésére. Ebben az érzésben egy a sebesi névtelennel, felfogásuknak nagy különbözősége mellett közös elem a tényeknek ez a természet-fölöttivé való mélyítése.

Auer naplója a gazdag németnyelvű török irodalomba kapcsolódik, de forrásértékre nézve szinte egyedülálló ennek az irodalomnak a területei között. Mert ezek a Németországban halomszámba készült Törökországról szóló röpiratok második vagy harmadkézből, szándékos ferdítésekkel adják elő az eseményeket, csupán meg akarják döbbszteni az olvasót, s a tömegek ujságszomját akarják kielégíteni. Auer nem keresi a hatást és mégis mélyebben megindít a valóságnak pusztá rajzával.

Lukinich érdeme nem merül ki a hű és pontos szövegkiadásban, az alapos és gazdag tárgyi magyarázatokban. Fáradságos kutatások árán írja meg Auer életrajzát fogsága előtt és fogsága után és közli mindazt, amit az Auer családra vonatkozólag felderítenie sikerült. De nem az anyagközlés a legbecsessebb itt, hanem az, hogy Auer alakját és művét bekapcsolja korának eseményeibe, mozgalmába és ez az életrajzi bevezetés színes korréppé szélesül előadásában. A közölt naplót nemcsak holt anyaggyűjteménynek tekinti, hanem a pozsonyi németiség egyik ritka és becses irodalmi emlékének is és helyes filológiai érzékkel tekintetbe veszi nyelvi és helyesírási sajátosságait is. Így lesz ez a forráskiadás megbecsülhetetlen a történetíró, filológus, s az irodalomtörténet kutatója számára egyaránt s emellett, a laikus érdeklődő számára is végtelenül érdekes korrajz.

(Budapest.)

PUKÁNSZKY BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Schreiber, Albert: Neue Bausteine zu einer Lebensgeschichte Wolframs von Eschenbach. (= Deutsche Forschungen, hg. v. Panzer u. Petersen, H. 7.) Frankfurt a/M, Diesterweg, 1922. 8°. IX+233. (M 480).

A könyvnek jó fele a költő műveinek keletkezésével foglalkozik. Az első fejezetekben számtottévi levéltári anyag alapján képét adja a nemesi és főúri társadalom azon részének, amely a Cseherdő, a Duna, Thuringia és a Rajna határolta területen hallgató- és olvasóközönsége volt költőnek, s amelynek rokoni kapcsolatai elvezetnek a stájer és a friauli végekre, egészen az aquilejai patriarkátusig. A Vohburgok, Riedenburgok, Dollensteinok, Öttingenek, Durnék, Wertheimok, Hennebergok a rokonság és a politikai élet nem egy szálával kapcsolódtak egymáshoz.¹ Ilyen kapcsolatnál fogva telepíthették a wertheimi grófok

¹ Egy újabb kiadásban kíváncsúnak mutatkozik a geneológiai kapcsolatoknak táblázatos kimutatása és a földrajzi helyek egybeállítása egy megfelelő térképen.

W. családját, mint miniszteriálisait, a regensburgi vágrófság, tehát a Riedenburgok területéről a frank Eschenbachba. Szomszédaiak voltak a durnei nemes urak, akiknek odenwaldi várában, Wildenbergben (Amorbach közelében, Bajororsz., Unterfranken) W. a *Parzival* legnagyobb részét szerzette. Ezen urak nem csupán hallgatósága voltak, hanem anyagot, sőt termékeny ösztönzést is szolgáltatnak költőnknek. Ismerjük Hermann thür. tartománygróf szerepét a *Willehalm* körül. Szerzőnk a szétszórta adatok mesteri kombinálásával meggyőzően mutatja ki Durne Rupertnek, a Hohenstaufok e kiváló jellemű és műveltségű hívének jelentőségét W. életében és költészetében. Az ő vendége volt a wildenbergeri várban, az ő külföldi összeköttetései révén juthatott leginkább Crestien eposzához; tőle, aki megfordult az arelati királyság területén, nyerhetett szemléletes képet a *Wh.* cselekményének főszínhelyéről; általa kerülhetett viszonylatba Baux Vilmostal, Orange hercegével, s kaphatta meg azt a provençal-forrást, Kyöt művét, amelyet Crestien művén kívül használt. A bauxi csillag éppen Hermann halála után (1217) jelenik meg a *Wh.*-ban mint a főhős jelvénye; a mű hódolász lett volna azon férfiú előtt, akinek öséről szólott és abbamaradt az új pártfogó halála után (1218). Schr. a wildenbergeri tartózkodást 1195–1211 közé teszi, amelyet kétségtelenül megszakít a thür. tartózkodás 1204/5-ben. A wertheimi grófok csapataival W. is jelen lehetett azon seregben, amellyel Fülöp király Hermannt engedelmességre szorította. Szerzőnk, szerintem, végleg elintézte W. pártállásának kérdését, a Hohenstaufokhoz való hűsége változatlan egész pályáján. A szerző érvei meggyőzőnek arról is, hogy a thür. udvarban való tartózkodás nem volt olyan hosszú, mint eddig hittük. Előbb nem lehetett, mint az ichtershauseni békekötés (1204 szept. 17.) és később sem annál az időnél, amelyben W. a *P.* 297:16 s. kk. sorában megsuhintja az udvar léha népét. Az utóbbi hely a 6. könyvben fordul elő, a mű eredeti foglalatának 1–3. könyve és a 4. nagyobb fele pedig, vagyis a mai foglalat 3–5. könyve és a 6. fele, már készen volt e tartózkodás előtt. Az Erfurt körül lejátszódó hadi eseményeknek érdekes felhasználását mutatja ki Schr. Béarösche ostromának rajzában, ha nem is fogunk vele minden részletre megegyezni. Az bizonyos, hogy e tartózkodás jelentős fordulat életében és művészetében. Ezt a fordulatot szerzőnk minuciózus gondnal, a stílkritika minden eszközével jellemzi, amint általában szereti a statisztikai egybeállításokat. A *P.* első foglalatának befejezése után költőnk ismét visszatért a Wertheimok körébe, talán a Spessartban fekvő kis Wettenburgba.

Miután szerzőnk elfogadható módon ismerteti W. lovaggá-avatását VII. Boppo, Henneberg grófja által, viszonyát a stájer urakhoz és helyekhez, családja és utóbszülettsége kérdését, behatóan vizsgálja a *művek genesisét*. A kéziratok két osztálya fő képviselőinek (*D, G, GK, *n*) jelesül palaeografiai vizsgálata, az egyes kezek munkájának pontos számbavételével megalapozza a felállított tétel bizonyítását, hogy a *P.* mai szövege ismételt átdolgozás, az összövegnek (*Urparzival*) kisebb-nagyobb betoldásokkal, változtatásokkal átalakított foglalat. Helyesen mutat rá statisztikai apparátussal, hogy a Lachmann-féle „könyvek” (1–16) felvétele éppúgy önkényes, mint a 30-soros szakaszoké. A költői szöveg és a kézirat elkészülésének párhuzambaállítása igen érdekes és tanulságos képet nyújt kivált *G*-ben, amelyet Schr. is a vulgátának hajlandó tekinteni.

Ezek után a szerző a cselekvény személyi és tárgyi motívumainak, művelődéstörténeti elemeknek, szubjektív vonatkozásoknak egybevető mérlegelésével, ellenmondások megvilágításával és felhasználásával egybeállítja az *Urparzivalt*, amelynek szöveganyaga 82%⁰-a a mai fog-

lalatnak. Újabb érvekkel támasztja alá a már előtte is hangsúlyozott állítást, hogy a mai 1—2. könyv (Bevezetés, Gahmuret tört.) később került a mű elé. Későbbi betoldás — hogy csak a nagyobbaknál maradjunk — a főhős ifjúságának idilli képe a 3. k.-ben, a Sigune-passzusok, egyszóval mind oly természetű anyag, amely Crestiennel kevésbé vagy nem hozható kapcsolatba. Ha csak az *UP*-on belül maradunk, a 8. k.-ben bukkan fel a rejtélyes Kyöt, akinek művével W. szerint a thür. tartózkodás idején ismerkedett meg. Schr. arra az álláspontra helyezkedik, hogy a W. ismételten és nyomatékosan hivatkozik Kyöt-ra, tehát e forrás koholt voltának felvétele oly állítás, amelyet annak kell bizonyítani, aki tagadja Kyöt létezését. Minél inkább haladt elő költőnk a munkában, annál inkább érezhette szükségét annak, hogy az újonnan nyert forrás alapján átdolgozza a 3—6. könyvet (= *UP*. 1—4.) Míg a 9. k. jelentősen eltér Crestientől, a 10—13. általában Cr. nyomán halad, viszont az utolsó három k.-nél K.-ra támaszkodik, hiszen tudvalevőleg a 13-nál Cr. ki is válik. Ha tekintetbe vesszük — úgymond —, hogy 1205—1208 között a küzdelem Fülöp és Ottó pártja közt a legszenvédélyesebb volt s ez valószínűen megakasztotta a költőt nyugodt munkájában, a 9—16. k. alig készült el 1210—1211 előtt. A következő években a *Wh*-on dolgozik, amelyet két pártfogójának, Hermannak és Baux Vilmosnak halála következtében hagy abba. (?) Ezután készíti el az *UP*. elé a mai 1—2. könyvet, összekötőrészül 2. és 3. közé P. ifjúságának idilljét és végül belefog a *Titurel* (helyesebben: Tschionatulander) számára fenntartott anyag feldolgozásába. Ez utóbbit azonban abbahagyja, mert hovatovább célszerűbbnek látszott előtte, ha beolvasztja P.-jába. Hiszen, ha a P. mai foglalatja előbb lett volna még, mint a T., mi oka lett volna költőnknek, hogy külön tárgyalja Sigune és Tschionatulander szerelmi történetét. (?) A T. abbamaradása után keletkezett a 3. és 4. Sigune-passzus is, amelyet aztán megfelelően helyezett el a P.-ba. Az kétségtelen, hogy a T. feltételezi a *Gahmuret* második könyvét, a *Wh*. utolsó könyvei, a *Gahm*. és a T. közt stilkritikai párhuzam állítható. Tehát meglehetősen tarka az a kép, amelyet a P. mai szövegének különböző chronológiával bíró részei alkotnak. A kritikai eszközök alkalmazásával szerzőnk teljességgel elmellőzi a nyelvmelódiai vizsgálati módszert (Sievers), általában a ritmikai és metrikai szempontokat, ami bizonynal egyoldalúság.

Bár mindezen okfejtés általában plauzibilis, nem tagadhatni, hogy maradnak nehézségek, maradnak kérdések, amelyeket Schr. sem szüntetett meg. A *Wh*. és a T. abbamaradásának indokolása már csak azért is nyitott kérdést hagy maga után, mert megközelítően sem ismerjük W. életének utolsó szakaszát. Nekem úgy tetszik, hogy szerzőnk igen szigorúan veszi az ily hatalmas eposzban, mint aminő a P. mégis aránylag elenyésző ellenmondásokat, ismétlődéseket és kétségtelenül kitetsző varratokat ahhoz, hogy olykor messzemenő következtetéseket vonjon belőlük. Nagy nehézség marad egyelőre az is, hogy a Kyöt-kérdésben Schr. vizsgálatai után sem jutottunk sokkal előbbre. Nem tudjuk ma sem, hogy Cr. műve melyik kéziratban volt előtte. Durne R. és Baux V. szereplésének feltárása bizonynal növelte a Kyöt-pártiak csélyeit, de ez még messze van a kérdés megoldásától.

Külön fejezetet szentel a szerző W. lovagi szerelmi szolgálatának, amelynek keletkezését a thür. udvarba s az ott való tartózkodás idejére helyezi s amelyet Vohburg Erzsébetre vonatkoztat. Kérdés, vajjon a P.-nak az érvelés alapjául szolgáló szubjektív helyei, amelyek jobbra eléggé általános tartalmúak (114:5—116:4; 337:7—22; 534:1 s kk.) s az örgrófné megnevezése Antikonie jellemzésével kapcsolatba (403:21—10).

egy és ugyanazon személyre vonatkoztathatók-e, s ha igen, Vohburg Erzsébetre-e; még problematikusabb Walther v. d. Vogelweidenak mint szerelmi vetélytársnak szerepe.

Mindent egybevéve, jelentős vállalkozásnak kell tartanunk szerzőnk művét a tragikusan elburkolt pályájú költő életének és alkotásai genesisének megvilágításában; értékes új adatai és szempontjai a Wolfram-filológia határozott nyeresége; de legfőbb érdeme talán az, hogy a milieu sikerült megfestésével szélesebb tárgyalási alapra helyezte a költő pályáját, revideálta ez eddigi eredményeket és utakat mutatott a jövő kutatásnak, amely bizonyosan nem fogja nélkülözhetni építőköveit, ha egyikét-másikát saját szavai szerint is el fogja vetni.

TRAVNIK JENŐ.

Otto Immisch: Zur Frage der Plautinischen Cantica. (Sitz.-Ber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss. Philos.-hist. Kl. Jhgg. 1923. 7. Abh.) 41 l.

A római dráma fejlődésének kérdése ismét forrongásban van. A kiindulási alap egységes minden megoldási kísérletnél, a kiindulás mindenkinél a római dráma függése a görögtől. A továbbiakban azonban egységes megállapodásra jutni igen nehéz egyrészről drámai darabok hiánya, másrészről az irodalomtörténeti hagyomány hiányossága miatt. Livius sokszorososan tárgyalt s újabban hitelét lassankint visszanyerő helye (VII 2) a részletekre nem ad felvilágosítást, s csak lassú, minden térre kiható kutatások fogják megtölthetni a forrásából kivonatolt kereteket. A metrikai és prosodiai oldala a kérdésnek pedig még mindig megoldásra vár, tekintettel arra, hogy a töredékek alapján olyan vélemények állnak egymással szemben, melyek kiegyeztetése, vagy a köztudatból való kiküszöbölhetése jelenleg igen kérdéses. Nem lehet tehát a kérdés megoldásához másképpen hozzáférni, csak úgy, ha Plautus és Terentius fennmaradt darabjait tesszük vizsgálódás tárgyává, ha a fejlődés Plautus-Terentius részeredményét boncoljuk. Ezek alapján kell megállapítani, hogy milyen hatások eredőjeképpen vett ilyen fejlődést a római dráma. A római komédiára vonatkozóan Leo egy irányban, a canticumokra vonatkozóan megjelölt egy területet, melynek hatása közrejátszott a plautusi dráma kialakulásában, s tőle indult ki az a vélemény, hogy a római komédiát a hellenistikus drámán keresztül élő klasszikus attikai komédia fejlődésének kell felfognunk.

Ez a vélemény, mely nem volt általánosan elfogadott, Lindsay skeptikus tartózkodása után élénk ellenzésre talált Fränkel könyvében (ism. a Közlöny 1924. évf. 78. l.) s Immischnek éppen ez a munka adott közvetlen okot arra, hogy e kérdéshez nyúljon. Nem fogadja el Fränkel új megállapítását: Fränkel gondolatrendszere bizonyos egyenetlenségeket mutat fel s végeredményben ő maga is kénytelen a canticumok magyarázatánál hellenistikus hatásokat feltételezni. Nincs tehát más hátra, mint tovább kitartani Leo állásfoglalása mellett, azt újabb adatokkal támogatni; igaz ugyan, hogy a fejtegetések során a Leo-féle hypothesis lényeges változást fog szenvedni. Immisch arra az eredményre jut, hogy a Leo jelzette elemek hatása éppen

fordított; nem az a helyzet, hogy egy attikai darab cselekvényéhez járul egy alantasabb drámai műfajból való kölcsönzés, hanem fordítva: alantasabb drámai formához egy klasszikus komédiai tárgy, mintegy gerincéül az új drámai darabnak. És ami még lényegesebb, ez a fejlődés nem a római irodalom talaján megy végbe, hanem már megtörténik a görögöknél a hellenistikus korban. A canticumok sem vezethetők tehát vissza a tragédia hatására, amint azt más irányban végzett megfigyelések is megerősítik. Immisch kiterjeszkedik bizonyos metrikai és prosodiai kérdések vizsgálatára is, melyek során a latin senarius önálló fejlődését igyekszik bizonyítani s kiemeli ezen a téren is a komédia elsőbbségét.

A további kutatások számára nagyértékű Athenaios Aristoxenostól származó ama tudósításának (XIV 621 b sqq.) interpretálása, mely a magódiát tárgyalva biztos nyomot ad arra, hogy a hellenistikus írók s a korai római dráma contaminációs korú művelői azonos eljárást követtek énekes darabjaik megszerkesztésében. Erre támaszkodik a plautusi Stichus magyarázata, mely egyetlen fennmaradt példaként illusztrálja Immischnek a római komédia fejlődéséről kialakított véleményét. Új állomása Livius VII., 2. magyarázatának az a mód, ahogyan Immisch Athenaiosból nyert adatok segítségével rekonstruálni próbálja a római dráma fejlődését. Hasonlóképen számolniok kell a metrikai kutatásoknak azokkal a súlyos megállapításokkal és értékes útmutatásokkal, melyek e kis értekezés keretében a saturnius és a septenarius szerepére s a realisztikus stílus tulajdonságaira vonatkoznak.

Mindezek ellenére azonban csalódnánk, ha azt hinnők, hogy Immisch megállapításai siettetnék a probléma megoldását. Azáltal, hogy a plautusi átdolgozások és az attikai eredetiek közé feltételezett hellenistikus átdolgozásokat iktat, oly nagy mértékben szélesíti ki a problémát, hogy annak megoldása jelenlegi anyagunkkal szinte lehetetlennek tűnik fel. Értékes megjegyzések és eredmények ellenértékéül egy sereg ismeretlent kaptunk, melyek kiküszöbölése csak akkor fog sikerülni, ha a jószerencse újabb adatokkal ajándékoz meg. S akkor talán sikerülni fog a probléma körét is annyira szűkíteni, hogy az megoldhatóvá válik.

(Budapest.)

JIRKA ALAJOS.

Sievers, Eduard: Ziele und Wege der Schallanalyse. Zwei Vorträge = Germanische Bibliothek (hrsg. v. Wilhelm Streitberg). II. Abteilung: Untersuchungen und Texte. 14. 1924, Heidelberg (Carl Winter's Universitätsbuchhandlung). 8°. 47 S.

Ebből a két előadásból leggyorsabban és legjobban meg lehet érteni Sievers módszerét s ennek jelentőségét. Mi e módszer lényege? Sievers vele a művészhez akar férközni az alkotás pillanatában. Általa másnak az alkotásába teljesen beleélhetjük magunkat s így mind a költészet, mind a zene terén minden

műalkotást legtökéletesebben megérthetünk. Viszont a reprodukáló művész is biztos módhoz jut, hogy az alkotást az alkotó intenciói szerint adja elő, amit eddig csak ösztönszerűen tett. Gyakorlati haszna van a módszernek a színészek, énekesek, sőt a süketnémák szempontjából is, de bennünket elsősorban a filológiai szempont érdekel. A szövegbe való teljes beleélés révén nemcsak az egyedül helyes interpretációhoz akarunk jutni, hanem a szöveg hiányos megmaradása, idegen toldások, sőt többszörös szerzői átdolgozások esetén is az eredetihez.

Ezek sokatígérő kilátások, de problematikus voltukról Sievers is meg van győződve (47. l.). Ő maga nem késett soha hangsúlyozni, hogy sok akadály tornyosul a célhoz vezető úton. A kísérleteknél mindig a beszédről, a beszélt nyelvről, a mű előszóbeli előadásáról van szó. Az írásban ránkmaradt szöveget tehát minden esetben hangos szóra kell fordítani. (E ponton is támadta legérzékenyebben a kritika.) Sievers arról győződött meg, hogy minden szellemi történés az embernél össze van kapcsolva egy párhuzamosan futó testi történéssel, még pedig szükségképpen és egyértelműen meghatározva. Az ilyen gesztusok lelki érzések kifejezői s egy egyén minden tettét kísérik vagy bizonyos ténykedéseit, azaz ilyeneknél feltűnően jelentkeznek (egy szónál vagy mondatnál). Grafikus ábrázolásuk lehetséges, s jellegzetes görbéket adnak, amelyek a gesztusnak a lelki mozgástünetekhez való viszonyát árulják el. Becking Gusztáv,¹ Sievers egy tanítványa fölfedezte az ú. n. „Generalkurve“-ket is, amelyek segítségével három típust lehetett megkülönböztetni (spitz-rund: Goethe; rund-rund: Schiller; spitz-spitz: Heine). Minden alkotó embernek csak egy ilyen „főgörbéje“ van. Van azonban egy másik válfaj is: a „Taktfüllkurven“, hol nincs ez a megkötés. Fontos persze, hogy a szöveg olvasásánál egy köznap hangot s egy indulathangot („Affektstimme“) megkülönböztessünk. Goethe „Új Amadis“-án végzett kísérletek mutatják, hogy a szöveg tartalmának megfelelően a „Normalstimme“ (1. szak) átcsapása az „Umlegstimme“-hez (2. szak) ütempálca használata mellett, amely az adódó gesztusok illusztrálását szolgálja, hogyan vezet önkéntelenül az ütempálca normálhelyzetéhez képest megfordításához. A görbék mérhető komponensei a mozgások és az ütemfajok. A zenén túlmenőleg itt a hangcsengésanyag különleges sajátosságai is érvényre jutnak. Sievers minden komponens számbavételével vonalat vagy figurát szerkeszt, amely a pszichofiziológiai reakciókat képpen rögzíti. Ugyanazon alkotó művész több művének vizsgálata lehetővé teszi sajátos képének megállapítását és minden idegen elem behatolásának kimutatását. Ezek a görbék Sieversnél csak a költészetre vonatkoztathatók. A próza irányában még pótlásra szorul a módszer.

A görbék egy harmadik válfaja az, melyet Sievers „Signal-

¹ V. ö. Zeitschr. f. Musikwiss. 6, 2 (Nov. 1923) „Über ein dänisches Schul-Liederbuch“ stb.

kurven“ névvel illet. Ezekkel foglalkozik a 2. előadás. A már elhunyt bajor *Rutz József* volt itt Sievers előfutárja. Már ő figyelte meg, hogy a hangadás különböző módjai csak akkor állíthatók elő helyesen meg könnyen, ha a tulajdonképeni hangszerveken meg lélekzőszerven kívül az emberi izomszerkezetnek bizonyos más részei is hozzájárulnak. Sievers mind részletekben, mind az összefoglalásban eltér Rutztól. Optikai jelzéseket vezetett be, hogy a különböző hang- és izomtevékenységi fajokat szét lehessen választani. Színházi megfigyeléseket is alapul vett, melyek szerint bizonyos gesztusok és hangváltoztatások közt kapcsolat van. Meggörbített sárgarézdrtók segítségével igyekezett azután a reakciókat optikailag előállítani. Bővebben a „Metrische Studien“-ben ír ezekről a görbékről.

Nagyon érdekes gyakorlati példa volt a Sievers-módszer használhatóságának a bizonyítására *Julius Petersen* kísérlete „*Die Entstehung der Eckermannschen Gespräche und ihre Glaubwürdigkeit*“ (Preuss. Ak. d. W., Berlin, 1924. 57. f.) Petersen maga ugyan nem bízik teljesen Sievers módszerében, de az ő más úton nyert eredményeit Sieversnek tőle függetlenül végzett kísérletei meglepő egyezéssel igazolták. Míg Goethe görbéje a fentebb is említett első számú (spitz-rund), addig Eckermann a 2. sz. típushoz tartozik (rund-rund). A Goethenek tulajdonított kijelentések egy része tényleg mutatja is az első formát, de mások Eckermann típusát. Persze közfelfekvő volt ez már azért is, mert hiszen Eckermann nem írta le szószerint (esetleg gyorsírói jegyzet alapján) Goethe mondásait, hanem úgy, ahogy azok „durch sein eigenes Medium hindurchgegangen sind“. Különösen meglepő az első beszélgetésnek Signalkurven-módszerrel való vizsgálatából folyó eredmény s ennek egyezése Petersen eredményeivel, pedig Sievers nem ismerte Petersen anyagát. Sievers három különböző réteget különböztetett meg ezen első beszélgetésben s ugyanezt következtette ki Petersen más úton. Végző, döntő véleményt persze még nem lehet ez alapon sem kimondani s még több, beható vizsgálatra s az egész kísérleti anyag közzétételére lesz szükség, míg érdemlegeset lehet majd mondani Sievers módszeréről.

(Berlin.)

ORLT W.

Diedrich Fimmen: Die kretisch-mykenische Kultur. Verlag Teubner, 1924. 80, VIII+224 l. Ara 10 Mk.

Négy éven belül második kiadásban jelent meg a fiatalon hősi halált halt Fimmen postumus könyve, jeléül nemcsak a könyv értékének, hanem a nagy érdeklődésnek is, mely a kréta-mykeni kultúra iránt széles körben megnyilvánul. Bár a szöveg a jelen kiadásban nem változott, mégis kíváncsúnak tartjuk e könyv ismertetését, hogy felhívjuk rá a hazai közönség figyelmét, már csak azért is, mert jelenleg az egyetlen tudomá-

nyos mű, mely az egész kréta-mykenei kultúrát összefoglalóan és közvetlen tapasztalat alapján ismerteti.

Az első részben kapjuk a leletek kimerítő katalógusát lelőhelyek szerint s a hozzájuk fűződő irodalommal. Majd a települések helyi feltételeit vizsgálja s megállapítja, hogy a legtöbb mykenei telep a későbbi időkben is lakott maradt, amit azzal okol meg, hogy a letelepülési helyeket szerinte kedvező fekvésük predesztinálja az emberek részére s ez az alkalmaság csak fokozódik, ha egyszer emberi kéz is segítette a terméshozást munkáját. A mykenei lelőhelyek és a homerosi achai-katalógus említette helyek feltűnő egyezése tehát csak azt bizonyítja, hogy e helyek Homeros idejében is lakottak voltak, nem pedig azt, hogy H. a mykenei korban élt, vagy arról tudomással bírt. Ami a kr.-m. építkezést illeti, két fő házrendsort állapít meg: a szárazföldi, mykenei zárt megarontípust, mely zártságánál fogva a további szerves bővítésre nem alkalmas és a központi udvar körül csoportosuló, egymással közlekedő s tetszésszerűen továbbfejleszthető krétai lakásrendszert. A terméshozási folyamat — mint F. elismeri — az volna, hogy a praktikus krétai rendszer elnyomja a merev megarontípust, ehelyett ez utóbbi tör be Krétára is. Mintha itt felmondaná a szolgálatot. F. elve, mely a természeti, lokális feltételek hatását oly erősen hangsúlyozza a faji és történeti tényezőkkel szemben.

F. főcélja a kr.-m. kultúra idejének és tartamának pontos meghatározása, ezért csak futólag érinti az akkori magán-, köz- és vallásos életre vonatkozó adatokat s a leletek művészi értékelésébe is csak akkor megy bele, ha ezt főcélja megkívánja. A könyv magvának tehát a kr.-m. kor abszolút datálását megkísérlő fejezeteket (II. C és D; továbbá E) tekinthetjük. A módszer az, hogy miután az előző fejezetekben megállapította a leletek relatív kronológiáját, azaz, hogy az egyes lelőhelyek egyes rétegeinek más lelőhelyek mely rétegei felelnek meg, most elsősorban azon kr.-m. leleteket veszi vizsgálat alá, amelyek datálható egyiptomi lelőhelyekből kerültek elő. Ha már most a kr.-m. tárgyaknak egyiptomi előfordulásából vont időbeli következtetések helyesek, akkor e következtetéseket a kr.-m. lelőhelyeken talált datálható egyiptomi leleteknek kölcsönösen meg kell erősíteniök. Ily módon sikerül F.-nek pontos számadatokhoz jutni az egyiptomi kronológia terén, ami természetesen, mint-hogy a kr.-m. kronológia szorosan rajta épül fel, ez utóbbira is éppen olyan fontos. Hogy ne maradjunk általánosságoknál, az egyiptomi kronológia legvitatottabb problémája a 12—18. dinasztia közti intervallum, melyet Manetho 1590, a F. követte Ed. Meyer pedig 210 évre becsül. F. kimutatja, hogy a mykenei akropolis alatt feltárt aknasírok egységes tartalmuk után ítélve legfeljebb száz éven aluli időre terjedhetnek, és pedig a 17/16. sz.-ban, s mivel e sírokban 12—18. dinasztia korabeli tárgyakat találtak, ez azt bizonyítja, hogy a 12. és 18. dinasztia közt csak rövid időköz telt el, kb. annyi, amennyit Ed. Meyer főként

csillagászati (Sirius-periodus) érvéken nyugvó számítása megállapít. A másik fontos eredmény a kréta-mykenci kultúra általános fejlődésének, korszakainak időbeli rögzítése. F. itt megtartotta az Evans óta szokásos kora-, közép- és későminosi terminusokat, csak hogy az F.-féle korszakok nem esnek össze az E.-féléllel. Fimmen fejlődési periódusai mindenesetre nagy lépést jelentenek objektivitásukkal a megoldás felé, de hogy csak az adott időpontban lehetséges megoldást jelentik, az nem csodálható egy oly anyagnál, mely szinte napról-napra új és sokszor egészen meglepő leletekkel (pl. Wace és Blegen legújabb ásatásai) gazdagodik. Ami Fimmen megállapításaiból végleges eredménynek vehető, az, hogy a krétai kultúra, eltekintve a nem datálható neolithikus leletektől, 3000 körül kezdődik s a 3. középmínosi periódussal egyidőben fellépő (XVII. sz. Kr. e.) mykeni kultúrában folytatódva, ennek a XIII. sz.-ban Kr. e. történő megszűnésével végződik. A világosan s röviden megírt könyvet 203 kép és 2 térkép illusztrálja.

(Berlin.)

LAJTI ISTVÁN.

Matteo Bartoli: Di una legge affine alla Legge Verner. Udine, 1925.

Szerző tanulmányát, melynek lényegét már Meyer-Lübke-vel is megismertették, a friuli filológiai társaság kiadványának, a *Rivista della Soc. filol. friul.*-nak ama kötete számára készítette, amely az udinei tartománygyűlés alkalmából Graziadio Ascoli emlékére fog megjelenni, kivonatát azonban külön kiadásban már most közzé tette. Törvénye a következő: Ha egy zöngés pillanatnyi mássalhangzó (*b, d, g*) az indogermán alapnyelvben hangsúlytalan magánhangzó előtt állt, mindenütt ilyenként lép fel, csak a germánban és az örményben zöngétlenné vált. Ellenben ugyanezek a zöngés pillanatnyi mássalhangzók hangsúlyos magánhangzók előtt az ó-indben, a görögben és az itáliaiban mint aspiraták (*bh, dh, gh*, illetőleg ezek folytatásai) jelentkeznek, a többi nyelvben pedig, a germánban és az örményben is, megmaradtak. Ez a törvény nem jelent kevesebbet, minthogy az indogermán alapnyelvben eredetileg nem voltak media aspiraták, hanem ahol fellépnek, mediából váltak azzá a rákövetkező hangsúlyos magánhangzó hatására. Tchéat hangsúlytalan magánhangzó előtt:

Idg. D: lit. *dirù*, ó-ind. *dr̥nati*, gör. *δέρω*, gót-*tairan* (v. ö. még kymr. *darn*, örm. *terem*). Idg. B: szerb *sláb*, ó-ind *lāmbatē*, latin *limbus*, gót *slepan*. Idg. G: ó-szláv *žená*, gör. *ῥυνή*, gót *qino*, örm. *kin*; ó-ind *jānāmi*, gör. *γινώσκω*, gót *kunnan*, örm. *caneay* (v. ö. még lat. *felir. gnoscier*).

Hangsúlyos magánhangzó előtt:

Idg. D: ó-ind. *rudhīras* és *lohās* (de *rōhitas* is), gör. *έρυθρός*, lat. *ruber* (szerzőnél *rufus* is, de ez nyelviarási), lit. *raudā*, ang.-sz. *rēod* (v. ö. még umb. *rufru*, osc. *Rufriis*, gót *gariudjō*, *gariuds*). Idg. B: ó-ind. *bhāratī*,

gör. φέρω, lat. *ferō*, ír *berim*, ó-szláv *bera*, gót *batran*, örm. *berem* (v. ő. még umb. *fertu*, volsc. *ferom*, av. *baraiti*, ó-perzsa *barantiy*). Idg. *G*: ó-szláv *gostъ*, lat. *hostis*, gót *gasts*; ó-ind *vāhāyati* (de *vāhati*), gör. ὀξέουαι, lat. *vehō*, gót *gawigan* (v. ő. még av. *vazaiti*).

Szerző csak néhány példával igazolja törvényét, s a felhozottaknak sem használja fel minden különnyelvi megfelelőjét (lásd a zárójeleket, amelyek azonban még nem teszik teljessé a megfeleléseket), de tagadhatatlan, hogy nagyszámú adattal lehetne még kiegészíteni példatárát. Azonban vannak ellentmondó esetek is, és pedig nem kis számmal. Pl. ó-ind *bōdhati* és gör. πεύθομαι első aspiratáját, mely csak a külön nyelvben az aspiratátörvény folytán vesztette el aspiratióját, megmagyarázza a Bartoli-törvény, de nem a másodikat, a *dh-t*, ill. gör. θ-t, melynek az ő törvénye értelmében *d*-nek kellene hangzania, tehát a szónak + *bhōdati* és + *φεύδομαι* alakja várható. Aspiratió-átugrás nem tehető fel. A gótban is *ana-biudan*. Ugyanígy ó-ind *būdhatē* és gót *baidjan* stb. Továbbá V₁. ó-ind *āmbhas*, gör. ἀμβρος, V₂. ó-ind *nābhas*, gör. νέφος (νεφέλη, ófn. *nebul*, lat. *nebula*), melyek mellett R S. ó-ind *abhrām*, gör. ἀφρός, és örm. *amp*, *amb*; ó-ind *ēdhas*, gör. αἶθος, lat. *aedes*, ó-fn. *eit*; ó-ind *mādhya*s, gör. μέσος, (< + μέθιος), lat. *medius*. osc. *mejiai*, gót *midjis*; óind *mādku*, gör. μέθυ, ír *mid* stb.

Szerző szerint hangsúlyos magánhangzó előtt dentalis media aspirata helyett az ó-indben *d*, a gör.-ben *t* is állhat, melyeknek gót-örmény megfelelője *d*. Példát nem ad. Media aspiraták és mediák az alapnyelvben csakugyan váltakozhattak, s így ó-ind *d* mint idg. media és gót-örm. *d* mint idg. media aspirata folytatása egymás mellé kerülhettek, a gör.-ben azonban *th* (mint *dh* folytatása) vagy *d* várható. Az ó-ind *d*, gót-örm. *d* és gör. *t* megfeleléseket a hangsúlytól függetlenül az aspirationnak a külön nyelvben történt eltűnése jól magyarázza. Pl. gör. τῦφος (τ < θ < *dh*) — gót *daufs*; ó-ind *dēhi* (*d* < *dh*), gör. τεῖχος (τ < θ < *dh*), lat. *figere*, *figura* — gót *deigan*, örm. *dizem*. Egyébként ó-ind *dhāyati*, gör. θήσαστο, lat. *fēmina* — gót *daddjan* és ó-ind *dāša*, gör. δέκα, lat. *decem* — gót *tathun*, örm. *tasn* állanak egymással szemben

Látnivaló, hogy még sok a tisztázni való, hogy a Bartoli-féle, Verner-hatás alatt készült törvény igazoltnak legyen tekinthető. Az elváltozás idejét, helyét és okát sem magyarázza meg a szerző, de igéri, hogy megmagyarázására kísérletet tesz a *Rivistá*-ban közözzéteendő teljes tanulmányában.

(Budapest.)

SZIDAROVSKY JÁNOS.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG L. KÖZGYŰLÉSE.

I. Elnöki megnyitó.

Tisztelt Társaság! A mai nap nevezetes dátum Társaságunk történetében: ma tartjuk ötvenedik közgyűlésünket. Kedvezőbb körülmények közt fényesebb keretben ültük volna meg ezt az évfordulót, de mostani súlyos helyzetünkben, amikor folyóiratunkat is csak nagyon szűkre szabott terjedelemben tudjuk fenntartani, meg kell elégednünk azzal, hogy visszapillantást vetünk az egyesület ötvenéves múltjára s kegyelettel adózunk jelesünk emlékének, akik ezt a Társaságot megalapították és felvirágoztatták. E kegyeletes feladatot érdemes első titkárunk vállalta magára.

Ezzel a Budapesti Philológiai Társaság ötvenedik közgyűlését megnyitom.

II. Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt közgyűlés! Társaságunk a magyar tanárság vállain nyugszik s így jó- és balsorsa szoros összefüggésben van ennek helyzetével. Aki ismeri tehát a magyar tanárok mai viszonyait, nem csodálkozhatik azon, ha e titkári jelentés nem tud nagy eredményekről beszámolni. A magyar tanár ma délelőtti nehéz munkája után legalább annyit kénytelen délután dolgozni, hogy kenyerét megkeresse s ha ebben az idegörlő hajszában lassan elvész majd híres idealizmusa is, mely eddig fönn tartotta nagyrészen a magyar tudományos életet, azt hova tovább rossz néven se vehetjük tőle.

Pénzügyi tekintetben ennek ellenére örömdetes javulásról számolhatunk be. Társaságunk most már nemcsak arra a támogatásra támaszkodhatik, amelyet a V. K. M. nagylelkűségéből a lefolyt évben is megkapott, hanem mindig növekedő arányban folynak be a tagdíjak is. Ha tagjaink pontosan s idejében beküldenek a mai viszonyok között nem oly nagy összeget jelentő 34 ezer K-t kitevő tagdíjat, akkor meg tudnók valósítani legközelebbi tervünket, a Közlönynek évi négy füzetben való megjelentetését. Így is sikerült annyira rendbejönnünk, hogy most már megjelent a Közlöny 1924. évfolyama 6 íven németnyelvű tartalmi kivonattal s az 1925. évfolyam első fele kb. 5 ívnyi terjedelemben a közeli hetekben jut el a tagok kezeihez.

Felolvasó ülésünk ez évben 4 volt, összesen 8 felolvasással. Hogy többet nem tartottunk, annak anyagi okai voltak, minthogy a hideg január és február hónapokban az ülésterem fűtése költséges lett volna. 1924 okt. 15-én *Kerényi Károly*: Ujabb kutatások az Aeneis VI. énekéhez és *Ligeti Lajos*: A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje című értekezését olvasta föl. Nov. 12-én *Zolnai Béla*: Magyar janzenisták és *Garda Samu*: Lamartine szerelmi élményei c. felolvasását hallgattuk meg. Dec. 10-én *Schwarz Elemér*: Nyugatmagyarország vízei és helységnevei, *Gulyás József* pedig Csokonai Georgicon-fordítása c. tanulmányát mutatta be. 1925 márc. 11-én *Marót Károly* Ololyge c. vallástörténeti értekezését olvasta föl, *Rácz Lajos* pedig A magyar Rousseau-irodalom legrégibb termékét ismertette.

Társaságunk ez évvel betöltötte ötvenedik évét. E nagyjelentőségű eseménynek szenteltük mai közgyűlésünk első felét s így nem szükséges arra most e jelentés során újra rátérnem. Azok közül, kik e társaságot ötven évvel ezelőtt alapították, ma már senki sem él. A különös véletlen folytán épp a múlt hónap 28-án halt meg az utolsó, *Köpesdy Sándor* tagtársunk, a classica-philologia és a hazai tanügy

érdemes veteránja. Jubileumunkkal kapcsolatban arra szeretném felkérni a t. közgyűlést, méltóztassék jegyzőkönyvileg kifejezni legmélyebb háláját és köszönetét a M. T. Akadémiának, amely 50 esztendőn keresztül otthont adott társaságunknak s amíg tehette évi subventióval támogatta; Klebelsberg Kunó gr. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr önmegmértőségének, aki társaságunk életét a legutolsó katasztrofális súlyosságú években hathatós anyagi támogatásával megmentette, továbbá Magyary Zoltán dr. vallás- és közoktatásügyi miniszteri osztálytanácsos úrnak velünk szemben tanusított kedves jóindulatáért.

Végül még egy jubileumról kell megemlékeznem. A lefolyt egy-ületei évben volt negyven esztendeje annak, hogy jelenlegi elnökünknek, Némethy Géának, első tudományos értekezése Horatius és Alcaeus címmel megjelent az Egyetemes Philologiai Közlönyben. Főlösképez volna az ő tudományos munkásságának jelentőségét ismertetni most e társaság előtt, melynek az ő neve ad díszet és tekintélyt, csak örömünknek akarunk kifejezést adni, hogy e jelentős évfordulót alkotóereje teljességében érte el (hiszen csak a napokban kerül ki sajtó alól legújabb műve az Addenda commentariis ad carmina Tibulliana) s kívánjuk, hogy a Gondviselés még hosszú ideig tartsa meg körünkben.

III. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1925. évi április 22-én a közgyűlés előtt tartott rendes üléséről.

Elnök: Némethy Géza, jegyző: Lajti István. Jelen voltak: Császár Ernő, Császár Elemér, Förster, Pintér, Hóman, Papp Ferenc, Kerényi, Székely István, Marót, Petz, Finály, Heinlein, Gyulay, Zlinszky vál. tagok.

1. Lajti I. titkár referál az ünnepélyes jubilaris közgyűlésen előkészítő munkálatairól. 2. Császár Ernő pénztáros bemutatja a pénztár-vizsgáló-bizottság jelentését.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1925. évi április 22-én tartott L. rendes közgyűléséről.

Elnök: Némethy Géza.

Jegyző: Lajti István.

Jelen voltak: Badits, Négyesy, Friml, Heinlein, Papp Ferenc, Baros, Czeglédy, Gulyás Pál, Császár Elemér és Ernő, Finály, Kuzsinszky, Vayer, Lukinich, Koszó, Kisparti, Huszti, Szidarovszky, Petz, Posch Árpád, Weigl, Erdélyi Lajos, Korzenszky Eleonora, Rudas Erzsébet, Irsik, Stöhr, Dragos, Szerető, Nyáry, Hóman, Marót, Kerényi, Binder, Hornyánszky, Székely István, Förster, Szinnyei Ferenc, Heller Bernát, Incze, Kerényiné, Szigetvári, Pintér, Bárány Gerő, Rác Kálmán, Gyulai Ágost, Tolnai Vilmos, Zlinszky, Wolf József, Bielek, Kovács János, Jancsó Benedek, Tóth László és mások.

1. Némethy Géza megnyitja az ünnepélyes közgyűlést és üdvözlí a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr képviselőjét s a nagyszámban megjelent közönséget.

2. Lajti István megtartja ünnepi felolvasását a Budapesti Philologiai Társaság ötvenéves multjáról.

3. Kerényi Károly felolvassa A Porta Maggiore mellett fölfedezett földalatti bazilika jelentőségéhez c. értekezését.

4. Lajti István bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi s a jelentésben foglalt indítványhoz képest köszönetet szavaz a M. T. Akadémiának és Klebelsberg Kunó gróf vallás- és köz-

oktatásügyi miniszter úrnak, továbbá Magyary Zoltán dr. min. osztálytanácsos úrnak.

5. *Finály* Gábor előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi a jelentést, Császár Ernő pénztárosnak köszönetét fejezi ki s az 1924. évre a fölmentést megadja.

6. Választás alá kerülnek a választmányi tagok. A beadott 47 szavazat alapján az eredmény a következő:

Budapesti választmányi tagok: Alszeghy Zsolt, Binder Jenő, Cserép József, Eckhardt Sándor, Finály Gábor, Friml Aladár, Gombocz Zoltán, Gyulai Agost, Heinlein István, Hittrich Ödön, Hóman Bálint, Incze József, Kerényi Károly, Kornis Gyula, Kuzsinszky Bálint, Melich János, Moravcsik Gyula, Papp Ferenc, Pauler Akos, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Pröhle Vilmos, Schwartz Elemér, Székely István, Szigetvári Iván, Szinnyei Ferenc, Thienemann Tivadar, Tolnai Vilmos, Vayer Lajos, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla.

Vidéki választmányi tagok: Birkás Géza, Burián János, Csengery János, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dombi Márk, Dóczy Imre, Erdélyi Pál, Gálos Rezső, Gedeon Alajos, Gragger Róbert, Gyomlay Gyula, Helle Hugó, Hornyánszky Gyula, Huszti József, Kacsovich Kálmán, Kmoskó Mihály, Kristóf György, Láng Nándor, Marót Károly, Pap Károly, Prácer Albert, Prikkel Marián, Rác Lajos, Schmidt Henrik, Vári Rezső, Victorisz József, Werner Adolf, Zoltvány Irén, Zsigmond Ferenc.

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ért.

V. A Budapesti Philologiai Társaság pénztárvizsgáló bizottságának jelentése az L. közgyűlés számára.

Tisztelt Közgyűlés!

F. évi április hó 19 én a Tanárképző-intézeti gyakorló főgimnázium egyik helyiségében megejtettük a pénztárvizsgálatot, amelynek eredményéről a következőkben van szerencsénk beszámolni:

A) Megvizsgáltuk, a számadási okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találtuk az 1924. évi zárószámadást, amely szerint bevételünk 26,727.121 K-ra rúgott, a kiadásunk 25,720 696 K-t tett ki, a pénztármaradvány pedig 1,006.495 K-t tett ki, amely postatakarékpénztári folyószámlán volt elhelyezve. Nyomdai költségek fejében azonban 1,485.608 K-val tartoztunk a M. Kir. Egyetemi nyomdának, úgyhogy az 1924. évet a valóságban 479.113 K deficitel zártuk le. E deficit oka az volt, hogy az altruista nyomda a megrendelés után járó 10% megtérítést, ami 2,223.800 K-t tett ki, már a folyó évben írta javunkra. Így tehát a valóságban az elmúlt év 1,745.687 K felesleggel zárult le. E kedvező eredménynek oka elsősorban a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter úr bőkezűségében keresendő, aki a tavalyi költségvetésünkben felvett 10,000.000 K államségélyt 14,250.000 K-ra emelte fel, továbbá tagtársaink áldozatkészségében, akik közül sokan nagyobb összegű adományokkal mutatták ki, mennyire szívükön fekszik társaságunk ügye. Elsősorban Förster, Thienemann és Koszó szerkesztőknek, továbbá a Közlöny munkatársainak tartozunk hálával, akik tiszteletdíjaikról mondtak le pénztárunk javára. Az előfizetésekből és tagsági díjakból befolyt jövedelem is lényegesen felülmuta az előirányzatot, az előbbi a remélt 300.000 K helyett 1,202.434 K-át eredményezett, az utóbbi az előirányzott 600.000 K helyett 4,254.780 K-ra rúgott.

B) alatt bemutatjuk a vagyonmérleget, amely 7,932.522 K vagyon-

nal szemben 1,536.291 K terhet tüntet fel. Új tétel vagyonmérlegünkben a Magy. Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának 10 darab részvénye, amely nevezett részvénytársaságnál van letétben.

C) alatt bemutatjuk az 1925. évi költségvetésünket. A bevételeket 31,676.495 K-ban, a kiadásokat 30,085.608 K-ban irányoztuk elő.

Befejezésül kérjük, kegyeskedjék a Tisztelt Közgyűlés jelentősünket tudomásul venni, Császár Ernő pénztárosnak pedig az 1924. évről a felmentést megadni.

Budapesten, 1925 április hó 19-én. A pénztárvizsgáló bizottság:
Dr. Székely István elnök, dr. Finály Gábor, dr. Papp Ferenc biz. tagok.

VEGYES.

— A rejtett quantitas jelzése az újabb külföldi latin szótárakban. (Folytatás). — 6. §. Rövidülés áll be, illetőleg megmarad a rövid hang mássalhangzó geminata előtt is. A szótárak az indogermán-nak vett geminátákat, amelyek lehetnek a gyermek-, beccőző-, gúnyos- és hangutánzó szavakban,¹ rövid magánhangzóval hozzák, tehát *Varrō*, *garrullus*, *hinnio*, *Agrippa*, *lippus*, *bucca* (ol. *bocca*, sp., prov. *boca*, fr. *bouche*), a latin eredetűeket pedig hol hosszúval, hol röviddel. *Sommer* lehetőnek tartja, hogy a liquida és a nasalis geminata előtt nem volt magánhangzó-rövidülés, mert fel. *nárrem*, továbbá toszk. *strenna* = *strēna*. Igazolhatja ezt még több fel., köztük római *üllus*, *nüllus*, *villa*, *ólla*, *Póllio*, gall. *Pólla*, *míllia* stb., továbbá ol. *villa*, *mille*, *nulla*, *stella*, fr. prov. sp. port. *mil*. fr. prov. *nul*, melyek a szótárakban hosszú magánhangzóval is állanak. Megjegyzendő azonban, hogy vannak *míssum*, *iússit* felirati alakok is, melyek utóbbija talán nem is helytelenül kapott apexet, mivel a rövidülés csak későn következett be. Mindenütt *üllus*, *nüllus*, *mülle*, *villa*, *stella*, *stilla* (ol. nyelvj. *stela*), *lēmna* (ἀἰμα), *catella*, de *catellus* (előbbi *catēna*, utóbbi *catulus* dem. -a, v. ö. az utóbbira ol. *catello*, fr. *cheau*, sp. *cadillo*), *hulla*, *pilleus*, *ovillus*, *suillus* (a román nyelvek *ellene*). Mindenütt *favilla* csak St. *favilla* (igen jó ortográfiájú gall. fel-on *favilla*); *hēlluor*, *hēlluō*, *susūrrus*, *vāllus*, *vallis*, csak St. *hēlluō*, *susūrrus*, *vallus* (fel. *vāllari*), *vallis*. Mindenütt *corōlla* (ol. *corolla*), csak M. *corollarium*; *āllium* (Probus után), de F. G. *allium*: ellenben *lolligō*, de F. *lōlligō*. és kivétel nélkül *parricidium*, *pullus*, *sella* (ol. prov. portg. *sella*, sp. *silla*, rom. *ș a*, *sialla*), *ille* (ol. *elli*) *libella* (deminut. < *libra*, ol. *livella*, ófr. *livel*), *libellus* (ol. *livello*), *tabella* (ol. *tavella*, ófr. *tavele*). Más gemináták előtt: *clāssis*, de St. *classis*, viszont St. *āsser* s mássutt *asser* (kymr. *asen*); St. G. Th. *cessō*, másutt *cēssō* (ol. *cessare*, ófr. *cesser*, prov. plg. *cessar*); F. M. *littera* és *mūtto*, másutt *littera* (ol. *lettera*, fr. *lettre*) és *mūtto*, de mindennütt *muttiō* (ófr. *motir*). Mindenütt *bācca*, csak Th. G. *bacca*, továbbá *Juppiter*, *mittō* (ol. *mettere*. ptg. *metir*, prov. *metre*, fr. *mettre*, sp. *meter*), *cippus*, de F. *cippus* (ol. *ceppo*, szic. *cippu*, prov. ófr. *cep*, sp. ptg. *cepo*). Mindenütt *bracchium*, *quattuor*, *ecce* (ófr. *es*, rom. *aci* < *eccum* — *hic*) stb.

7. §. Talán hosszú a magánhangzó *media* + s másodlagos talál-

¹ Ezek azonban a külön nyelvekben éppen úgy létre jöhettek, mint az alapnyelvben. Hangutánzó szavakban ugyanis nem idg. nyelvek is hoznak geminátákat (magy. *pattan*, *röffen*, *pukkan* zörren, a *kakuk* = lap *kiekka*, japán *kakko*) s a gyermekszavak cgyezésének sem kell közös eredeten alapulnia (lat. *atta*, g. *átta* = magy. *atya*, török *atta*, baszk *aita*), bár ezek legnagyobbbrészt a primitív nyelvallapot maradványai.

kozásnál. *Sommer* a fel. *máximus*-ra (római) hivatkozva, mely a szótárakban St. kivételével *ā*-val van, hozza a szabályt, de kételyei vannak *effaxim* < *effaxim* miatt. A román nyelvek sem szólnak mindig mellette, bár sok esetben igazolják: *rixor*, mely F. H. *rixor* = ol. *rissare* (v. ö. *épeku* v. *ringor*?), *iuxta* (ζεύχος) = sp. *justa*, ófr. *juste*, de *joste* is és prov. *is josta*, ellenben *texō* (gör. τεκτοσύνη s. *takšati*) = prov. *teisser*, ófr. *tistre*, ptg. *tecer*, ol. *tessere*, *vix* = retorom. *vess* (*vicem* v. *vincō*?). A szabálynak megfelelően mindenütt *liza* (*licēre*), *nexus* (*nectō*), *nox* (*noceō*, *necō*), *nox* (s. *makšu*), *buxa* (gör. kölcsönző, πύχος). Eredeti aspirataja miatt mindenütt *vetō* és *uxor* (prov. *oisor*, ófr. *oissour*). Mindenütt *axis*, csak F. *āxis*. *Sommer* *a*-ját azzal magyarázza, hogy nem érezték *agō*-hoz tartozását. *Nixor* mindenütt *nitor* miatt, *lūxus* (*pollucēre*), St. *luxus*. Mindenütt *vēxillum*, (ókymr. *queig*, < + *vegslolo*), *māxilla* (< + *magslōlā* vulg. lat. *magulum*) és *tāxillus* (< + *tagslolo*, *tālus* dem.-a) csak St. *vēxillum*, *maxilla* és *taxillus*. Másrészt csak F. *āxilla* (< + *agslolo*. *āla*-hoz), pedig ennek a magánhangzója a megelőző hárommal egyenlő quantitású, mert vagy a *media* + *s* találkozása folytán, vagy *āla*, *māla*, *tālus* és *vēlum* után lehet hosszú a magánhangzójuk. Viszont *āla*, *māla*, *tālus* és *vēlum* éppen a *x* eltűnése után pótlónyújtással nyerte *ā*-ját, ill. *ē*-jét. (A mássalhangzó csoport egyszerűsödésével járó pótlónyújtás nem tartozik ide, mivel ez csak az egy mássalhangzóra redukálódásnál állt elő.)

A mássalhangzó csoportra végződő nominativusok vokalisa általában rövid, ezért mindenütt *arx*, *urbs*, de *plēbs* (gall. *plēbs*, *plēps* Kr. u. 11—13. adatokkal, πλῆθος, de ol. *pieve*), a gutturalis nominalis tövek nominativusában azonban a *x* előtt álló magánhangzó eredeti quantitasát megőrizte. Tehát mindenütt *rēx*, mivel s. *rājan*, ír *rt*, v. ö. *Dumnorix* ol. *reattino*, re *d'ucceli*), *līx* (rom. *lege*, ol. *légge*, fr. *loi*, v. ö. av. *rāzan*), *frūx* (*frūgi*), ellenben *g* tövű létére *grex* (ῥέπρεπα) és noha labiovelaris tenuis, mégis *atrōx*, *ferōx* (gör. ὠψ, hom. γλαυκῶπις). Az eredeti quantitat, mely lehet redukáltfokú (*dux*: *dūcō*), a genitivus mutatja. Ezért mindenütt *lūx* (ol. *luce*, prov. *lutx* nem a nom. folyt.) de *cruz* (ol. *croce*), *nux* (ol. *noce*), *trux*, azután *velōx*, *vōx* (ol. *voce*), de *nox* (fr. *nuit*, log. *notte*, rom. *noapte*), *praecox*, *Allobrox* (*Allobrogēs*), továbbá *cervix* (rom. *cerbice* ol. *cervice*) *rādix*, *spādix*, *bilix*, *trilix*, *fēlix* (ol. *felice* kétes, de rom. *ferice*, azonban ezek mind nem nom.), *perdix* és *-trix* (*ēducātrix*, *cicūtrix*, *arātrix* stb.) de *appendix*, *fornix*, *pix*, *salix*, *strix* (*strigis*, azonban Ov. Fast. IV. 139. *strugibus* és *log.istri(g)a*, *fax(g)*. φάψ = nyújtott), mindenütt *aurifex*, *opifex*, *auspex*, *haruspex*, *caudex*, *forpex*, *ūlex*, *duplex* és *audāx* (*audācter*, *audāciter*), *edāx*, *ferāx*, *sagāx*, stb. Kivétel *vervex* (gen. *vervēcis*), mely F. H. *vervex* (rom. *berbece*, fr. *brebis*).

Hosszúnak jelzett a *x* perfectum, voltaképen *s* aoristos előtt álló magánhangzó: *dixi*, *fixi*, *fluxi*, *perrēxi*, *rēxi*, *struxi*, *trāxi*, *vixi*. V. ö. ol. *dissi*, *fissi*, *ressi*, rom. és más felirati *vīxit*, *vixisse* (Kr. e. 36), *dlxit*, *indlxit* (Kr. u. 145), hivatalos *deixserit* (Kr. e. 48), *prodeixerit* (Kr. e. 71—72), galliai *dlxero* és *dlxi* (Kr. u. 11—13-i adatokkal), *rēxi* capuai *perdūxerat* stb. Csak *spexi* és *vexi*, de ez utóbbi *vēxi* H-nél.

Trāxi mellett szól a puteolii felirat, Prisc. azonban *traxi*, de nála már *mansi* is. V. ö. még a rokonnyelvi megfelelőket: *ēdeiza* = *dixi*, s. *avākšam* = *vēxi*, viszont *ἐπεψα*, s. *pak-at* = *coxi*. A perfectumok gyökérhangzója azonban nem a *media* + *s* találkozása folytán hosszú, hanem mivel nyújtott fok (v. ö. *lego*: *lēgi*), másrészt megfelelő alakok analógiája vagy a praesens hatása következtében (v. ö. nem *x* előtt: *scripsi*, *āumpsi*, *nūpsi*, *cōmpsi*, *rēpsi*).

8. §. Hosszú a magánhangzó az igetövek *-sc-* végzete előtt. *Gellius* szerint *calēscit*, *nūlēscit*, *stupēscit*, de *quiescit*. Minthogy részben a román

nyelvek is hosszú magánhangzók folytatásait hozzák: szard. (log.) *albeskere*, = *albescō*, v. ö. még all'*arbesennu* (de szic. *arbiširi*) ol. *crescere*, rom. *crește* = *cr̄scere* (fr. *croître*) ol. *conoscere* = *cognōscere*, (prov. *conoiser*, fr. *connaitre*), s római fel. *obliviscemur*, szótáraink általában hosszúnak veszik — még *quiescō*-ban is — a magánhangzót. Tehát *nāscor*, *pāscō*, *adollescō*, *cupiscō*, *expergiscor*, *gliscō*, *pōscō*, sőt *vr̄ascor* stb. Azonban G. Th. *apiscor*, noha ott is *dēpeciscor*, pedig ha a román nyelvek ellene szólnak is, *cupiscō*: *cupiō* = *apiscor*: *apiō* és csak ennek analogiájára *paciscor*, mert itt az *i*-nek etymologiailag nincs helye (v. ö. *pōscō* <+ *porcscō* a *precor* igéhez). Mindenütt *vescor*, (βόσκειν) és ebből *vescus*, csak F. *v̄escor* (Niedermann után: *ve-escor*), másrészt *misceo*, csak M. G. *miscēō* (μίσγω, ófn. *miskan*, ol. *mescire* sp. *mecer*). Mindenütt *discō*, csak St. *discō*, de nála is *addiscō* (v. ö. διδάσκω, melyhez null fok, teljes fok *decet*; nápolyi *addissere*), viszont G. St. *discipulus*, ami helyes is, nem pedig mint F-nél *discipulus* (<+ *dis-capiō*). Mindenütt *coruscō* (késő latin *coriscō*) és *coruscus* (két kül. jelentésben, melyek etymologiailag sem tartoznak össze).

Hosszú a magánhangzó az *-isco-* adjectivum képzőben is; *pr̄iscus* (több fel. on *pr̄iscus*; v. ö. *pr̄stinus*, mindkettő *prior*-hoz) s mindenütt hosszúnak is van jelezve. Az *sc* hangesoport egyébként nem nyújtja meg a magánhangzót. Ennélfogva mindenütt helyesen *piscis* (ol. *pesce*, sp. *pe-*), *discus* (δίσκος, ófn. *tisc[-i]*, ol. *desco*, ófr. *dois*, *episcopus* (ófn. *biscop*, az ol. is *vescovo*, bár ez nem népi), *luscus* (ol. *losco*, prov. *losc*, ófr. *lois*). de *lemniscus* (gör. ληνίσκος). Kétes azonban a mindenütt rövid hangzójú *lusciniā*, melynek *u*-ját a román nyelvek igazolják, de eredeténél fogva lehet hosszú (*lūx* és *canō*). Mindenütt *crepusculum* (<+ *crepus-clo*) és *vāsculārius* (*vās*; v. ö. umber *veskla*). Mindenütt *lābrusca*, csak F. *lābrusca* és H. *labrūsca* (toszk. *abrosco*), továbbá *m̄scus* (ol. *musco*, fr. *musc* nem népi) és *musca* (ol. sp., prov., portg. *mosca*) csak H. *m̄asca*. Mindenütt *hibiscum* (ἵβισκος, ol. *malvavischio* = *malva-ibiscum*, sp. *malvavisco*, mil. *malvavisc*) és *lentiscus* (< *lentus*-hoz, ol. *lentischio*, szard. *listincu* és log. *lestinkanu*), csak St. *hibiscum* és *lentiscifer*. Az ol. *i* nem bizonyít *i* mellett, mert másként is magyarázható. Mindenütt *viscum* (gör. ἰῆος), mert azol. *vischio* nem népi, de az a *vesco*, prov. *ves*. Mindenütt *viscus*, G. is *v̄iscerō* (róm. fel. *v̄iscera*) *ēscā* (< *ēdsca*, ol., log. prov. sp. *esca*, port. *isca*, rom. *iasca*, alb. *ēške*) *lāscivus*, csak St. *viscus*, *esca*, *lascivus*. Viszont mindenütt *ascia*, csak H. *āscia* (ἀΐβη), tehát <+ *acsiā*, mint fent *viscum* <+ *vicso-*).

9. §. A képzőket megelőző magánhangzó quantitasára szabályok nem állíthatók fel. Altalában a szószármaztatás az irányadó. Ugyanez áll az összetételekre is. Hosszú, s a szótárakban is így jelzett a *-brum*, *-crum*, *-trum* nomenképző előtt (de *culus* előtt az eredeti quantitas: *flōsculus*, *m̄sculus* [sp. *muslo*], *ōsculum*, *ōstium* is, de *m̄iūsculus*): *arātrum* (*arāre*), *ambulācrum* (*ambulāre*), *simulācrum* (*simulāre*), *lavācrum* *lābrum* (< *lavabrum*, = kád, de *labrum* = ajak < *lambō*), *flābra* (*flāre*), *dēlūbrum* (*dēlūō*, Plaut. Poen. 1175 *dēlū-brum*), *cribrum* (< *cernō*, fr. *crible*, sp. *cribo*, ptg. *crivo*), *rāstrum* (< *rād-trum*, v. ö. *rādō*), *rōstrum* (<+ *rōd-trum*, v. ö. *rōdō*, gör. ῥωστρον, ol. sp. *rostrō*, ptg. *rosto*, rom. *rost*). Ez utóbbinak analogiájára *lūstrum* (Mon. Anc. *lūstrum*, v. ö. *lavō*) és ebből *lūstrō* ige, mely az etym. is különböző „megvilágít” jelentésben is *lūstrō* (*lūcēō*), kivétel itt is van: *talitrum*, *mulitrum*, *salebra* stb. A *rāstrum* és társaiból (*claustrum*, *haustrum*) elvont *-strum* képző előtt rövid a magánhangzó: *oleastrum* (*olea*), *capistrum* (*capīō*, ol. *capestro*, prov. *cabestre* sp. *cabestro*, kymr. *cebystr*), *lustrum* (= mocsár, gör. λύμα), Végül mindenütt *canistra*, mert gör. κάναστρον és ol. *canestro*.

A fem. -trix nomen agentis, ill. rokonnévképző magánhangzója a megfelelő -tor képzőhöz igazodik. Így mindenütt *adiutrix*, *aratrix*, *moderatrix*, *competitrix*, de *domitrix*, *genetrix*. Sőt mindenütt *nūtrix* Plaut. alapján, pedig ol. *nodrice*, mert *nūtriō* is, mely log. *nūdrīre*, rom. *nutresc*, sp. *nodrir*, prov. *noirir*, fr. *nourrir*. Mindenütt *bellatrix*, de St. *bellatrix* (*bellator*).

Egyéb képzések: Mindenütt *lātrina* (*lavātrina*), *mātrōna*, de *patrōna* (*māter*, *pater*); *ātrium* (vagy *etrusc?*), de *divortium*; *crāstinus*, *pristinus*, *rūstinus*, de *domesticus*; *palūster*, de ugyanezzel a középfo. képzővel *sinister* (prov. *senestre*, ol. *sinestro*), *dexter*, *magister* (ol. *maestro*, prov. *maestre*), *minister*, *vester*, *exterus*, *posterus*: *iūstus* (ol. *giustezzā*), *iūstus* (*diēs*), a fn. „büszkeség” is így, csak St. *fastus*, aminthogy *fāstigium*, és a kéteseredetű *fāstidium*, továbbá az előbbihez tartozó *fēstūca* (=fűszár) is St. *fastigium*, *fastidium* és *fēstūca* (v. ö. ol. *festuca*, rom. *festuca*, prov. *festuga*), de mindenütt *scelestus*, *fūnestus*, *onustus*, *mustum* (g. műdos ol. sp. ptg. *mosto* fr. *moût*); *infestus*, *manifestus*, de F. fel. alapján hosszú vokálissal. *Intēstinus* és *clandēstinus*, de St. H. *intēstinus*, *clandēstinus* (*intus* és *clam*-hoz, de az utóbbi összetétel is lehet: < *clam* -*dēstus* < *dēstus*, s ez esetben hosszú a magánhangzója, *intēstinus* azonban csak rövid magánhangzójú lehet, mint *vesperinus*). Az eltérő jelzésnek sokszor a kül. szószármaztatás az oka: *vestibulum* (< *Vesta-bulum*), de H. M. *vēstibulum* (*vē-stabulum*). Mindenütt *crūsta* (v. ö. *crūdus*, óizl. *hrūdr*, fel. is *crūstum*, de ol. *crosta*, sp. *costra*, ptg. *crosta* fr. *croûte*), *cūstōs*, de St. *cūstōs* (*caveo?*), *fēstus* (*fēriae*, ol. *festa* nyílt e-je e-re mutat) *frūstrā* (< *fraus*, jó római fel. *frūstrā*), *frūstum* (ol. *frusto*, fr. *prost*), *fūstis* (ol. *fusto*, prov. *fust*, ófn. *bōzzan*), *gūstō* (rebu, szanszkrit *jūstāte*, *jūstati*, ol. *gustare*, de prov. sp. ptg. *gostar*), *gūstus* (gót *kustus*, rom. *gust*, ol. *gusto*, fr. *goût*, prov. *gost*), *iēntāculum* (*iēntō*, *iēntō*, *iāntō* igéből mely a szótárakban nincs meg, de megvan *iēiūnus*), *lātrō* (ige, v. ö. *lāmentor*, szanszkrit *rāyati*, de *lātrō* fn. *лāтpov*), *lūbricus* (gót *slīupan*, tehát *dipht*, rom. *luncă*) *pāstillus*, F. H., másutt *pastillus* (*pānis* dem? de ebben az esetben is rövid a vokális, mivel *pānis* < *pastnis*). Mindenütt *periclitōr* (*periculum*), *plēctor*, St. *plector*, de kivétel nélkül *plectō* (előbbi *plangō*, utóbbi *plicō*), *plōstellum* (*plōstrum* dem.-a, mely = *plaustrum*), *pōstulō* (*pōscō*), *pūblicus* (*pūbēs*, tosc. *piuvico* nem népi), *tēsta* és *tēstūdō* (< + *tersta*, *terra* és *torreō*-hoz, fr. *teste*, prov. *testa*, rom. *taſta* *teasta*, de *tēstūdō*, ill. + *tēstūgo* folytatásai *ē*-re is mutatnak), *tēstis*, de G. *antestor*, pedig nála is *contēstor* és Th. *dētēstor*, *contestor* (*testis* < + *terstis*, < + *tristis*, *testimōnium* fr. *témoins*, log. *tistimondzu*, port *testemunho*).

Az összetételeknél szintén a szószármaztatáshoz igazodnak a szótárírók. Az eljárás helyes, ha mindjárt nem is igen van támogatására felirat és románnyelvi folytatás. Mindenütt *aliōrsum* (v. ö. sp. *alhors*), *iſtōrsum* *quōrsum*, de *deorsum* (ol. *gioso*, log. *gosso*, a második tag *vorsus*); *sōlstitium* (*sōl-stāre*), *iūstitium* (*iūs-stāre*), *mūstēla* (*mūr[ō]stēlla?* piem. *musteila*, ófr. *mostoile*), *ūsūrpō* csak St. *ūsūrpō* (*ūsū rapō*), *vēstigium* csak St. *vestigium*, de nála is *ēvēstīgātus*, (ha *verrere* igéből, ami valószínűbb, akkor eredeti e, ha + *vē-steigh*, *ē*), *indūstria*, de St. *industria* (< + *indu-struō* kétes és Paul-Fest szerint a régi nyelvben *indostruus*); *sēscenti* (*Sēstius*ra való hivatkozással, pedig ez *quintus* után kapta *ē*-jét), *sēsqui* (< *sēmisque*), *sēstertius* (< *sēmisque* *tertius*). Praepositíós összetételek: *dēcrētum* (*puteolii* fel. *dēcrētō*, *nemaususi* *dēcr[evit]*), *dēclinātiō*, *dēxtāns* (*dē-sextāns*), *dōdrāns* (*dē-quadrāns*): *ēgressus*, *ēgregius* (*grex*), de *effero*; H.-en kívül mindenütt *Esquilius* (*ex-colō*, mert Strabo Ἐσκυλῖος, kétes); *prōclāmō*, *prōcrāstinō*, de *proprius*, s csak St. *prosper*, másutt *prōsper* (< + *prospere* v. *pro-spa-ros*). *digredior* (< + *disgredior*), de *differō*, *discernō*, *disclūdō* (rom. *deschid*); *abstrahō*, *asportō* (< + *abs-portō*), de *āspernor* (ab-

spērñō); mindenütt *aspergō*, de *F. āspērgō* (*ad-spergō*), ugyanígy *āspiciō* és *āspiciō*, *āscribō* és *āscribō* stb.; *suscipiō* és *suspiciō*, csak az utóbbi *F. sūspiciō* (*subs-capiō* és *sub-speciō*), továbbá *surripīō*, *supponō* stb. Mindenütt *ūsq̄ue* (angsz. *ūt*, ófr., prov. *usque*) s minthogy ezzel kapcsolják *ūsq̄uam* és *ūspiam* is (kétes, v. ő. oszk. *puz*, umb. *puzē* = *us*, mely: *ut-hoz*, mint *abs*, *as* : *ab*). Végül elhomályosult összetétel *pestis* (per-ből?), mely *F. pēstis*, *cōrs* (= *cohors*), *cōntiō* (ólat. + *coventiō*-ból, v. ő. *convenire*).

10. §. Hosszú magánhangzó áll szótárainkban az eddig felsoroltakon kívül a következő szabályba nem foglalható esetekben: Görög szavak alapján *Alcēstis*, *Alēctō* és *Allectō*, *alīpta* és *alīptis*, *clātri* (κλητρία), *exōstra*, *geōgraphia*, *geōgicus*, *Hellēspontus*, *Jōlcus*, *Lycurgus*, *māza*, *Mes'mbria*, *Mētrodorū*s, *Mētopolis*, *palimpsēstos*, *plēctrum*, *Procrūstēs*, *sc'ptrum*, *sistrum*, *Sōcratēs*, *sōspes*, *Tēmnii*, *theātrum* (római fel. is *amphitheātro*), *Zōstēr*; mindenütt *amnēstia*, de *Th. amnestia* (ἀμνηστία); továbbá *Sphīnx*, *Tūscus*, *Etrūscus*, *Vēstini*, de *St. Sphīnx* (Σφίγξ), *Tuscus*, *Etruscus* (ἐτρούσκος), *Etrūria* azonban umb. *Turscum* < + *Turscus*), *Vestini* (Οὐνητινοί). Hosszú magánhangzójú még *bēstia* (igazolja kymr. *bwystr*, ír *beist*, βηστιας, de a román nyelvek részben ellene: óptg. *bescha*, engad. *beša*, tovább képezve szic. *vistiolu*), *crābrō* (PLAUT. alapján, de származása szerint is: litv. *szirszū*, ófn. *hornaz*, szerb *sršljen* *erō* bazisra mutat s ennek lat. megfelelője *rā*), *libra* (ol. *libbra*, fr. *livre*), *prēndō* (*prehendō*), *tristis* (ol.-sp.-port. *triste*, római fel. *kal* is ig.), *vēmēns* (*vehemēns*). Eltérrő jelzősek: Mindenütt *fēstinō* és *cōnfēstim*, de *St. fēstinō* és *confestim* (az *ē* magyarázata, hogy *infestus*-szal egyeztetik, de ezzel etymologiailag nem függnek össze), *fēstūca* és glossz. *fistūca*, de *St. fēstūca* és *fistuca* (óbolg. *biti* credeti *i-re* mutat, ol. *festuca*, prov. *festuga*), *hispidus*, *limpidus*, *St. hispidus* (ófr. *hisde*-vel egyeztetése nem elfogadható), *limpidus* (rom. *limpede*, sp. *limpio*, luccai *lempore*), *Manlius* (italiai és gall. felirat apexszel), *mūcrō* (ἀμύσσω, ἀμυχή semmit sem mond), *vāstus* (két jelentésben két etym., de *St. H.* egy cikkbe foglalja: „puszta“ jelentésben őszász *wōsti*, ófn. *wuosti*, ír *fás* az *ū*-mutat, „roppant“ jelentésben ír *fof*, *fota* nem igazolja a hosszúságot), *St. Manlius*, *mucrō*, *vastus*; sok római felirat alapján *Vipsānius*, de *St. Vipsānius*. Végül csak *F. āstus*, másutt *astus* (MARX CURTIUS után *ācer*-rel kapcsolja, de ez igen kétséges, lehet < + *ad-status*).

*

Látni való tehát, hogy az egyes szótárak között eltérések vannak, és pedig nemcsak az egyes szavak quantitására nézve, hanem még a hangtörvényekre vonatkozó felfogásban is. Ezek az eltérések azonban a tudomány mai állapotában még igen természetesek. A rejtett quantitas pontos meghatározása céljából rendelkezésünkre álló eszközök még nincsenek kellőképpen felhasználva. A román nyelvek igen alaposan fel vannak dolgozva, megbízható források, de csak a vulgaris nyelvnek s a késői nyelvállapotnak a tükröi. A feliratokról azonban nem mondható ugyanez: hiányzik pontos grammatikai, ortografiai és chronologiai feldolgozásuk. Az sem egészen mindegy, hogy Spanyolország valamely félreész helységéből vagy Rómából való-e a felirat. Tehát a geográfiai feldolgozás is szükséges. A klasszikus nyelvre nagyobb lehet a hitele egy hivatalos, mint a magánfeliratnak (a népiesre természetesen ellenkezőleg). De még a román nyelvek között sem egyenlőértékű pl. az oláh nyelv az olasszal. Míg eszközeink ezekből a szempontokból nincsenek feldolgozva, nagy a bizonytalanság, s ebből folynak a következtetések, melyek lehetnek ugyan sajtóhibák is, de nem ott, ahol a származásilag összetartozó szavak egész sora ellentétes quantitású

ugyanannak a szótárnak két különböző helyén: *iunctiō*, *iunctūra*, *iunctus* és *coniunctim*, *coniunctiō*, *coniunctus*.

Szótáraink közül legóvatosabb STOWASSER, legmesszebb meg HFINICHEN. Az óvatosság mindenestre ajánlatosabb és megbízhatóbbá teszi a szótárt, de igazán használhatóvá akkor tenné, ha a kétséges alakokat megjelölné s nem rövid magánhangzóval hozná. Kíváncsok, hogy a szótárírók e tekintetben is kifogástalan pontosságra törekedjenek s a külföldiek példáját kövessék hazai latin szótáríróink is (nálunk csak egyetlenegy szótár kíséri meg a rejtett quantitas jelzését, de az is nagy felületességgel), hogy közvetítésükkel iskolai oktatásunkba is bejusson a rejtett quantitas kérdése, illetve a pontos, a tudomány mai állásának megfelelő kiejtés.*

SZIDAROVSKY JÁNOS.

Az indogermán mellékmondatok kötőszavai. *Hermann Eduárd*-dal szemben, aki a K. Z. XXXIII. kötete 481–535. lapjain „Gab es im Indogermanischen Nebensätze?“ címen közzétett tanulmányában azt a feltevést iparkodott igazolni, hogy az idg. alapnyelvben nem voltak mellékmondatok, *Brugmann* a „Kurze vergleichende Grammatik“-jában továbbra is azt tanítja, hogy az alapnyelvben voltak mellékmondatok, de csak a *io* vonatkozónévmás semlegesnemű *io*d és abl. *iod* alakjáról állítja egész határozottsággal, hogy már az idg.-ban kötőszóvá fejlődött. Hogy később változott-e felfogása, nem tudjuk, mivel a „Grundriss der vergleichenden Grammatik“-második kiadásából, amelyben a mondatant is ő szándékozott megírni, csak a hang- és az alaktan jelent meg, a mondatantból pedig csak az egyszerű mondatot tárgyaló s teljesen be nem fejezett töredék maradt fenn halála után, amelyet *Streitberg* az I. F. XLIII. kötete mellékleteként adott ki. Azonban nem valószínű, hogy engedett álláspontjából, mivel ezt mások is iparkodtak támogatni és *Thumb* is a *Brugmann*-féle „Griechische Grammatik“-nak töle átdolgozott negyedik kiadásában (1913) a „Kurze vergleichende Grammatik“-álláspontján áll.

Teljesen osztozom azt a felfogást, hogy a *io* már az alapnyelvben vonatkozónévmássá lett s mellékmondatok kapcsolására szolgált, csak a belőle fejlődött kötőszóra óhajtok megjegyzést tenni.

A külön nyelvekben csakugyan nagyobb számban találhatók olyan kötőszavak, amelyek a *io* vonatkozónévmás semlegesnemű alakjának, vagy egyik esetének a megmerevülései, továbbá olyanok, amelyek a *io* továbbképzései. Ilyenek ó-ind *yad*, aveszt. *yat*, gör. *ō*, ó-ind *yād*, lak. *ū*, att. *ūs*, ó-ind *yadā*, *yadi*, *yathā*, *yatra*, *yāvat*, ó-perzsa *yathā*, *yadiy*, *yāvā*, aveszt. *yadā*, *yeidi*, gör. *ōte* stb. Már *Brugmann* sem a *io* tövel kapcsolja a gót *yabai*, lit. *jei* kötőszavakat és nem bizonyos, hogy az ó-szláv *jako* a *io* továbbképzését hozza. Tehát egész bizonyossággal csak az árja nyelvek és a görög hoznak a *io* vonatkozónévmáshoz kapcsolódó kötőszavakat. Ha most ezeket a kötőszavakat összevetjük azzal a vonatkozónévmással, amelyből fejlődtek, azt látjuk, hogy az ó-perzsa kivételével csak azokban a nyelvekben találunk a *io* vonatkozónévmásból fejlődött kötőszavakat, amelyek a *io* vonatkozónévmást is megőrizték, tehát az ó-indben, ahol *yas*, *yad*, *yā*, az avesztában, ahol *yō*, *yū*, *yat* és a gör.-ben, ahol *ōs*, *ō*, *ŷ* a vonatkozónévmás. Amennyiben az

* Helyesbítés: Ismertetésem első részében, a f. évfolyam 74. lapjának 4. sorában „velen *ceitiemo*“ helyett olv. „velencei *tiemo*“, és ugyanazon a lapon alulról számítva a 7–6. sorban „*förtuna*“, de gör. φο[υ]ρ[ο]ύνα?“ javítandó.

ó-szláv *jako* is a *jo* továbbképzése, ennek sem hiányzik a megfelelő kötőszava, a *jakъ*. A többi nyelvben — az ó-perzsa kivételével, amelyben van *yathā*, *yadiy* stb. kötőszó, de nincs meg a neki megfelelő vonatkozó-névmas, mivel helyét a mutatónévmás foglalta el — nem találunk \times_{jo} -ból lett kötőszót, de *jo* vonatkozónévmást sem. Az itáliai nyelvekben és a lit. ban a \times_{quo} kérdőnévmás, a germán nyelvekben a *to* mutatónévmás szolgál vonatkozónévmással, s ugyanezekben a nyelvekben a \times_{jo} vonatkozónévmásnak megfelelő kötőszó is \times_{quo} , ill. \times_{to} tövű. Így lat. *qui*, *quod*, lit. *kàs* a vonatkozónévmás s hozzájuk *quod*, *kàd* a kötőszó, a gótban *sa-ei*, *sō-ei*, *þat-ei* a vonatkozónévmás, s hozzá *þē-ei*, *þa-tei* a kötőszó. Vagyis a külön nyelvek az ó-perzsa kivételével abból a töből hoznak a vonatkozónévmásnak megfelelő kötőszót, amelyik tövet vonatkozónévmásnak használtak.

Most már két lehetőség van. Egyik, hogy az idg. alapnyelvnek csak egyes nyelvjárásaiban szolgált a *jo* vonatkozónévmással, másokban ugyanezt a szerepet, a *quo*-, ill. a *to*- töltötte be, mely esetben semmi feltűnő sincs abban, hogy a *jo* tövet az ó-perzsa kivételével, amelyet az ó-indhez s az avesztához való közelállása miatt kikapcsolhatunk, kötőszóként egyetlen egy olyan nyelvben sem találjuk, amely nem hozza a *jo* névmást is. De feltehető az is, hogy a *jo* névmás az egész nyelvterületen élt s csak a szétválás után szorította ki egyes nyelvekben a *quo*-, ill. a *to*. Hogy kiszoríthatta, elég az ó-perzsára hivatkoznunk, amely az indo-iráni alapnyelvből okvetlenül magával vitte az *jo* névmást, de azután a mutatónévmással cserélte fel. Minthogy kétségtelen, hogy az idg. alapnyelvben a \times_{quo} kérdő, a \times_{to} pedig mutatónévmás volt, s a *jo*- az *egyetlen*, amelynek *csak* vonatkozónévmás szerepe volt, hajlandó vagyok a második eshetőséget tartani valószínűnek, t. i. azt, hogy az idg. alapnyelvben csupán a \times_{jo} szolgált mellékmondatok kapcsolására, s helyét csak a külön nyelvekben, azoknak mindenestre a történetelőtti korában foglalta el a kérdő-, ill. a mutatónévmás. Ebből a feltevésből azonban tovább az következik, hogy az idg. alapnyelv csak a névmást használta mellékmondatok kapcsolására, s hogy a kötőszavak a vonatkozónévmásból nem az idg. alapnyelvben, hanem a külön nyelvekben merevültek meg, mert ha nem így volna, akkor azokban a nyelvekben, amelyekben a \times_{jo} névmás helyére kérdő-, ill. mutatónévmás lépett, a \times_{jo} fennmaradt volna kötőszavakban.

Feltevésemet tehát megegyezik Brugmannéval és követőivel abban, hogy az idg. alapnyelvben volt mellékmondat, hiszen az a körülmény, hogy minden külön nyelv elsősorban a maga vonatkozónévmásából merevítette meg a kötőszót, éppen amellett szólhat, hogy a vonatkozó-névmas már az idg. alapnyelvben mellékmondatok kapcsolására szolgált, s ezt a szerepét a szétválás után a külön nyelvekben is betöltötte. Eltérek azonban Brugmanntól abban, hogy szerintem valószínű, hogy a külön nyelvek öröksége csak a vonatkozónévmásnak mellékmondatot kapcsoló szerepe, nem pedig a kötőszó. A kötőszó a külön nyelvekben különböző időben, de csak akkor jött létre, mikor a legtöbb nyelvben a \times_{jo} vonatkozónévmást már kiszorította a *quo*-, ill. a \times_{to} .

(Budapest.)

SZIDAROVSKY JÁNOS.

— **Erasmus és Komjáthy.** Erasmus, a humanista tudósok fejedelme, aki a humanisták „Vissza a forrásokhoz!” jelszavát, „Vissza Jézushoz!” jelszóra változtatja, a maga hatalmas arányú irodalmi működésével nagy hatást gyakorolt ama humanista műveltségű magyar

tudósokra is, akik közül többen a reformáció szellemében működtek s akiket erasmista-lutherista jelzővel szoktunk jelölni.

Különösen sokan helyeselték a nagy hírű humanista vezér amaz erősen hangsúlyozott, nagy jelentőségű eszméjét, hogy a Szentírás újszövetségi részét minden nép nyelvére le kell fordítani és terjeszteni. Ezzel megdöntötté azt a vak előítéletet, hogy a biblia nem tartozik a laikusokra s nem szabad azt népnyelvre lefordítani. Amint a nap közös mindenkivel: úgy a Krisztus tudománya is az, mely mindenkorú, nemű, sorsú, nyelvű s állapotú embernek szól. Óhajtja, hogy a földműves az eke mellett, a takács a vetélőnél, az utas az úton ezt énekelje és beszélje. 1516-ban Baselben kiadja az *Újszövetség* görög szövegét a saját maga által készített új latin fordítással, amelyekkel az volt a célja, hogy a biblia terjesztése által elsősorban a theologusok közt, aztán a nép körében megteremtse a keresztyénség renaissance-át. Az összövegnek emez új, latin fordítással ellátott kiadása „nem humanista-kiadás, hanem reformátori cselekedet volt”.¹

Ugyancsak 1616-ban adta ki az Újszövetséghez írott *Annotationes*-eit, amelyeket az Újszövetség későbbi kiadásaihoz csatolt.

A kiváló humanista-vezér egyik lelkes követője volt Komjáthy Benedek, aki Bécsben a humanismus főfészkeében, ottani egyetemi hallgató korában ismerkedett meg Erasmus nagyjelentőségű műveivel, melyek őt is rabul ejtették. Erasmus eszméinek eleven hatása alatt fordítja le a fejedelem magyarázatos Újtestamentomából *Szent Pál apostol leveleit* s adja ki özv. Perényi Gáborné szül. Frangepán Katalin költségen Krakkóban, 1533-ban.

A Komjáthy biblia fordításával kapcsolatosan fölmerült kérdések közül az eddigi kutatások eredményeinek figyelembevételével immár megoldótnak tekinthetjük a következőket:

1. Komjáthv, mint erasmista-lutherista, híve volt a reformációnak s bibliafordítása az új szellem gyümölcseinek tekintendő.

2. Bibliafordítása Erasmus magyarázatos Pál leveleiből (*Phrases in omnes epistolas Pauli apostoli* etc.) készült. (EPHK. 1895.)

3. Az úrnőjének, özv. Perényi Gáborné szül. Frangepán Katalinnak birtokában volt, Komjáthynak átvizsgálás céljából átadott s Pál leveleit tartalmazó, nehezen érthető és nehezen olvasható *magyar fordítás* nem nyomtatvány (mint Fraknói és Viski gondolják), hanem *kézirat* volt, mégpedig Mészöly Gedeon komoly érveken nyugvó megállapítása szerint (M. Ny. 1917) legelső biblia fordításunknak a huszita-biblia (Pécsi Tamás és Újlaki Bálint magyar előreformátorok fordítása, 1416—1435.) Pál leveleinek átdolgozott szövegét tartalmazó, ma már elveszett *kézirat*, mely a Döbrentei-kódex Pál leveleivel is szoros rokonságban állt.

4. Komjáthy fordító és nem agyafúrt, léha, könnyelmű, képmutató, hazug plagizátor, aki még a köszönetet tartalmazó sorokat is készen lopta el az általa felhasznált nyomtatott Szentírás-fordításból, mint Viski elhamarkodva állítja (Nyr. 1910), hanem több forrásból dolgozó bibliafordító (M. Ny. 1910. Trócsányi Z. cikke).

A még mindig megoldatlan kérdések közé tartozik annak megállapítása, hogy volt-e Komjáthy Szent Páljának két kiadása? Vagyis úgy tekintendő-e a krakkói töredék, amint azt nagyérdemű fölfedezője, Fraknói Vilmos tekintette, t. i. hogy az nem Komjáthy Pál leveleinek egy ismeretlen kiadásából származik, hanem valószínűleg Pál leveleinek

¹ Wernle: Die Renaissance des Christentums im 16. Jahrhundert. Leipzig, 1904. 22—26. l.

azon régibb nyomtatott fordításából való töredék, mely Perényi Gáborné nyalábvári könyvtárában megvolt, melyet megbírálás végett adott át Komjáthynak.² — vagy pedig úgy, ahogy Varju Elemér gondolja, t. i., hogy az Komjáthy Pál leveleinek *első kiadásából* való? Szilády A. a krakkói töredéket nem tudja másnak, mint Komjáthy munkája első ívéből fennmaradt (nem lengyel nyomdában készült) *próbanyomásnak* tartani, melynél Vietoris minden tekintetben tökéletesebbet igyekezett előállítani. (Ugyanúgy vélekedik Rupp és Trócsányi is.)

Szerintem a krakkói töredék Komjáthy fordításának töredéke, *de olyan nyomtatványé, mely csupán csak Pál apostol rómaeliekhez írott levelének paraphrasisát* (s talán fordítását) *foglalta magában*, a többiekét pedig nem. Erasmusnak ugyanis az újszövetségi iratokhoz készített új szellemű, népszerű, építő magyarázatai nem egyszerre, hanem egymást követőleg jelentek meg. Legelsőbben a *rómaeliekhez írott levél paraphrasisa látott napvilágot 1517-ben Antwerpenben*. Ez a munka olyan hamar elfogyott s oly híressé vált, hogy még ugyanazon évben, 1517-ben Leuvenben is ki kellett adnia. Ezt is hamar elkapkodták, úgyhogy 1518-ban ismét két kiadása jelent meg, mindkettő Baselben. Szerintem Komjáthy Erasmusnak a római levélhez írott paraphrasisait 1529-ben, a *bécsi egyetemen való tartózkodása alkalmával fordította le magyarra s adta ki önálló kötetkben Krakkóban*. A töredék betűi megegyeznek nemcsak Ozorai *De Christo*ja latin idézeteinek, mint Rupp K. megállapította, hanem Galszécsi *Enekeskönyve* címlapjának betűivel is. Pesti és bécsi egyetemi hallgató korában adta ki *Újtestamentomát* és két másik művét. A tudományok szeretetétől vezéreltetve mindketten Bécsben, a humanisták főszékhelyén folytatják tanulmányait. Ott ismerkednek meg azokkal a korszakalkotó művekkel, melyek közül egyiknek-másiknak idehaza csak a hírért hallották. Bécsben a humanisták leghíresebb, legtudósabb fejének, Erasmusnak nagy tisztelői és követői, maguk az egyetemi tanárok, buzdítják hallgatóikat arra, hogy nemzetük nyelvén tolmácsolják közhaszonra a jeles vezéreket, Erasmusnak világhírré szert tett munkáit, hogy a Szentírás újszövetségi részét, a legszükségesebb magyarázatokkal mindenki olvashassa. Komjáthy, szerintem, a Bécsben nyert biztatások, buzdítások hatása alatt fogott munkához s adta ki Krakkóban kisebb ívrétalakban a római levél magyarázatát.³ A Fraknoi által fölfedezett töredék, nézetem szerint, ebből való. Hogy a töredéknek nagy mágója van, hogy nincs körülúlvágya és sohasem volt könyvbe foglalva, az még nem bizonyítja azt, hogy *próbanyomásból* való (mint Trócsányi hiszi, M. Ny. 1910:255. l.), mert én magam is áztattam már ki könyvtáblákból olyan széles margójú töredékeket, melyek nem voltak körülúlvágya, nem voltak könyvbe foglalva, de olyan munkákból valók voltak, melyeknek többi ívei könyvalakban jelentek meg. A nyomdászok az egy vagy más ok miatt elromlott, hiányos, vagy fennmaradt íveket félretették s alkalomadtán a könyvkötő táblabélsőnek használta fel őket. Nem próbanyomásból való a krakkói töredék — mert hiszen miért kellett volna egy *teljes ívet*, egy teljes korrigált ívet bemutatni próbanyomásul? —, hanem egy önálló, Pál

² M. Könyvszemle. 1879. 174—5. l. Véleménye szerint a betűk típusai a XV. sz. végére utalnak s a töredék régibb, mint Komjáthy munkája.

³ Az sem lehetetlen, hogy Bécsben adta ki. Az ott a XVI. sz. elején megjelent némely *Relatiok* és *Neue Zeitungok* nyomása azonos típusú betűkkel van nyomva.

római levelének paraphrasisait magában foglaló nyomtatványból való töredék.

Perényiné bizonyosan tudta, hogy Komjáthy Bécsben járt, tudós ifjú s éppen azért hívja udvarába fia, János mellé, s mindjárt az első napokban fölkéri és megbízza *Pál leveleinek* magyarra való lefordításával. Kérése annyiival is inkább jogosult, mert Komjáthy a római levél magyarázatával már jelét adta annak, hogy az új szellem lelkes híve s hogy ért a Pál levelekhez. „Régtől fogva egyebeket (másokat is) onszolt s kért Pál leveleinek lefordítására“, de eredménytelenül. Szívből örült hát most, mikor Pál leveleivel foglalkozó tudós ifjú került egyetlen fia, János, mellé tanítónak. Valószínűnek tartom, hogy éppen a krakkói töredék volt az a példány, melyből Komjáthy Szent Páljához a római levél magyarázatát a nyomdában kiszedette.

(Sárospatak.)

HARSÁNYI ISTVÁN.

— **Francia bírálat Darkó Jenő Laonikos-kiadásáról.** A Revue des Études Grecques XXXVI. k. 168. sz. 1923. okt.—dec. füzetében az 561—4. lk.-on R. Guiland igen behatóan ismerteti és elemzi Darkó Laonikos-kiadása I. kötetét, mely recensiónak conclusiója így hangzik: „Quoi qu'il en soit, et on ne saurait trop le dire, l'édition de Darko est la seule à laquelle il faudra désormais recourir pour Chalcocandyles. Darko est, d'ailleurs, sans conteste, celui qui connaît le mieux l'historien byzantin. Son édition est l'unique édition établie suivant les exigences de la critique moderne. Le texte original de Chalcocandyles a été, en effet, conservé partout où il a été possible de le faire, et l'utilisation des corrections de Tafel et de ses prédécesseurs est très prudente et très judicieuse. Il ne reste à souhaiter qu'une chose: la publication prochaine du second volume, auquel on désirerait voir joints les passages, rassemblés par Nusser pour expliquer les endroits délicats de Chalcocandyles. Il serait surtout à souhaiter que l'exemple de Darko fût suivi: la Byzantine de Bonn a besoin d'être rééditée suivant les principes de la critique moderne, ou, du moins, certains auteurs qui y figurent mériteraient de l'être. L'entreprise est ardue; elle n'est pas impossible.“

— **Álarcos versek.** Arany Mátvás anyja című költeményét 6 soros versszakokban írta, de azért tudjuk, hogy minden versszak 2 alexandrin sorból áll: Szilágyi (Örzsébet) Levelét megírta stb. Éppen úgy, mint Petőfi verse: *Játszik öreg földünk* hexaméterben van írva, noha minden sora ketté van szakítva. Ezeket nevezem álarcos verseknek. Az utóbbi kétszeresen is az, minthogy a hexamétert nem szokták rimmel írni. A leoninus vers más, annak a hexaméterei középrimesek.

Kétségkívül több ilyen álarcos vers is van még, de engem most leginkább a *nibelungi* sor érdekél. Erről azt olvassuk mindenütt, hogy nálunk leginkább Garay, Tompa, Arany és Szász Károly művelték. Ez igaz, csak hogy igazsága némi pótlásra szorul. Tudvalévő, hogy a német népeposz versét Uhland újította föl a XIX. század elején, alkalmazva kisebb elbeszélő, sőt lyrikus költeményekre is. Kétféleképen tagolta: vagy az egész sor egyfolytában, vagy két sorra szakítva a közepén. Ez utóbbi elég gyakori nála, sőt még arra is van példa, hogy az így szétcszakított sort új rimmel is gazdagítja:

Herr Kaiser wollt vergeben!
Ihr macht das Herz mir schwer!
Lasst mir mein freies Leben
Und lasst mir meinen Speer.

(Schenk von Limburg.)

Itt tehát a szokásos félrim helyett keresztrim (a b a b) van. Ha ez teljes nibelungi sorban történik, középrimnek mondjuk. Erre már magában a Nibelungen Lied-ben is van példa. Ott van mindjárt a kezdete:

Uns ist in alten maeren Wunders viel geseit
von heleden lobebaeren von grözer arebeit.

Uhland nálunk csakhamar követőre talált. Garay Jánosnak már első verseiben 1830 körül megtaláljuk a nibelungi verset, mind a két tagolással. Így közvetlenül egymás mellett van *Toldy esküje* teljes sorokban és *Báthory Erzsébet* feltagolva. Alig kell mondani, hogy a Garay óriási szaporasága ebben a formában is megnyilvánult. Tompa is élt mind a két formával, sőt egy esetben ugyanazon versben is. A *Pogánykút* egy része teljes, másrésze félsorokra van osztva. Ebben nincs semmi hiba, de már nem merném ugyanazt mondani, amikor költőnk nibelung sorokba más mértéket vegyít. (*Meleg forrás. A halász és az aranyhal.*)

Arany ismert nibelung versei mellett, amelyek t. i. teljes sorokban vannak írva (*Csaba királyfi* 2. kidolgozása, *Furkó Tamás*), van félsorokra szakított is:

Biz úgy, barátim, Isten
Fölvitte dolgomat,
Hiába sápadoztok
Irigykedés miatt. (*Háziuraság.*)

Nyelvünkön Szász Károly írt legtöbb nibelungi verset, egymaga sokkal többet, mint mások összesen. Hiszen a Nibelungen Lied, amelyet teljesen lefordított, körülbelül 10.000 sorból áll, teljes nibelung sorokat értve. Eredeti költeményei közt álarcos nibelung sorok is találhatók (*Az ifjú, Vihar közlgése, stb.*).

Kérdés már most, hogyha nálunk nibelung versről szólnak, beleértik-e az álarcos nibelung sorokat is. Azt kell hinni, hogy nem; más-kép aligha mellőznének két olyan nevet, amely nincs hozzászokva a mellőzéshez: Vörösmarty és Petőfi nevét. Mert ők is művelték e versformát, de megfelezett tagolással. Ime példák Vörösmartytól:

Ki lesz, ki úgy szeressen,
Mint én most tégedet,
Ha távol a világban
Balsorsom eltemet.

(*A hű lovag.*)

Rád nézek, mert szeretlek,
Rád nézek, mert gyűlölsz,
Míg bájaid veszélyes
Dacával meg nem ölsz.

(*Laurához.*)

De én szerettem egy lányt,
Sőt kettőt, sőt tizet,
Szeretni hajló voltam
Egész egy sereget.

(*Háladatlanság.*)

Fél vállán ócska mente,
Rozes kard oldalán,
Az üstök hátra kötve
Lóg, mint egy buzogány.

(*A sors és a magyar ember.*)

A következő példák Petőfitől vannak:

Borozgatánk apámmal,
Ivott a jó öreg,
S a kedvemért ez egyszer —
Az isten áldja meg.

(*Egy estém otthon.* 1844.)

Feszítem a lapátot,
Hogy szinte izzadok.

(*Vizen.* 1844.)

Beszélgetek sajkámmal
A fecsegő habok;

Betérek Debrecenbe
Bolond Istók gyanánt,
S tovább megyek, ha ittam
Bort és öleltem lányt.

Ma itten, holnap ottan,
Csak ez az élelmeny ...
Csavargónak születtem,
Csavargó vagyok én.
(*A csavargó.* 1844.)

Nem fogtok most ki rajtam
Zsebmetsző cimborák,
Pusztuljatok szememből,
Lóduljatok tovább.
(*Hideg, hideg van.* 1848.)

Meg is tevő dicsően
A hatvágást apád,
Hogy ily istencsapástól
Menekjék a család.
(*Az volt a nagy.* 1847.)

Ti ákácfaék e kertben,
Ti szépelemkű faék,
A melyeken szívemnek
Oly drága minden ág.
(*Ti akácfaék.* 1848.)

Ez már aztán az élet!
Az egész éven át
Föl és alá kőszálom,
A két magyar hazát.
(*Ez már aztán.* 1847.)

Négy hosszú nap csatáztunk
Rettentő vad csatát,
Minőt a messzelátó
Nap csak nagy-nagy néha lát.
(*Négy nap dörgött.* 1849.)

Mindezek tiszta nibelungi versek, vannak azonban vegyültek is.
Van olyan költeménye, amelyben minden versszak első négy sora két
nibelungi verset alkot, a második négy sor másfajta:

Előre-hátra engem
Az élet hányt-vetett,
Epedve szomjazám már
A nyugodt életet.

S mit tettem? megházasodám,
Hogy kipihenjem magamat.
Házasság s nyugalom! van-e
Ennél boldobabb gondolat.
(*Fölösleges aggalom.* 1847.)

Egy másik költeményében szintén változtatott valamit a nibelungi
versen:

Vidám vagy, óh természet,
El is csodálkozál,
Midőn körödbe léptem,
Hogy oly mogorva képem,
Hogy rajta oly köd áll.
(*Elhagytam én.* 1846.)

Itt csak a harmadik vagy negyedik sort kellene elhagyni, hogy
tiszta nibelungi sorok álljanak előttünk. Egészen ilyen *Föltámadott
a tenger* is (1848). Másképp áll a dolog a *Felhők* egyik darabjával,
mely nagyrészen ugyan nibelungi, de más formák és hibás verselés
annyira megrontják, hogy a nibelungi vers ritmusa legföljebb a két
utolsó sorban érvényesül. (*Elváltam.*)

Tehát a nagy trias mind a három tagja, nem egyedül Arany
művelte ezt a kitünően ritmikus versformát, amely a német költészet-
ben is nagy népszerűségnek örvend. Csak arra nem tudok példát,
legalább ismert költőinknél, hogy az álarcos nibelungi verset kereszt-
rímmel írják, mint Uhland megtette.

Főntebb azt mondtam, hogy a kettévágott nibelungi verset nem
ismerték fel. Ezt általában továbbra is fenntartom, de ismerek kivételt
is. *Báthory Erzsébet*-et, Garay balladáját tárgyalva Beöthy Zsolt meg-
jegyzí, hogy versmértéke a nibelungi sor, tehát a négy soros strófát
két sorban kellene írni. (*Magyar balladák.* Jelen frók Iskolai Tára.)
Négyes *A magyar mértékes verselés történetében* (1892.) külön tár-
gyalja a negyed, feles, hármas jambust és a nibelungi verset. Azonban
ez utóbbinál hivatkozik az előbbire. Azt is mondja, hogy Garay 35
költeményt írt nibelungi versben, néha kétsorú, de rendszeren négy sorú

strófában. Tehát Négyesy is tudja, hogy a nibelungi sort kétféleképpen lehet tagolni. Hogy ez a kettő lényegében teljesen ugyanaz, annak határozottabb kifejezést adhatott volna azáltal, hogy a negyed-, feles-, hármás jambust nem említi külön. Hiszen ez nem lehet egyéb, mint nibelungi sor.

Mellékesen megjegyzem, hogy a Nibelungen Lied-ben a negyedik sor második tele hat szótagnál hosszabb. A Szász Károly fordításában ez nem általános. A németeknél se gyakori ez a népeposzon kívül (*G. Heinrich: Deutsche Verslehre* 1913.).

Vizsgálatunk legfőbb eredménye, hogy Vörösmartyt és Petőfit be kell iktatni a nibelung vers művelői közé. Az utóbbinál nyolc tiszta és három vegyes példáját találjuk. Ez a 11 példa sok vagy kevés? Négyesy megállapítása szerint Petőfi a nyugati versformákban változatosabb, mint előtte bárki. Ebből az következik, hogy nagyon sok formát használ, egy formára tehát nem juthat nagyon sok példa. Négyesy statisztikája alapján kiszámítható, hogy Petőfinél átlagban csik egy nyugati formára 2,5 eset, vagyis költemény, 91 sor. A Petőfi 11 költeménye, mellőzve a *Felhők* idézett darabját, 180 teljes nibelungi sorra tehető. Ez feljogosít annak a kijelentésére, hogy eléggé kedvelte a német népeposz versét. Vörösmartynál az arány kisebb. Ő összesen több verset írt, mint Petőfi, de nibelung mértékben absolute is kevesebbet, relative pedig még kevesebbet.

A nibelungi sorról verstanainkban ezt szeretném olvasni: Uhland hatása alatt honosította meg Garay, de legjobb költőink Vörösmarty, Petőfi, Arany, Tompa is művelték. Legtöbbet írt e formában eredetiben Garay, fordításban pedig Szász Károly. Rendesen kétféle tagolással írják. A rövidebb sorú, vagyis az álarcos nibelung nálunk jobban el van terjedve. Ugyanis Négyesy számítása szerint ennek arányszáma 36, a teljes sorúé pedig csak 13.

SZIGETVÁRI IVÁN.

— **A Pantokrator-monostor alapítóleveléhez.** „Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor“ c. munkámban (Budapest—Konstantinápoly, 1923.) a monostor alapítólevelének három kéziratát sorolom fel s ezek a következők: 1. a chalkii theologiai iskola 85. számú, 1749-ben másolt kódexe, 2. egy Zakynthos szigetén magántulajdonban levő kézirat, 3. a codex Parisinus 389 (s. XVIII.). Ezek közül az első szövege Dmitrievskij orosz kiadásából ismeretes, a harmadikat pedig fényképmásolatok útján volt alkalmam megvizsgálni. Mind a három kézirat csak másolat s az eredeti a chalkii és párizsi kéziratok bejegyzése szerint Nikolaos Maurokordatos konstantinápolyi könyvtárban volt. Ujabb tudomásomra jutott, hogy Sp. Lampros, a nemrég elhunyt, kiváló görög kézirat-kutató még 1908-ban megtalálta az eredeti oklevelet és pedig a peloponneszosi Mega Spelaion monostor könyvtárban. (V. ö. Τὸ πρωτότυπον τοῦ τυπικοῦ τῆς ἐν Κπόλει μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, Νέος Ἑλληνομνήμων, 5 [1908] 392—399. és 491., cf. BZ 18[1909] 699.) Nikos A. Bees, aki e könyvtár görög kéziratait újabban átvizsgálta és ismertette, részletes leírást közöl az oklevélről (Verzeichnis der griechischen Handschriften des peloponnesischen Klosters Mega Spilaion I. Leipzig, 1915. 28—29 lk.), mely a monostor könyvtárban a 26. számot viseli. A pergamen-kódex 89 lapból áll; az eleje hiányos s ugyanazokkal a szavakkal kezdődik, mint az eddig ismert három másolat; a végén azonban megtalálható a záradékon kívül Joannes Komnenos császárnak 1136. októberében kelt sajátkezű cinóber-vörös aláírása. Minthogy a Dmitrievskij kiadta szöveg nem teljesen hibátlan és csak későbbi másolaton alapszik, az alapítólevél újabb kiadásánál természetesen az eredetit

kell alapul venni, vagyis a Mega Spelaion 26. sz. kéziratát. A bizánci művelődéstörténet e nagybecsű emléke, mely a magyar-bizánci érintkezések szempontjából is különös érdekekkel bír, mindenesetre megérdemelné, hogy egyszer eredeti alakjában lásson napvilágot.

(Budapest.)

MORAVCSIK GYULA.

— **Apáczai és a francia nyelv.** Bánóczi József azt írja a Beöthy-Badics-féle M. Irodalomtörténetben Apáczairól (I. k. 383.³ l.), hogy „érti . . . a holland, francia és angol nyelvet” — s példájára Pintér is azt állítja, hogy „teljesen elsajátította . . . a holland, francia és angol nyelvet” (III. k. 325. l.). Szerettem volna kikutatni, honnan merítette Bánóczi azt az adatot, hogy Apáczai tudott *franciául* (hogy hollandul tudott, azt magától értetődőnek tekintem, az angol viszont kevésbé érdekelt), de nem könnyen bírtam a dolognak nyomára akadni.

Számos adat ugyanis némileg ellene szól ennek az állításnak. Így legelsősorban az, hogy Apáczai sehol nem említi, hogy ő tud *franciául*, műveiben sehol nem használ francia forrásműveket, vagy idéz francia mondásokat, tételeket. Mint Horváth Ciryll (Ap. Cs. J. Bölcsészeti Dolgozatai. Pest, 1869; 21. l.) s még tüzetesebben Kremmer Dezső (Ap. Cs. J. élete és munkássága. Bpest, 1911; 39—47. l.) kimutatta, Apáczai M. Encyklopaediájában mindenütt, ahol Descartes-ot követi, ennek latin nyelvű *Principia philosophiae* című művéből merített. De nem szólnak francia nyelvtudásáról az ő életét és működését tárgyaló legközelebbi és leghitelesebb tudósítások sem; nem szól Bethlen Miklós az ő *Önéletr*ésében, aki pedig egykori, fölötte szeretett és nagyrabecsült mesteréről, Apáczainak jellemét, tanítói működését és életsorsát illető sok fontos adatot följegyzett s egy másik mesteréről: Keresztúri Pálról nem felejtette el megemlíteni, hogy tudott és a schola aulicában tanított *franciául* (talán ő volt az első magyar tanár, aki hazánkban a francia nyelvet tanította!); — nem szól Bod Péter az ő *M. Athenas*ában, akinek pedig még gyermek- és ifjúkorában, 60—70 évvel a lángelkű tanár halála után, működésének színhelyein módjában állott az ő életéről és működéséről eléggé hiteles adatokat hallania; — nem szól Seivert János (*Siebenbürgische Quartalschrift*, V. évf. 226—233. l.), aki pedig, mint két helyen is említi, Ap. sajátkezü jegyzeteit használta a róla írott ismertetés összeállításához; — nem szólnak az újabb s részletesebb életrajzi és életrajzi ismertetések szerzői közül Szilágyi Sándor (Vértanúk a m. történelemből. Pest, 1867; 95—151. l.), Stomp László (Ap. Cs. J. mint paedagogus. Bpest, 1898; 1—150. l.) és Kremmer Dezső (Ap. Cs. J. élete és munkássága. Bpest, 1911), aki eddig a legtúzetesebben foglalkozott az ő élete és művei ismertetésével.

De ezekkel a negatív instanciákkal szemben tartozunk az igazságnak azzal, hogy a pozitív instanciákat is felsorakoztassuk. Ha Keresztúri Pál, aki szintén 5 évet töltött Hollandiában, jórészt Leydenben, ez idő alatt ott a francia nyelvet jól elsajátította: ugyanezt éppúgy feltehetjük Apáczairól is, aki ugyancsak öt évig élt a hollandusok közt, nagyobb-részt Utrechtben s aki kiváló nyelvtelenség volt, mert — bár a héber nyelvnek alig az clemeit ismerte, amikor 1648 nyarán Hollandiába kiment — Leydenben 1 $\frac{1}{2}$ év alatt a keleti (héber, arab, szír, chald) nyelveket annyira elsajátította, hogy 1650 márc. 23 án Utrechtben már disputációra állhatott s ez a nyomtatásban is megjelent *Disputatio*-ja már alapos, széleskörű nyelvkészültséget árul el (Kremmer, id. mű. 17—18. l.). De Apáczait a francia nyelvhez a tudás- és művelődés-vágyon kívül még egy különös ok is vezethette s készítette annak tanulására, s ez a

Descartes iránti lelkesedése, akinek tanai és eszméi — amelyek a szellemet és gondolkodást a skolasztikus formalizmus béklyóiból felszabadították és a szabad tért nyitottak az önálló vizsgálódásnak — őt még Leydenben meghódították. Itt Heidanus, Descartes tanítványa és személyes barátja ismerteti meg őt Descartes eszméivel és műveivel; Utrechtben, ahol három évet tölt, a francia de Roy (Regius), az anatómia, majd medicina professora mélyíti nála a cartesiusi tan ismeretét. Mint Kremmer írja: „Apáczai cvvel közeli barátságban élt s föltehetjük róla, hogy mint elismert theol. tudós (1651 ápr. 26 óta a theologia doktora volt), gyakran időzhetett Regius társaságában, tanulságos eszmecseréket, vitatkozásokat folytatva evvel a tudományos gondolkodás e legújabb eredményeiről“ (22. l.). Nem természetes-e, hogy ez a francia professzor, bármennyire értette s beszélte is a latint, mégis szívesebben használta a saját anyanyelvét: a franciát s amint észrevette, hogy Ap. érti azt annyira amennyire, azontúl vele kizárólag franciául beszélgetett? s hasonlóképen, hogy igyekezett őt a *Discours de la Méthode* (hár ennek latin fordítása is megjelent már 1644 ben) és a *Les passions de l'âme* (1650) eredeti szövegének olvasására rábeszélni, rávezetni? Szinte lehetetlen föltennünk, hogy aki annyira rajong Descartes-ért, akinek oly jó nyelvérzéke és nyelvtelhetése van, s akinek annyi módja van a francia nyelv megtanulására, ne igyekezett volna — már csak a Descartes és Regius kedvéért is — a francia nyelvbe mélyebben behatolni!

De van is egy bizonyítékunk, amely megerősíti, szinte a bizonyossággal fokozza e föltevésünket, s ez a M. Encyclopaedia előszava, ahol Ap, ezeket írja: „Aközben (míg t. i. a keleti nyelveket tanulmányozta) többféle nyelven írott, különféle könyvekre akadván és azokat nagy csodálkozással olvasgatván, világosan kezdém látni, mi legyen az oka, hogy minket más nemzetek tanultság dolgában annyira felülmúlnak. Tudniillik sokkal rövidebb és könnyebb útjuk van a tudományhoz, mivel azt az anyjuk tejével szopott nyelven hallják, olvassák, közlik. Mennyire részesülnek e szerencsében a franciák, angolok, belgák és más napnyugati művelt nemzetek? a feleletet azokra bízom, kik az említett nemzeteknek tulajdon nyelvékön írott könyveiket, nemcsak a leveleket ide s tova forgatva án, hanem illő renddel, kezdettől fogva végig figyelmesen olvasgatják.“ Vajjon nem kell-e szükségképen föltennünk, hogy e sorokat csak olyan ember írhatta, aki az említett francia, angol és holland nyelvű könyveket maga olvasta és azokból maga győződött meg e nemzetek nagy tudományos előhaladásáról? s ennek okát ott, a hollandok közt, franciákkal és angolokkal érintkezve, abban kénytelen megtalálni, hogy ők anyanyelvükön, tehát könnyű, rövid és egyenes úton jutnak a tudományokhoz? Írhatná-e Ap. e sorokat: „aki e nemzetek saját nyelven írott könyveket . . . nemcsak forgatja, hanem figyelmesen olvasgatja“, ha maga nem ezt cselekedte volna? Nem az ő példájok ösztönzi-e éppen arra, hogy „a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szűkölködő nemzetén tőle telhetőleg segítsen s oly könyvet adjon a magyar ifjúság kezébe, amelyben az anyanyelvén többnyire minden szép és hasznos tudományt olvashat?“

Mindezek alapján, ha egyenes, közvetlen adatunk nem szól is mellette, a fent elősorolt tényekből és adatokból igen nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy Apáczai értett és tudott franciául.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

— **Egy legenda vége.** Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténetének* II-ik kötetében (1913), a 3. lapon, II. József császárról azt olvassuk, hogy „Rousseau személyes ismerőse“ (volt). A lap alján felsorolt jegy-

zetek Marczali Henrik ide vonatkozó műveire s kiváltképen a „Magyarország története II. József korában“ (1881—85—87) című műre utalnak forrás gyanánt. Megkeresni Marczali felsorolt műveiben s közelebbről II. Józsefről szóló 3 kötetes művében a II. József és Rousseau közt fennforgó „személyes ismeretség“, vagy legalább is a köztük történt „találkozás“ hiteles igazolását, — nehéz feladat lett volna. De aztán útbaigazított egy újabb és már határozottabb utalás: nevezetesen Baranyai Zoltán, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon* (1920) című műve 12. lapján emez állítása igazolására: „II. József párisi útjában meglátogatta Rousseaut“. Marczali II. Józsefről szóló művére, illetőleg e mű I. kötetének 387—389. lapjára hivatkozik, mint forrására, Utána nézek az idézetnek Marczali szóbanforgó könyvében s ott a 389. lapon csakugyan ezt találok: „(II. József) Párisban tartózkodása alatt meglátogatta Rousseaut“. Nézem, honnan veszi Marczali ezt az állítást? miféle műre hivatkozik, mint forrására, amely kétségtelen hitelességgel megállapítja e látogatás pontos időpontját, egyes részleteit? Hát schonnan! Marczalinál minden igazolás, minden bizonyítás hiányzik; állítása minden megokolás nélkül egyszerűen a levegőben lóg. Keresem aztán, hátha műve más helyén, a párisi út (1776) leírásánál fogok a pontos részletekről értesülni. fogom a forrásidézetet megkapni, amely e történelmi nevezetességű látogatás szilárd alapjául szolgál, — sehol. semmi! az I. kötet 413—414. lapján, amely II. József párisi időzéséről szól, egy szó sincs Rousseaunál tett látogatásáról.

De mégis, gondolom magamban, Marczali ezt az állítást csak nem szophatta az újjából, annak okvetlen kell valami alapjának lenni! S keresem a legtüzetesebb francia Rousseau-életrajzokban, monografiákban, keresem a Rousseau-Társaság Évkönyveiben (*Annales de la Société J. J. Rousseau*, I—XIV. kötet), amelyek a genfi filozófus életének minden legkisebb monzzanatát felkutatják, tisztázzák; — sehol semmi hír, semmi nyom e látogatásról, e személyes ismeretségről! Nézem II. József könyvtárainkban kapható levelezésének kiadását, hátha abban megtalálom a kívánt adatot; megint hiába! Végső elkeseredésemben dr. Károlyi Árpád nyug. udv. levéltári igazgató úrhoz, a nagyhirű magyar történetíróhoz fordulok, aki az udvari levéltár adatait annyira ismeri, s tőle kérek felvilágosítást e mind rejtélyesebbé váló látogatás részleteiről, s ő 1922 június 14-én kelt nagybecsű soraiban a következőket írja: „Kívánsághoz képest utána néztem II. József Rousseaunál tett látogatása vagy vele való találkozása dolgának. Kutatásom eredményekép konstatálhatom, hogy II. Józsefnek sem eddig *kiadott* leveleiben (melyek editioit Fournier a II. Józsefről írt igen jó életrajz végén, az Allgem. Deutsche Biographie megfelelő kötetében clósorolja), sem a bécsi állami levéltárban eredetiben vagy egykorú másolatokban őrzött leveleiben *egy betű sincs Rousseauval való találkozásáról*. Ebből azonban, szerény nézetem szerint, nem következik abszolút bizonyossággal, hogy II. József nem találkozott s nem beszélt volna valamelyik párisi szalonban Rousseauval, kül. 1777-ben! Ha Gibbonnal, Marmontellal, Beaumonttal stb. elbeszélgetett (mint ezt Paul von Mitrofanov „Joseph II.“ I. Th. 91. lapján citált irodalomból látható), akkor bizony Rousseauval is csak úgy szólhatott; ha R. barátunk vadabbacska ember volt is akár Marmontelnél, akár Beaumontnál, annyira tekintélyes és hírneves bizonyára volt már, mint ezek...“

Mint dr. Károlyi Á. úr leveléből látszik, ezideig teljességgel semmi történelmi adat nincs arra néze, hogy II. József párisi tartózkodása alatt Rousseaut meglátogatta, vagy vele találkozott volna. Aki Rousseau életének utolsó 2—3 esztendejét ismeri, jól tudja, hogy ő

ekkoriban soha nem járt szalonokba, nem forgott emberek közt, szinte irtózott a társaság tagjaitól, mint az ellene szőtt nagy összeesküvés részeseitől; így tehát azt absolute kizártnak kell tekintenünk, hogy ő valamelyik szalonban találkozott, találkozhatott volna II. Józseffel, Dr. Károlyi A. úr levele alapján véget kell vetnünk annak a legendának, amely már két tekintélyes és tiszteletreméltó írónkat is félrevezetett, mely szerint II. József meglátogatta Rousseaut vagy találkozott vele. Marczali H. ezt az állítását, ha nem az ujjából szopta, csak oly hitelt nem érdemlő, zavaros forrásból meríthette, amelyet maga sem mert idézni.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

— **Beküldött könyvek.** (A *-gal jelöltekre visszatérünk.)

Lehr- und Lesebuch der Finischen Sprache von Arvid Rosenqvist. (Sammlung Jügel) Leipzig, 1925. 8°. 227 l. Szerző a greifswaldi egyetem finn lektoraként gyakorlatilag megismerkedve a finn nyelvtanítás nehézségeivel, mindenekelőtt praktikus nyelvkönyvet akart nyújtani, amelyet kartársai eredményesen használhassanak. Ez sikerült is neki. Kis munkáját főként a világos elrendezés, a könnyen áttekinthetőség tünteti ki. Azt persze, hogy két félév alatt alaposan végig lehetne dolgozni, amint ezt a szerző gondolja, nem mernők aláírni. Viszont az is bizonyos, hogy rövidebbre sem lehet fogni a meglehetősen súlyos feladatot jelentő finn nyelvtant, mert ez legfőkébb azt eredményezné, hogy egyes nyelvi jelenségek magyarázat nélkül maradnának. Az olvasmányokat tartalmazó második rész feltűnően jó; nagyon gazdag, változatos, az országot és népét alaposan ismertető, a finn írókat érvényrejuttató. A szövegek közti képek s egy térkép nagyon emelik a könyv értékét, mert valóban szépek, jól vannak megválogatva, jellegzetesek s művészileg is jót nyújtanak. —ó—s.

Ungarische Jahrbücher. Band V., Heft 2—3. Aug. 1925. Herausgegeben von Robert Gragger. Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter. Nagy 8°. 196 l. Ez a mindig szebb kiállításban és impozánsabb terjedelmű füzetekben megjelenő folyóirat ezzel a számával is érdekeset nyújtott. Különös figyelmet érdemel Gerevich Tibornak mindjárt az élen álló nagy értekezése a régi magyar művészetéről. Nagyszámú nagyon szép képmelléklet teszi még értékesebbé ezt az érdekesen megírt cikket. Schöpflin Aladár terjedelmesebb irodalomtörténeti vázlata (a XX. sz. magyar irodalma) valódi pikantéria; nemcsak azzal ingerel, amit ír, hanem talán még inkább azzal, amiről (és akiről) nem ír. Ha némileg egyoldalú is, mégis sokat átfogó erővel egy bizonyos szempont szerinti rendezést adott. Éppen az lenne érdekes, ha most azután a következő szám ellenvéleményeket is hozna. Moór Elemér s W. Bang nagyobb cikkein kívül sok érdekes kisebb közlés, ismertetés van még ebben a számban, amelyek egyenként s összesen is figyelmet érdemelnek. —ó—s.

A régi magyar irodalom breviáriuma Gyöngyösiig. Írta dr. Trócsányi Zoltán. Berlin, 1925. (Voggenreiter—Magyar osztály. Budapest: Studium.) Kis 8°, 104 l. Aki a magyar irodalmat jól ismeri, az is örömmel forgatja ezt az ügyes kis kötetet, mert hat rá az az erősen hangsúlyozott szubjektivitás, amellyel a szerző figyelmébe ajánlja azt a sok szépséget, amely neki magának annyira megnyerte tetszését. Nem bánók azonban, ha terjedelmesebb, részletesebb lenne. De éppen ez is dicséret.

Jókai élete és írói jelleme. Rákosi Jenő előszavával. Írta Dr. Gál János. Berlin, 1925. (Voggenreiter—Magyar osztály. Budapest: Studium.)

Kis 8°, 303 l. A Jókai-centenárium sok jó tollat hozott mozgásba és mégis azt állíthatjuk, hogy ez a könyv nem marad el az ünnepi év legjava termése mögött. A nagyon clevenen, érdekeltően írott kötet meglep sok eredeti gondolatával, ötletével. Már maga a beosztás, a fejezetcímek, a Jókai-fordítások bibliografiája, művei terjedésének (hódításának) térképe mind azt mutatják, hogy a szerzőnek érzéke van a legjobb értelemben vett gyakorlatiassághoz. Nem szabad azonban ezt úgy vennünk, mintha a munka tudományos súlyának kisebbitésére emelnék ki éppen ilyen előnyös tulajdonságait. Bármelyik fejezetébe merülünk el, éppen azt találjuk, hogy mindenütt tud újat s értékeset nyújtani, mert Jókai s a Jókai irodalom ismeretét szerencsésen párosította a modern tudományosság követelményeivel. —Ó—S.

A sárospataki ref. főiskola *Jókai ünnepélyének* beszédei. Kiadja Marton János. Sárospatak, 1925. Kis 8°, 23 l.

A sárospataki ref. főiskola *Apáczai Csere János ünnepélyének* beszédei. Kiadja Marton János. Sárospatak, 1925. Kis 8°, 20 l.

Szinyei Gerzson élete és munkái. Írta Harsányi István. Sárospatak, 1925. 8°, 45 l.

Imre Sándor: Protestáns szellem és újjáépítés. (Különny. a Prot. Szemléből. 1925.)

Louis Karl: *Notice sur un légendier historique conservé à Rome.* Paris (Ernest Leroux), 1925. 8°, 30 l. (Különny. a Revue Archéologiqueból.)

L. Karl: *Notice sur le fonds espagnol de la Bibliothèque Nationale à Vienne.* Paris (Champion), 1925. 8°, 20 l.

Magyar Könyvszemle. 1924. évi folyam I—IV. Budapest, 8°, 160 l.

Joh. Loisch: *Rudolf Weber* Ein Zipser Volksdichter. Budapest (Kókai), 1925. Kis 8°, 126 l.

Dr. Málly Ferenc: *Dante-tanulmányok.* Szeged, 1925. Kis 8°, 22 l.

Várkonyi Hildebrand: *Tér és térszemlélet.* Pécs, 1925. 8°, 84 l. (Symposion-könyvek 1.)

Zivuska Jenő: *A filozófia története.* Platon. Kiadja az Egyesült Kér. Nemzeti Liga debreceni osztálya. Debrecen, 1925. M. Nemzeti könyv- és lapkiadóvállal r.-t. 8°, 171 l.

Achmetis oneirocriticon. Rec. Franciscus Drexl. Lipsiae, Teubner 1925. (Bibl. Teubn. 8°, 270 l. Ára 10 a. m., kötve 11 a. m.)

— **Új könyvek.** (A *-gal jelöltekre visszatérünk.)

A történettudomány módszertana. Írta Dékány István. Budapest, 1925. (A magy. történettud. kézikönyve I. 2.) 8°, 74 l. Alapár 5 K.

A magyarországi protestantizmus történelme. Írta Révész Imre. Budapest, 1925. (A magy. történettud. kézikönyve III. 4.) 8°, 75 l. Alapár 4 korona.

Des Priesters Wernher drei Lieder von der Magd. Nach der Fassung der Handschrift der Preuss. Staatsbibliothek metrisch übersetzt und mit ihren Bildern herausgegeben von Hermann Degering. Kis 8°, 240 l. (Volksverb. d. Bücherfreunde. Berlin-Wien. Wegweiser-Verlag. 1925.) A Wegweiser-V., amely nemrég kiadta a Nibelungenlied-et a Preuss. Staatsbibliothek-ben őrzött Hundeshagen-kézirat XV. századbeli színes képeinek reprodukcióival, ismét hozzájárult a német irodalom régi kincseinek népszerűsítéséhez és a régiség iránti érzéknek

fölkeltéséhez jelen legújabb kiadványával. Wernher „Marienleben“-je nemcsak kiváló emléke a középkori német madonna-kultuszra, hanem éppen ezek az itt kiadott, a berlini kéziratból vett képek — egy kitűnően tehetséges régi délnémet művész alkotásai — külön önmagukban véve is megérdemlik azt, hogy közkinccsé váljanak. A VdB., amelynek német klasszikusai (Goethe Müller-Freienfels, Schiller Phil. Witkop és Eugen Kühnemann, Kleist műveit Karl Federn, Hölderlinéit Carl Viëtor adta ki) szintén figyelmet érdemelnek, különben is tervszerűen újítja föl a régebbi német írók műveit, mégpedig lehetőleg igen izléses kiállításban, stílusos illusztrációkkal. Ilyen kiadványa pl. a *Grillparzer* „Armer Spielmann“-ja, amelynek mind Dr. E. Kornringentől írt utószava, mind Büttnerrel szembe fordított színes képei különösen szerencsésen emelik ki barokk jellegét. Egy másik hasonló kötetkéje: Christ. Fürchtegott Gellert: *Fabeln und Erzählungen*. (Herausgegeben von Prof. Dr. Friedr. Behrend. Mit neun Abbildungen nach Ramberg.) Viszont a modern íróktól is egy és más meglepetést tud hozni, ilyen pl. a *Carl Hauptmann* hagyatékából való kötetke: *Von Verbrechen und Abenteuern* (Des Kaisers Liebkosende. Wendolin. Lesseps. Der Mörder. Der schwingende Felsen von Tandil. Eva-Maria. Die lilienweisse Stute.)

H. A. Korff: *Geist der Goethezeit*. Versuch einer ideellen Entwicklung der klass.-romant. Literaturgesch. I. Sturm u. Drang. Leipzig, 1923. (J. J. Weber.) Nagy 8°, 321 l. Ez a kötet, amelyet két további fog követni, különösen kitűnik terjedelmes bevezető részével, amely szokatlanul egyszerű nyelvezettel vázolja a XVIII. sz. szellemtörténeti fejlődésének háttérét, kiindulópontjait s kialakulását. Súlyos bölcsészeti kérdéseket a mai, jó stílusra törekvő tudományos írók közül is kiemelkedőn, olyan, idegen szavaktól lehetőleg tartózkodó, közérthető, logikus és világos német előadásban fejtet, hogy ez méltán figyelmet kelthet s a következő köteteket illetőleg is a legjobbat engedi remélni. — ó — s.

Götze, Alfred: *Proben hoch- und niederdeutscher Mundarten*. Bonn, Marcus und Weber, 1922. k. 8-r. 110 l. — Ez a rendkívül tanulságos könyvecske Litzmann: *Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen* c. gyűjteményében látott napvilágot s a germanistáknak áttekinthető képet akar adni a német nyelvjárásokról. Ezért 62 dialektus talált benne felvételre, köztük a soproni és felsőlövői hienc, a segesvári erdélyi szász és a késmárki német tájszólás is. A szövegek nem egyhangúak, hanem változatosak s úgy készültek, hogy általuk az ember az illető táj népének lelkébe is bepillant. Ez élvezetes olvasmánnyá is teszi a különben száraznak látszó füzetet s az egyszerű, világos fonetikai írás pedig könnyen hozzáférhetővé a szöveget és tartalmat.

Götze a német philológiai szemináriumok számára készítette gyűjteményét, hogy a germanisták a nép nyelvének megismerésével annál jobban elmélyíthessék nyelvészeti ismereteiket. Ezt a célt csak ott éri el, ahol a germanista nemcsak a középiskolai oklevélért, hanem magáért a tudományért is tanul. Nálunk, ahol már alig akad germanista, ki hazulról hozna német tudást s magáért a tudományért is tanulna a germán philológiát, nem nagy keletje lesz könyvének, bármennyire is megérdemelné súlyos voltánál fogva.

SCH. E.

Új német folyóiratok és sorozatos kiadványok. A németekről közmondásossá vált az, hogy a hetvenedik háborújukat az iskolamesterük segítségével nyerték meg. Ha a mostani világégésből vesztes félként is kerültek ki, nagyon is tudatában vannak annak, hogy hol s miben rejlik főerejük s újra az iskolához, a tudományhoz fordulnak erőért, új életért. Jelen súlyos helyzetükben a könyv- s folyóiratelőállítás

hatalatlan drágasága ellenére is szinte fanatikusan vetik magukat erre az eszközre, hogy ennek a segítségével hódítsák meg maguknak a jövőt. Csaknem minden héten jelennek meg új folyóiratok, amelyek már szerkesztőik és munkatársaik miatt is figyelemmel érdemelnek. Az egyik ilyen folyóirat *Die Erziehung* (Leipzig, Quelle und Meyer), melynek kiadói közt A. Fischer, Th. Litt, H. Nohl és E. Spranger egyetemi tanárokat találjuk, egyenesen kimondja: „Möge es wieder werden wie in den Tagen von Goethe und Humboldt, Fichte und Schleiermacher, dass Erziehung und Bildung eine allgemeine Angelegenheit der geistig Führenden bedeute...“ Az első számból elég Th. Litt cikkét (Gedanken zum „kulturkundlichen“ Unterrichtsprinzip) és E. Spranger értekezését (Das deutsche Bildungsideal der Gegenwart in geschichtsphilosophischer Beleuchtung) kiemelni.

Különösen a filozófia kél hatalmas erővel új életre és igyekszik az összes tudományágakkal benső kapcsolatokat teremteni. A *Philosophischer Anzeiger* (Friedr. Cohen, Bonn) külön alcímében is hangsúlyozza, hogy „Zeitschrift für die Zusammenarbeit von Philosophie und Einzelwissenschaft“ akar lenni. Kifejezetten felöleli a klasszika-filológiát, romanisztikát, anglisztikát, művészettörténetet (ezt a részt Worringer szerkeszti) a szorosan vett filozófián túl. Az idei első felévi kötet bennünket közelebbről érdeklő értekezései közül elég a következőket kiemelni: H. J. Pos, Vom Sprachbewusstsein und seinen Möglichkeiten, H. Stadie, Die Stellung des Briefwechsels zwischen Dilthey und dem Grafen York in der Geistesgeschichte. Éppen ez az utóbbi cím a három év folyamán már előnyösen ismeretessé vált Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte (M. Niemeyer, Halle) új *Buchreihe*-jéhez vezet el, amelynek ezidén megjelent első két kötete Konrad *Burdach* összegyűjtött értekezéseit adja *Vorspiel* címen Gesammelte Schriften zur Geschichte des deutschen Geistes alcímmel. (I. Bd. 1. Teil: Mittelalter: XII, 400 S. 2. Teil: Renaiss. u. Reformation: 282 S. A harmadik kötet — Goethe u. seine Zeit — előkészületben.) Nem kevésbé érdekes a sorozat V. kötete: Paul *Kluckhohn*. *Persönlichkeit u. Gemeinschaft*. Studien zur Staatsauf-fassung der deutschen Romantik. (II, 111 S.)

A németek azonban azt is belátták, hogy súlyos, tartalmas művek s drága folyóiratok mellett éppen ma roppant nagy szükségük van fürgébb, mozgékonyabb, olcsóbb folyóiratokra. Ilyenek a giesseni egyetemi tanárnak, Aug. Messernek a lapjai: *Die Schule*. Monatsschrift für das gesamte deutsche Bildungswesen. (G. Thomas, Bielefeld. Vierteljahrh. 90 Pf!) s *Philosophie und Leben* (Elwin Staude, Osterwieck am Harz. Vierteljahrh. 1'50 M.) Az eddig megjelent füzetek tartalmából elég kiemelni: Schnass, Schillers Religion; W. Kinkel, Die Bedeutung der Romantik für unsere Zeit; Allwohln, Schelling und die Romantik. Nagyon érdekes része a folyóiratnak az „Aussprache“ című, amely az olvasótáborból jövő tudományos kérdésekre ad szaktudós tollából feleletet.

A szociológia és néplélektan is több új folyóiratban száll síkra a maga problémái mellett és szintén úgy, hogy lehetőleg közeledjék a többi tudományágakhoz. Ilyen évnegyedes folyóiratok: *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Soziologie* (Hirschfeld, Leipzig. Szerkesztője Thurnwald, berlini egyet. tanár), továbbá *Ethos*. Vierteljahrsschrift für Soziologie, Geschichts- und Kulturphilosophie (Braun, Karlsruhe. Szerkesztői: D. Koigen, F. Hilker, F. Schneersohn). Szélesebbkörű érdeklődésre tarthat számot mindjárt az első Ethos-szám terjedelmes értekezése „Geschichte und Kultur“ (Koigen-től). Éppen bennünket közelebbről érdekelhet „Das Gymnasium. Tagung vom 6. bis 9. April in Berlin,

veranstaltet vom Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht“ című cikke, amely elég élesen kritizálja az általunk az EphK. mult számában már röviden említett berlini nagygyűlésen elhangzott előadásokat. (V. ö. ezzel kapcsolatban Napkelet 1925. szept.—okt. 290—293. l. A görög-latin kultúra és a nevelés c. cikkemet.) Az Ethos rovatvezetője W. Jäger szép megnyitó-előadását („Humanismus und Antike“) több szempontból kifogásolja. Főként azt nem akarja elfogadni, hogy a humanizmus kizárólag csak egy meghatározott tartalomra vonatkozzék: a görög művelődés-élményre. „Humanismus oder humanistische Bildung wird auf diese Weise aus einem ursprünglich schöpferischen Prozess zur Nachahmung“ szerinte. Sokkal inkább szimpatizál Dr. Frankenberger előadásával („Deutsch“). Eszerint az antik világ nem érdeklí a modern ifjúságot. „Klassisch aber sei nur dasjenige, was durch allen Wandel der Zeiten hindurch gegenwärtig bleibe.“ „Am Beispiel des Deutschunterrichts, der nicht historisch, sondern jugendpsychologisch, das heisst in Erlebnisstufen, zur reifen Geisteshöhe Goethescher Dichtung aufsteigen müsse, um dann aus dem Schatten des Titanen hinaus zu eigener Produktivität zu führen, zeigt er die Aufgabe des Gymnasiums als eines von vielen Bildungswegen: den jungen Menschen durch die Welt der Antike hinaus zueigenem Schöpferium zu geleiten.“ Ez mind igaz és főleg nekünk, modern filológusoknak tanulságos, de W. Jägernek is igazat kell adnunk, aki jelzett előadásában gyönyörűen fejtette ki a görög-tanulmány nagy nevelőértékét. Fejtegetése középpontjában állott a görögség csodás érzéke a nevelés iránt, amely azt eredményezte, hogy az egész társadalmi élet a „paideia“ jegyében állott.

A szót a németeknél különben is a tett követte. Rögtön megjelent az „Aufruf zur Gründung eines Deutschen Althilologen-Vereins“ (Schriftführer: Studienrat Dr. Gohlke, Berlin-Lankwitz, Calandrellist. 28). Megindultak új folyóiratok (a *Gnomon*-ról megemlékezett már az EphK legutóbbi száma), melyek közül *Die Antike* (Zeitschrift für Kunst und Kultur des klass. Altertums. Herausgegeben v. W. Jäger. Berlin, W. de Gruyter) éppen a nagyközönséghez is fordult. Nagyon jól megírt cikkei alkalmasak arra, hogy szélesebb körökben érdeklődést keltsenek az antik világ iránt, de egyben nélkülözhetetlenek a tudós számára. Nagyon érdekesen mutatják ki részben azt is, hogy az antik-klasszikus kor eszméi hogy hatottak nagyon fontos dolgokban úgyszólván máig (l. pl. az Untergang des kosmischen Weltbildes der Antike c. értekezést). A lelkes W. Jäger mindjárt megalapította a Gesellschaft für Antike Kultur-t folyóirata háttvédeül.

Ezzel kapcsolatban mindjárt leszögezhető, hogy egy új *Gesellschaft für Ästhetik und Allg. Kunstwissenschaft* is alakult ez idén, melynek elnöke M. Dessoir, berlini egyetemi tanár. Ez a már régebből ismert Zeitschrift für Ästhetik u. allg. Kunstwissenschaft-t tette hivatalos organumává, melyet a tagok az évi 16 M tagdíj ellenében kapnak. Ma amikor a művészettörténet olyan nagy hatással van az irodalomtörténetre, lehetetlen erről tudomást nem venni. A társaság irányítói közt különben is ott van Benedetto Croce és Rudolf Unger, akik az irodalomtörténészeknél jól ismertek. Ha már itt is feltűnnek idegen nevek, úgy a szintén új *Symposion* folyóirat (Philosophische Zeitschrift für Forschung und Aussprache. Verlag der Philos. Akademie Erlangen) már a szerkesztők közé felvett német tudósokon kívül angolokat, spanyolokat, északgermánokat. Ezzel is mutatni akarják Németországban, hogy ők sem maradnak el a legújabb időben főleg az angoltól ismét erősen propagált nemzetközi tudományos együttműködés terén.

KOSZÓ JÁNOS.

Techert M. (59), Teleky L. (30), Tolnai V. (92), Travnik J. (68), Turkovich F. (34).
 Várady I., Váry R., Werner A. (50), Zoltvány I. — Összesen: 6,158.000 K.

C) **Előfizetések:** Aszód: Petőfi-fg., Baja: III. Béla-fg., Békés: fg., Békés-
 csaba: Rudolf-rg., Bonyhád: ev. fg., Budapest: Angolkisasszonyok, Bolyai-fr.
 Ciszt. Hittud.-int., Eggenberger (59), Eötvös-koll. (34), VI. ker. fr., Izr. fg. (51),
 Kalazantinum, Kunstädter (92), Mária Terézia-ig., Miasszonyunkról nev. Iskola-
 nővérek, Széchenyi-rg. (34), Szent István-rg., Szent László-rg., Cegléd: Kossuth-fg.,
 Debrecen: Egyet. class.-phil. seminarium (92), Csáthy F. (46), Fazekas M.-fr.,
 Ref. fg. (34), Dombóvár: fg., Eger: Dobó I.-fr., Szt. Bernát-fg., Gödöllő: rg.,
 Győr: Révai-fr. (102), sz. kir. város, Hajdunánás: rg., Kalocsa: Jézustárs. fg.,
 Kaposvár: lg. (34), Kecskemét: Katona J.-rg., Ref.-fg., Kiskúnfelegyháza: rg. (68),
 Kisújszállás: rg., Kőszeg: Bencés-ház (40), Mezőtúr: lg. (76), Ref.-fg. (46), Mező-
 kövesd: fg., Miskolc: fg., Nagykálló: Szabolcs vezér-fg., Nyíregyháza: fg., Pannon-
 halma: könyvtár, Pápa: Bencés-rg. (34), Pécs: Dunántúl r.-t. (60), Sárospatak:
 főisk. könyvtár, Sátoraljaújhely: Kegyesr. rg. (50), Sopron: Bencés-fg., Ev. liceum.,
 Sümeg: fr., Szarvas: Ev. fg. (34), Szeged: Baross-fr., Klauzál-rg. (102), Székes-
 fehérvár: Ciszt. rg., Szekszárd: áll. rg. (30), Szentgotthárd: áll. rg., Szombath-
 hely: áll. fr., Prem. fg., Újpest: Könyves Kálmán-rg., All. lg. (76), Vác: Kegyesr.
 fg., Zirc: Apátság. — Összesen: 2,945.000 K.

Budapest, 1925. március 31.

Császár Ernő, pénztáros.

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

állítja elő a magyar tudományos társulatok kiadványait, köztük
 az EGY. PHILOLOGIAI KÖZLÖNY-t is.

KÖNYVOSZTÁLYA

SZALLÍT bármely bel- vagy külföldi kiadású, kapható könyvet, folyó-
 iratot, zeneművet;

VÁLLALJA egyesületi vagy magánkönyvtárak berendezését, egyúttal a
 könyvek egyszerű vagy művészi bekötését.

Felvilágosítást ad minden könyvészeti kérdésben.

Felhívja a figyelmet a kulturértéket jelentő könyvkiadványokra:

A Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetségének kiadványai:

SIK SANDOR: *Kölcsey-breviárium*. Ára karton-kötésben..... 21.000 K

ALSZEGHY ZSOLT: *Vörösmarty-breviárium*. Ára kart.-kötésben 17.500 K

LOCZKA ALAJOS: *Az alchimia története*. 228 oldalon tárja fel a szerző
 a modern tudós szempontjából megvilágítva és mindvégig élvezetes
 olvasmányt nyújtva az emberiség évezredes ábrándjának, a Bölcsek
 kövének felfedezésére irányuló hiábavaló törekvéseket. Ára karton-
 kötésben..... 42.000 K

KÁROLYI JÁNOS: *Hazádnak rendületlenül*. I. Magyar nemzeti káté II.
 hazafias lírai költemények, Sajó S. előszavával. Lenyűgözőtt igazságunk
 (Trianon!) szószólója, fájdalomunk sikoltása, öntudatunk nevelője ez a
 kérdésekre, feleletekre tagolt művecske: tanít, megdöbent, gyújt,
 lelkesít, komoly tudományú tartalom világos szerkezetben, lendületes
 előadásban szól belőle hozzánk, a magyar bánat mélységes hullámzását
 az akarat elszántságáig viharoztatva. A 126 oldalas könyvecske árt
 karton-kötésben 17.500 K

**Egyesületek, iskolák könyvtárai tömeges könyvrendelés esetén ár-
 engedményben részesülnek. — A tudományos egyesületek tagjai által
 rendelt könyveket portómentesen szállítja a Könyvosztály.**

Megkeresések és megrendelések a következő címre intézendők:

BUDAPEST VIII. KERÜLET, MÚZEUM-KÖRÜT 6.

TELEFON: József
 156—84 és 85-ös

GÓLYAVÁR

TELEFON: József
 156—84 és 85-ös

MINERVA.

Folyóirat a magyar szellemi élet történetének
művelésére. Szerkeszti: Thienemann Tivadar.
(Pécs, Központi Egyetem.)

TUDOMÁNYOS GYÜJTEMÉNY.

Kiadja a DANUBIA R. T. Pécs. (Munkácsy M. utca 9.)

A könyvsorozathoz eddig megjelentek:

I. Princz Gyula: Európa városai.	VII. Eckhardt Ferenc: Bevezetés a magyar történelembe.
II. Cholnoky Jenő: Ált. földrajz I.	VIII. Rhorer László: Atomok, molekulák, kristályok.
III. Dékány István: Bevezetés a társadalom lélektanába.	IX. Lassovszky Károly: A Mars bolygó.
IV. Cholnoky Jenő: Ált. földrajz II.	X—XI. Soós Lajos: Rendszeres állattan I—II.
V. Gaál István: A föld története.	
VI. Kuncz Ödön: Bevezetés a jogtudományba.	

MINERVA-TÁRSASÁG. (Tagdíj évi 50.000 korona.)

Ungarische Bibliothek

für das Ungarische Institut an der Universität Berlin.

Herausgegeben von Robert Gragger.

Erste Reihe:

1. Josef Szinnyei: Die Herkunft der Ungarn.
2. Robert Gragger: Deutsche Handschriften in ungarischen Bibliotheken.
3. Karl Tagányi: Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn.
4. Theodor Thienemann: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache.
5. Herbert Schönebaum: Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn.
6. Robert Gragger: Preussen, Weimar und die ungarische Krone.
7. Robert Gragger: Eine altungarische Marienklage.
8. Konrad Schünemann: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert.
9. B. Hóman: Geschichtliches im Nibelungenlied.
10. A. Alföldi: Der Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien.

Zweite Reihe:

1. u. 3. A. Almási: Das ungarische Privatrecht.
2. J. Nyulászi: Staatsverträge zur Regelung der Steuer- und Gebührenfragen.

Dritte Reihe:

1. Bibliographia Hungariae.